

4

**Millî Mücadele
Döneminde
Elviye-i Selâse
(Kars, Ardahan ve Batum)**

**Elviye-i Selâse
(Kars, Ardahan and Batum)
During
the National Struggle**

Mustafa Sarı

Millî Mücadele Döneminde Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan ve Batum)

*Mustafa Sarı**

Özet

Osmanlı Devleti, 1878 Berlin Antlaşması ile kaybettiği Elviye-i Selâse'yi I. Dünya Savaşı'nda ele geçirmek için askerî harekâta geçmişti. Ancak askerî harekât başarısız olunca bütün Doğu Anadolu ve Karadeniz Rusların işgali altına girmişti. Buna rağmen 1917 Rus İhtilalleri sonucunda gelişen olaylar çerçevesinde Osmanlı Devleti 1918 bahar aylarında bütün Elviye-i Selâse'yi ele geçirmiş, Ağustos 1918'de bölgeyi anavatana ilhak etmişti. Fakat Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı orduları Elviye-i Selâse'yi tahliye etmek zorunda kalmışlardı. Bunun üzerine bölgede Türk ordusunun da desteğiyle Türk-Müslüman halkın hukukunu korumak adına şura hükümetleri kurulmaya başlanmıştı. Bu şura hükümetleri birleşerek Ocak 1919 Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'ni kursalar da Nisan 1919'da İngilizler bu hükümeti dağıtmışlardı. Mustafa Kemal Paşa etrafında şekillenen Türk Millî Mücadelesi her zaman Elviye-i Selâse ile alakadar olmuştur. Bu nedenle, son Osmanlı Mebuslar Meclisi'nde kabul edilen Misâk-ı Millî sınırları içerisinde Elviye-i Selâse de bulunmaktaydı. 16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilaf devletleri tarafından işgali üzerine Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi'nde Mayıs 1920'de Elviye-i Selâse'nin Türkiye'ye katıldığı resmen kabul edilmişti. Elviye-i Selâse'nin Ermeni ve Gürcülerin elinden kurtarılması için Ekim 1920'de Ermeniler üzerine askerî harekât düzenlenmiş ve bunun sonucunda imzalanan Gümrü Antlaşması ile Kars Türkiye'de kalmıştır. Gürcüler üzerine ise 1921 Şubat-Mart aylarında askerî harekât düzenlenmiş, Artvin, Ardahan ve Batum Türklerin eline geçmişti. Ancak 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ile Batum Sovyet Gürcistanı'na terk edilmişti. Bu durum Misâk-ı Millî'den ilk taviz olarak kabul edilse de karşılığında büyük kazanımlar elde edilmiştir. Kafkas Cumhuriyetleriyle Ekim 1921'de Kars Antlaşması ile de bu durum tasdik edilmiştir. TBMM'de çıkarılan kanunlarla Elviye-i Selâse'nin anavatana mülki, iktisadi ve içtimaî olarak intibakı sağlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Elviye-i Selâse, Kars, Ardahan, Batum, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, Misâk-ı Millî, Moskova Antlaşması, Kars Antlaşması

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, msari[at]sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0883-1995.

Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan and Batum) During the National Struggle

Abstract

In World War I, the Ottoman State took military operation to seize Elviye-i Selâse (Three Sanjaks), which it had lost with the 1878 Treaty of Berlin. However, when the military operation failed, all Eastern Anatolia and the Black Sea were occupied by the Russians. Although, within the framework of the events that developed as a result of the 1917 Russian Revolutions, the Ottoman State captured the entire Elviye-i Selâse in the spring of 1918 and annexed the region to the motherland in August 1918. However, after the Armistice of Mudros, the Ottoman armies had to evacuate Elviye-i Selâse. Thereupon, with the support of the Turkish army in the region, Shura (Council) Governments began to be established in order to protect the rights of the Turkish-Muslim people. Although these Shura Governments united and formed the National Government of the South-western Caucasus in January 1919, the British dissolved this government in April 1919. The Turkish National Struggle, formed around Mustafa Kemal Pasha, has always been related to Elviye-i Selâse. Therefore, Elviye-i Selâse was within the borders of the National Pact, which was accepted in the last Ottoman Parliament of Deputies. Upon the occupation of Istanbul by the Entente Powers on March 16, 1920, the Grand National Assembly opened in Ankara. It was officially accepted that Elviye-i Selâse annexed Türkiye in May 1920. In order to save Elviye-i Selâse from the Armenians and Georgians, a military operation was organized against the Armenians in October 1920, and Kars remained in Türkiye with the Gyumri Treaty signed as a result. On the other hand, a military operation was organized against the Georgians in February-March 1921 and Artvin, Ardahan and Batum came into the hands of the Turks. However, with the Moscow Treaty signed on March 16, 1921, Batum was left to Soviet Georgia. Although this situation was accepted as the first concession from the National Pact, great gains were obtained in return. This situation was also confirmed with the Treaty of Kars in October 1921 with the Caucasian Republics. By the laws enacted in the Grand National Assembly of Türkiye, it was tried to adapt Elviye-i Selâse to the homeland in terms of civil, economic and social aspects.

Keywords

Elviye-i Selâse, Kars, Ardahan, Batum, the National Government of the South-western Caucasus, the National Pact, the Moscow Treaty, the Kars Treaty

1. Giriş

Elviye-i Selâse tabiri “üç liva” veya “üç sancak” anlamında kullanılmaktadır. Bu tabir, ilk önceleri Osmanlı devlet idaresi teşkilatında Rumeli’de Makedonya’yı oluşturan Selânik, Manastır ve Kosova livaları için, daha sonra ise Yanya, Tırhala ve Manastır için de kullanılmıştır. Ancak Türk tarihinde asıl Elviye-i Selâse tabiri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması’yla Rusya’ya terkedilen ve daha sonraki süreçte siyasî bir mesele olarak ortaya çıkan Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını ifade etmektedir.¹ Günümüzde de Elviye-i Selâse denildiğinde Kars, Ardahan ve Batum akla gelmektedir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile Elviye-i Selâse’de yaklaşık olarak 350-400 sene süren Osmanlı hâkimiyeti de sona ermişti. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti erkânı Elviye-i Selâse’nin geri alınması için uğraşmıştır. 1914 yılında I. Dünya Savaşı çıktığında da Osmanlı Devleti’nin Kafkas Cephesi’ndeki amaçlarından biri Elviye-i Selâse’yi geri almaktı. Bu amaç doğrultusunda Osmanlı hükûmeti savaş başlar başlamaz Teşkilat-ı Mahsusa görevlilerini bölgeye göndermişler, bu görevlilerde Müslüman Acaralı ve Lazlardan milis birlikleri oluşturmaya başlamışlardı.² Bu milis birlikleri 22-23 Kasım’da, Artvin, Borçka ve Murgul’u işgal etmişler, Rusları Çoruh Nehrinin doğusuna kadar atmışlardı.³ Ancak bu hareketler kalıcı olmamıştır.

Enver Paşa, bu milis kuvvetlerinin dışında Turan birliğini kurmak için Sarıkamış harekâtını planlayarak Kafkasya’da Türk-Müslümanlarla meskûn bölgeleri almak üzere harekete geçmişti. Bu harekât sırasında Elviye-i Selâse’nin bir kısmını ele geçirmek üzere Alman Topçu Yarbayı Stange’ye görev verilmişti. Stange müfrezesi Bahaattin Şakir ve Yakup Cemil gibi Teşkilat-ı Mahsusa üyelerinin de desteğiyle 21-29 Aralık tarihleri arasında sırasıyla Artvin, Ardahan ve Ardahan’ı almışlardı. Ancak Sarıkamış Harekâtı’nın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Stange Müfrezesi işgal ettiği bu yerlerden geri çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece Türklerin Elviye-i Selâse’yi ele geçirme planları gerçekleşmediği gibi Ruslar Şubat-Mart 1916’da karşı taarruza geçerek kısa süre içinde Erzurum, Rize ve Trabzon’u işgal etmişlerdi.⁴ Neredeyse bütün Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz’i işgal eden Rusların Kafkasya Cephesi’nde bu hâkim durumu 1917 Rus ihtilallerine kadar devam etmiştir.

1917 Rus ihtilalleri bütün dünyayı olduğu gibi Kafkasya Cephesi’ni de etkilemiştir. 1917 Mart ayından itibaren Türk-Rus tarafları arasında yarı mütareke dönemi başlamıştı. Bolşeviklerin Kasım 1917’de iktidara gelmesinden sonra barış dekretini⁵ ilan etmeleri

¹ TDV İslam Ansiklopedisi, Mahir Aydın, İstanbul: 1995, “Elviye-i Selâse” maddesi.

² *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3’üncü Ordu Harekâtı*, c. II/1, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993, s. 344, 599-600.

³ *Kafkas Cephesi*, c. II/1, s. 599-600.

⁴ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s. 420-421.

⁵ *Dokümanı Vneşney Politiki SSSR*, c. I, Moskva: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, 1957, s. 12.

barışın kısa zamanda imzalanacağına bir işaretiydi. Nitekim Rusya ile aralarında Osmanlı Devleti'nin de olduğu İttifak Devletleri 1917 Aralık ayında Brest-Litovsk'ta mütareke görüşmeleri için bir araya geldiler. Sonunda taraflar arasında 15 Aralık 1917 tarihinde Brest-Litovsk Mütarekesi imzalandı.⁶ Brest-Litovsk Mütarekesi gereğince Kafkasya Cephesi'nin durumu için Türk ve Rus komutanları bir araya gelerek 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi'ni imzaladılar.⁷ Böylece Türkiye ile Rusya arasında üç yıldır devam eden savaş da sona ermiş oldu.

Rusya ile Almanya, Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan arasında 22 Aralık 1917 tarihinde Brest-Litovsk'ta bu kez sulh müzakereleri başladı.⁸ Osmanlı Devleti'nin bu görüşmelerde ilk hedefi Rusların I. Dünya Savaşı boyunca işgal ettiği toprakları, daha sonra ise 1877-1878 tarihinde Rusya'ya terk ettiği Elviye-i Selâse topraklarını elde etmektir. Rus delegeler Alman topraklarında bir sosyalist ihtilal olur düşüncesiyle Alman delegelerini oyalamaya çalışınca, birkaç evre devam eden müzakerelerden bir sonuç elde edilemedi.⁹ Sonunda Almanya, Rusya'yı barış masasında diz çöktürmek adına 18 Şubat'ta askerî harekâta başladı.¹⁰ Osmanlı Devleti ise Almanya'dan daha erken olarak 12 Şubat'tan itibaren askerî harekâta başlamıştı.¹¹

Almanya'nın askerî harekâtı karşısında zor durumda kalan Rusya sonunda tekrar masaya oturmayı kabul etti. Taraflar arasındaki son müzakereler sonunda 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması imza edildi. Bu antlaşmanın Elviye-i Selâse ile alakalı 4. maddesi şu şekildedir: "Ardahan, Kars ve Batum sancakları dahi derhal Rus askerleri tarafından tahliye edilecektir... ayrıca bunların ahalisini bu yeni durumu komşu hükûmetler ve özellikle Osmanlı Devleti ile bil-ittifak tayin hususunda muhtar bırakacaktır".¹² Bu madde ile Osmanlı Devleti'nin Elviye-i Selâse üzerindeki hakları tescil edilmiş oldu.

Bu arada, Erzincan Mütarekesi hükümlerine göre Ruslar I. Dünya Savaşı'nda işgal ettiği Doğu Anadolu bölgesini ve Kafkasya'yı tahliye etmeye başladılar. Ancak Ruslar çekilirken askerî mühimmat ve malzemelerini Ermeni ve Gürcülere terk ettikleri için bu iki millet kendi ordularını kurabilmişler¹³ ve bu sayede Rusların çekildikleri yerleri işgale

⁶ Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)", *Belleten*, 31/123 (1967), s. 378.

⁷ Enis Şahin, "Türkiye Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği İlişkilerinin Başlaması ve Erzincan Mütarekesi", *Kafkas Araştırmaları*, 4 (1998), s. 169-171.

⁸ Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri", s. 381.

⁹ Brest-Litovsk müzakereleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)*, İstanbul: Ülke Yayınları, 1998, s. 77-78, s. 140-316.

¹⁰ John W. Wheeler-Bennet, *Brest-Litovsk The Forgotten Peace March 1918*, London: Macmillan&Co. Ltd., 1963, s. 243-244.

¹¹ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri*, c. V, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1967, s. 151-152.

¹² BOA, AFTE, 6/49; *Tasvir-i Efkâr*, 7 Mart 1918, n. 2386.

¹³ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 331.

başlamışlardı. Bu sırada özellikle Ermeniler Müslüman ahali üzerine saldırılarını yoğunlaştırmıştı. Türk ordusu hem bu saldırılara son vermek hem de bu yerleri ele geçirmek için daha önce bahsedildiği üzere 12 Şubat 1918 tarihinde askerî harekâta başlamıştı. Bu harekât çerçevesinde Nisan 1918 ortalarına kadar Erzincan, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon Rize, Erzurum, Van ve Bayezid'i ele geçirmişti.¹⁴

Bu arada Türk ileri harekâtı devam ediyorken Osmanlı Devleti ve Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği¹⁵ 14 Mart 1918 tarihinde Trabzon'da barış müzakerelerine başlamışlardı. Türk tarafı bu müzakerelerde Maverâ-yı Kafkasya heyetine Brest-Litovsk'ta elde ettiği kazanımları kabul ettirmek istemekteydi. Ancak Maverâ-yı Kafkasya delegeleri Türk taleplerini kabul etmediği gibi 14 Nisan'da görüşmeleri keserek Türklere savaş ilan etmiştir.¹⁶

Osmanlı Devleti ise Trabzon görüşmeleri sürerken, Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'ni masada barışa zorlamak için, 1914 sınırının ötesine yani Elviye-i Selâse üzerine askerî harekâta başlamıştı. 25 Mart'ta sınırı geçen Türk birlikleri Artvin'i 28 Mart'ta,¹⁷ Ardahan'ı ise 3 Nisan'da ele geçirmişlerdi.¹⁸ Türklerin bir sonraki hedefi ise Batum ve Kars idi. Yapılan hazırlıklardan sonra Türk ordusu 14 Nisan 1918'de Batum'a,¹⁹ 25 Nisan'da da Kars'a girmiştir.²⁰ Böylece 40 yıl aradan sonra Türk hâkimiyeti tekrar Elviye-i Selâse'de tesis edilmiş oldu.

Türk ileri harekâtının başarılı ve hızlı gelişmesi sonucunda, Maverâ-yı Kafkasya Osmanlı Devleti'nden barış görüşmelerinin yeniden yapılmasını talep etti. Böylece, Maverâ-yı Kafkasya delegeleri ile Osmanlı delegeleri arasındaki barış görüşmeleri 11 Mayıs 1918 tarihinde Batum'da başladı.²¹ Ancak bu görüşmelerden de bir sonuç ortaya çıkmadığı gibi Türk askerî harekâtının başarılı bir şekilde devam etmesi sonucunda Maverâ-yı

¹⁴ Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014 s. 67-68, 100-101.

¹⁵ Mart 1917 ihtilali'nden sonra yeni Rus yönetimi Maverâ-yı Kafkasya'yı idare etmesi için 22 Mart 1917'de Maverâ-yı Kafkasya Özel Komitesi anlamına gelen Ozakom'u kurmuştu. Komite Rus, Gürcü, Azeri ve Ermeni milletlerinden oluşmaktaydı (Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 459). Menşevik Gürcülerin hâkim olduğu komite, Moskova'da Kasım 1917'de iktidarı ele geçiren Bolşeviklerle anlaşamadığı için 28 Kasım'da kendisini feshederek, Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'ni (Zakavkom) kurmuşlardı (*Dokümanı i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii*, Tiflis: Tipografiya Pravitelstva Gruzinskoy Respubliki, 1919, s. 7-8). Yeni kurulan bu yapı ise Moskova'dan bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Aslında Şubat 1918'de başlayan ileri harekâtın bir kısmında Türk orduları Zakavkom'a bağlı birlikler ile savaşmaktaydı.

¹⁶ Trabzon Konferansı'nın ayrıntıları için bkz: Enis Şahin, "Türkiye-Maverâ-yı Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı (14 Mart-14 Nisan 1918)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu, 6-8 Kasım 1998*, Trabzon, 1999, ss. 489-524.

¹⁷ Kâzım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, c. I, yay. haz. Yücel Demirel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 500.

¹⁸ *The Times*, 9 Nisan 1918, n. 41759, s. 5; Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Ankara: Genelkurmay Matbaası, 1936, s. 268.

¹⁹ NA, FO, 248/ 1196/188.

²⁰ *Atı*, 27 Nisan 1918, n. 117; *Tanin*, 27 Nisan 1918, n. 3369.

²¹ Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918*, Los Angeles: University of California Press, Berkeley, 1967, s. 173.

Kafkasya Komiserliği kendisini feshetti. Bunun üzerine Gürcüler 26 Mayıs'ta,²² Azerbaycan Türkleri 28 Mayıs'ta²³ ve Ermeniler ise 29 Mayıs'ta da bağımsızlıklarını ilan ettiler.²⁴ Osmanlı delegeleri ile bu üç devletin delegeleri arasında müstakil olarak devam eden Batum'daki barış görüşmeleri sonunda 4 Haziran 1918 tarihinde müşterek ve münferit antlaşmalar imzalandı. Bu antlaşmalar ile Elviye-i Selâse'nin de ötesinde birtakım topraklar Osmanlı Devleti'ne verildiği gibi Kafkasya'da tam bir Türk hâkimiyetinin yolu açılmıştır.²⁵

Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk Antlaşması'ndaki hüküm gereği bölgede halkoylamasını gerçekleştirdi. Elviye-i Selâse'de 87.048 kişinin 85.124'ü, yani %97'si Osmanlı Devleti lehinde oy kullanmıştır.²⁶ Elviye-i Selâse'den bir heyet, oy mazbatalarını Osmanlı Devlet ricaline sunmak üzere 12 Ağustos'ta İstanbul'a geldi.²⁷ Bu süreçlerden sonra VI. Mehmet Vahdettin tarafından 15 Ağustos 1918 tarihinde "Elviye-i Selâse Ahalisine" başlığını taşıyan bir hatt-ı hümayun yayınlandı. Böylece Elviye-i Selâse resmen Osmanlı Devleti'ne ilhak edildi.²⁸ 14 Eylül 1918'de ise bütün Elviye-i Selâse topraklarını kapsayacak şekilde Batum Vilayeti teşkil edilerek²⁹ bölgede mülki işler de bir düzene girmiş oldu.

Bu arada Türk ordusu ileri harekâtını devam ettirmekteydi. Batum Antlaşmaları ile Osmanlı Devleti'ne verilen Ahıska 10 Haziran'da Türk ordusu tarafından ele geçirildi.³⁰ Yine Batum'da Azerbaycan ile imzalanan antlaşma gereği Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a yardımı öngörülmüştü.³¹ Bu nedenle Türk birlikleri 15 Eylül'de Bakü'ye,³² 6 Ekim'de Derbent'e,³³ 8 Kasım'da Petrovsk'e girdiler.³⁴ Ancak bu durum çok uzun sürmeyecektir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmıştır.

²² *Dokumenti i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii*, s. 332-336.

²³ Mehmed Emin Resûlzâde, "Kafkasya Cumhuriyetlerinin 35'inci İstiklâl Yıldönümleri", *Birleşik Kafkasya (Vereinigtes Kaukasian)*, n. 5 (22), München 1953, s. 5.

²⁴ NA, WO, 106/6239; FO, 3371/ 3335, 130177.

²⁵ Görüşmelerin detayları için bkz: Enis Şahin, *Türkiye ve Mavera-ı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002, s. 606-627. İmzalanan antlaşmalar için bkz: BOA, HR.HMŞ.İŞO, 123/67, lef: 16-24; Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları*, s. 710-715.

²⁶ BOA, DH.İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 11.

²⁷ *Atı*, 14 Ağustos 1918, n. 223.

²⁸ BOA, DH.İ-UM, 20-19/ 13-41, lef; *Tanin*, 17 Ağustos 1918, n. 3478, s. 1.

²⁹ BOA, DH.İ-UM, E-40/ 30; BOA, A.AMD.MV, 105/ 80, lef: 2; *Zaman*, 16 Eylül 1918, n. 163, s. 3.

³⁰ *Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 524.

³¹ BOA, HR.SYS, 2373/4, lef: 5; Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları*, s. 700-704.

³² *Chicago Daily Tribune*, 20 Eylül 1918, s. 7; *The Washington Post*, 24 Eylül 1918, s. 1.

³³ Harekât için bkz: Süleyman İzzet, *Büyük Harpte (1334-1918) 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimalî Kafkasyadaki Hareket ve Muharebeleri*, İstanbul: Askerî Matbaa, 1936, s. 70-76.

³⁴ *Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 617.

2. Mondros Mütarekesi'nin Elviye-i Selâse'de Uygulanması

I. Dünya Savaşı'nı Osmanlı Devleti açısından sona erdirecek Mondros Mütarekesi müzakereleri, Limni adasının Mondros limanında demirli bulunan Agamemnon zırhlısında 27 Ekim'de başlamıştı.³⁵ İngilizler müzakereleri daha önce hazırlıkları 24 maddelik bir mütareke taslağı üzerinden yürütmeye çalışmaktaydılar. Taraflar arasındaki görüşmelerde bu maddelerdeki çok küçük değişikliklerle mutabakata varılmış ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmıştı.³⁶

Mütarekenin 11. maddesi Kafkasya ve Elviye-i Selâse'nin tahliyesiyle alakalıydı. Buna göre İran'ın kuzey batısındaki ve Maverâ-yı Kafkasya'daki Osmanlı kuvvetlerinin savaş öncesi hudut gerisine çekilmesi ile ilgili verilen emir tatbik edilecekti. Elviye-i Selâse gibi bölgenin kalan kısımları için ise müttetikler tarafından mahallî durum yerinde tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecekti.³⁷ Mütarekenin 15. maddesinde ise Kafkas demiryollarının kullanımı ile ilgili hükümler bulunmaktaydı. Bu maddeye göre Kafkasya'daki bütün demiryolları İtilaf devletlerinin kontrolü altına verilmişti. Ayrıca maddenin sonunda "bu maddeye Batum'un işgali de dâhildir. Osmanlı hükûmeti Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır"³⁸ ibaresi de bulunmaktaydı. Yani ile Batum ve Bakü İtilaf devletleri tarafından işgal edilebilecekti.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Osmanlı Devleti ve İtilaf devletleri arasında dört yıl boyunca devam eden I. Dünya Savaşı sona ermişti. Sıra mütarekenin Elviye-i Selâse'de uygulanmasına gelmişti. Aslında Mondros Mütarekesi imzalanmadan önce, 3 Ekim 1918'de Osmanlı yetkilileri Kafkasya'daki başarılarına rağmen Alagöz Dağı-Ahılkelek arasındaki yaklaşık 120 km'lik hattın tahliyesine karar vermişti.³⁹ Daha sonra Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Kuzey İran, Ahıska ve Ahılkelek'in tahliye edilmesi için, 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'ya 21 Ekim tarihinde bir telgraf göndermişti. 21 Ekim tarihinde Brest-Litovsk hududu haricinde 8 Osmanlı fırkası bulunmaktaydı. Bu fırkalardan Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da bulunan 36. Kafkas Fırkası, 5. Kafkas Fırkası ve 15. Piyade Fırkası öncelikle Batum'a tahliye edilecekti. Daha sonra Batum'da bulunan 10. Kafkas Fırkası ile birlikte İstanbul'a geleceklerdi. Kuzey Batı İran, Nahçıvan ve Ahıska-Ahılkelek'te bulunan 3., 9., 11. Kafkas ve 12. Piyade Fırkaları ise Brest-Litovsk hududu gerisine alınacaklardı. Bu fırkalar ayrıca 9. Ordu'ya dâhil olacaklardı.⁴⁰ Böylece mütareke imzalanmadan önce Brest-Litovsk hududu haricindeki yani Elviye-i Selâse dışındaki topraklardaki Türk ordularının tahliyesine başlanılmıştı.

³⁵ Âli Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1948, s. 33.

³⁶ *Türk İstiklâl Harbi: Mondros Mütarekesi Tatbikatı*, 3. Baskı, c. I, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1999, s. 41-49.

³⁷ Seha L. Meray ve Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1977, s. 2-3.

³⁸ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953, s. 21.

³⁹ *Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 549-551.

⁴⁰ ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-1a.

Osmanlı hükûmeti 29 Ekim tarihinde yeni bir karar alarak Brest-Litovsk hududunun dışında İran ve Kafkasya'daki birliklerin 24 Ekim tarihinden başlamak üzere altı hafta sonunda tahliyelerinin tamamlanmasını planlamıştır.⁴¹ Bu kararla Osmanlı hükûmeti Brest-Litovsk haricindeki bölgelerin Türk ordusu tarafından 4 Aralık 1918'de tahliye edilmesini öngörmüştü.

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve İran'ın tahliyesi daha hızlanmıştı. Kuzey Kafkasya'daki birlikler önce tren ile Bakü'ye sevk edilecek, daha sonra buradaki birliklerle Gence-Tiflis demiryolu takip edilerek Batum'a nakledilecekti.⁴² Yani Batum bu tahliyede ana etken olarak ortaya çıkmaktaydı.

Bu şekilde Türk birlikleri Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'dan tahliye edilirken, 17 Kasım'da İngilizler Bakü'yü işgal etmişlerdi.⁴³ Bakü'nün işgalinden sonra tahliye yine hızlanmış Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki birliklerden 5. Kafkas Fırkası ve 15. Fırka Batum'a, 36. Fırka ise Kars'a nakledilmişlerdi.⁴⁴ Tahliyenin son günü olan olarak belirlenen 4 Aralık'a kadar birliklerin büyük bir çoğunluğu 1878 sınırının gerisine alınsa da hala tahliye halinde olan birlikler bulunmaktaydı.⁴⁵ Nitekim Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki birliklerin tamamının tahliyesi ise ancak 26 Ocak 1919 tarihinde son bulmuştur.⁴⁶

Türk ordusu Ahıska-Ahılkelek ve Kuzey İran'ın tahliyesine, 21 Ekim tarihli emir ile başlamıştı. Bu yerlerin Türk hükûmeti tarafından tahliyesi Mondros Mütarekesi'nde de belirtilmişti. Bu bölgelerde bulunan 3. Kafkas Fırkası Ardahan'a, 9. Kafkas Fırkası Kars'a, 12. Piyade Fırkası Sarıkamış'a,⁴⁷ 11. Kafkas Fırkası ise Van'a sevk edileceklerdi.⁴⁸ Birliklerin dışında bu bölgelerde tahliye edilecek yaklaşık olan 33.000 ton erzak, eşya ve mühimmat bulunmaktaydı.⁴⁹ Bu bölgelerdeki Türk birlikleri tahliyenin son günü olan 4 Aralık'ta tamamıyla hudut gerisine çekilmişlerdi. Ancak çok miktarda malzeme ve erzak terk edilmek zorunda kalınmıştı.⁵⁰ Ahıska'nın ve Ahılkelek'in Türk ordusu tarafından tahliyesi üzerine Ahıska Gürcüler, Ahılkelek ise Ermeniler tarafından işgal edilmiştir.⁵¹

Mondros Mütarekesi'nin Elviye-i Selâse'nin tahliyesi ile alakalı 11. maddesi bölgedeki durum incelendikten sonra gerekli görülmesi durumunda bölgenin tahliye edilmesi hükmünü içermekteydi.. Ancak İngilizler herhangi bir incelemeye gerek duymadan

⁴¹ *Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 630.

⁴² ATASE, İSH, K: 181, G: 125, B: 125.

⁴³ *Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 640-641.

⁴⁴ ATASE, İSH, K: 70, G: 79, B: 79-1.

⁴⁵ ATASE, İSH, K: 80, G: 90, B: 90-1

⁴⁶ Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum*, s. 302.

⁴⁷ ATASE, İSH, K: 4, G: 4, B: 4-1a.

⁴⁸ ATASE, İSH, K: 3, G: 112, B: 112-1.

⁴⁹ ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-2.

⁵⁰ ATASE, İSH, K: 70, G: 85, B: 85-1; *Mondros Mütarekesi Tatbikatı*, c. I, s. 227.

⁵¹ Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1989, s.78

Osmanlı hükûmetinden Elviye-i Selâse'nin de tahliye edilmesini talep etmişlerdi.⁵² Bu talep mütarekenin açıkça ihlali anlamına gelmekteydi. Bu nedenle Harbiye Nazırı Cevad Paşa, Kasım 1918 sonlarında İngiliz yetkililerine müracaat ederek Türk birliklerinin en azından 1918-1919 kışını Elviye-i Selâse'de geçirmesini istemiştir.⁵³ Ancak bu ve benzeri teşebbüslerden bir sonuç çıkmayınca Harbiye Nezareti, 4 Aralık'ta Şevki Paşa'dan Elviye-i Selâse'nin tahliye hazırlıklarına başlamasını istemiştir.⁵⁴ Yakup Şevki Paşa bir gün sonra gönderdiği cevabî telgrafında ise Elviye-i Selâse'nin tahliyesindeki şu zorluklar üzerinde durmuştu: Elviye-i Selâse'nin tahliyesi için eldeki vasıtaların yetersizliği ve demiryoluna uzaklık nedeniyle ilkbahara kadar (4 ay) zamana ihtiyaç vardır. Azerbaycan'daki birliklerin Elviye-i Selâse'ye sevkleri ancak 1919 Ocak ayında, 1914 hududu gerisine ise ancak Şubat ayı sonunda nakledilebilecektir. Tahliyenin önündeki en büyük engel kış şartlarıdır. Eğer kar yağışları ağır olursa sevkiyat ancak ilkbahar aylarında mümkün olacaktır.⁵⁵ Yakup Şevki Paşa ısrarla Elviye-i Selâse için ilkbahar aylarını işaret etmekteydi.

Harbiye Nezareti, Yakup Şevki Paşa'ya 9 Aralık 1918'de gönderdiği bir yazı ile Elviye-i Selâse'nin tahliyesine başlamasını istemişti.⁵⁶ Bu tahliyede şu plan uygulanacaktı: 3. Kafkas Fırkası Tortum'a, 11. Kafkas Fırkası Van, Erciş ve Bayezid'a, 9. Kafkas Fırkası Hasankale ve Horasan'a, 5. Kafkas Fırkası geçici olarak Samsun'a veya Trabzon ve Sivas'a, 12. Nizamiye Fırkası Erzurum'a, 15. Fırka Samsun'a gönderilecekti.⁵⁷ Böylece 9 Aralık'ta Elviye-i Selâse'nin tahliyesine başlanılmıştır.

Batum'daki hem Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'dan gelen birlikler, hem de Batum Mevkii Müstahkemi de dâhil olmak üzere şehirde bulunan bütün kıtaat, malzeme, erzak ve mühimmatın tahliyesi 9 Aralık tarihli emirden sonra daha da hızlanmıştı. Nitekim 15 Aralık'ta tahliye için Bahriye Nezareti'ne ait Şile, Giresun ve Reşit Paşa; Seyr-û Sefâin Dairesi'ne ait Şam, Gülcemal, Kızılırmak, Gülnihal ve Ümit vapurları ile şahsa iki ait vapur görevlendirilmiştir.⁵⁸

Batum'un Türk ordusu tarafından tahliyesi devam ediyorken, İngilizler Mondros Mütarekesi gereği bir taraftan da Batum'un işgali hazırlıklarını devam ettirmekteydiler. İngilizler bu amaçla 1 Aralık'ta Albay Touline komutasındaki Liverpool kruvazörü ve iki torpido destroyerinden oluşan bir filoyu,⁵⁹ 15 Aralık'ta üç mayın gemisi ve bir istasyonier gemisini, 18 Aralık'a ise Theseus Kruvazörü'nü Batum limanına göndermişlerdi.⁶⁰

⁵² ATASE, İSH, K: 5, G: 117, B: 117-1.

⁵³ *Mondros Mütarekesi Tatbikatı*, c. I, s. 230.

⁵⁴ ATASE, İSH, K: 5, G: 133, B: 133-1.

⁵⁵ ATASE, İSH, K: 5, G: 137, B: 137-1/2.

⁵⁶ ATASE, İSH, K: 5, G: 150, B: 150-2.

⁵⁷ ATASE, İSH, K: 70, G: 85, B: 85-5.

⁵⁸ ATASE, İSH, K: 244, G: 105, B: 105-2.

⁵⁹ BOA, DH.EUM.6.Şb, 47/ 32, lef: 3.

⁶⁰ BOA, DH.EUM.KLU, 13/ 45, lef: 3.

İngilizler bu gibi hazırlıklardan sonra nihayet, 24 Aralık 1918'de Tümgeneral G.T. Forestier-Walker komutasındaki 7.000 kadar askerle Batum'u işgal etmişlerdir.⁶¹ General Walker, Batum Mevki Müstahkem Komutanı Cemal Paşa'ya bir yazı göndererek Batum'un İngilizler tarafından işgal edildiğini, şehirdeki Osmanlı bayraklarının indirilerek İngiliz bayraklarının çekileceğini bildirmişti.⁶² 25 Aralık'ta da İngiliz Komutan Tuğgeneral William James Norman Cooke-Collis, Batum Askerî Valisi tayin edilmiştir.⁶³

İngilizlerin Batum'u işgal ettiği 24 Aralık'tan hemen önce Batum'da tahliye bekleyen 25.000 Türk askeri bulunmaktaydı.⁶⁴ Türk yetkililerinin girişimi üzerine İngiliz vapurlarıyla da Türk askerlerinin nakliyatına başlanmıştır. 24 Aralık'ta 1.300 er ve 27 subay,⁶⁵ 25 Aralık'ta ise 2.800 er ve 140 subay Batum'dan İstanbul'a İngiliz gemileriyle sevk edilmiştir.⁶⁶ Türk gemileriyle ise 24 Aralık'ta 2.000,⁶⁷ 25 Aralık'ta ise 1.200 Türk askeri Batum'dan İstanbul'a gönderilmiştir.⁶⁸ Deniz yoluyla tahliyenin yetersiz olması üzerine karadan da tahliye başlanmış, 5. Fırka'nın topçu birlikleri kara yoluyla Trabzon'a sevk edilmiştir.⁶⁹ Ayrıca Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'dan Batum'a gelen 15. Fırka birliklerinin büyük kısmı da karadan Samsun'a doğru hareket ettirilmiş,⁷⁰ 1 Ocak 1919'da bu fırkanın son birlikleri Batum'dan ayrılmıştır.⁷¹ 31 Aralık'ta ise Türk birliklerinden 3.700 asker İngiliz gemileriyle Batum'dan tahliye edilmiştir.⁷² Böylece 1918 yılı sonunda Batum'da sevk edilmeyi bekleyen yaklaşık 15.000 civarında Türk askeri kalmıştı.⁷³ Bu arada Azerbaycan'dan da sürekli yeni birlikler gelmeye devam ettiği hatırlanmalıdır.

Ocak 1919 başlarında tahliyenin yavaşladığı görülmektedir. Bu süreci hızlandırmak ve Elviye-i Selâse'nin tahliyesini bir plan dâhiline sokmak adına 6 Ocak 1919 tarihinde Harbiye Nazırı Cevad Paşa ile İngiliz Komutan Henry Wilson arasında bir görüşme yapılmıştı. Görüşmede Kars ve Ardahan livalarının tahliyesi ile alakalı net bir tarih verilmesi de tahliyenin uzatılmadan tamamlanması kararlaştırılmıştı. Cevad Paşa da görüşmenin olduğu gün Yakup Şevki Paşa'ya gönderdiği telgrafta bu görüşmede alınan kararlardan bahsettikten sonra Kars ve Ardahan livalarının Şubat sonunda veya Mart ortasına doğru tahliyesinin tamamlanmasını istemiştir.⁷⁴

⁶¹ Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum*, s. 296-297.

⁶² ATASE, İSH, K: 77, G: 33, B: 33-1.

⁶³ Peter T. Ashford, *British Occupation of Batum Postal History and Postage Stamps*, Ashton: 1989, s. 103.

⁶⁴ ATASE, İSH, K: 32, G: 32, B: 32-1

⁶⁵ DMA, MB, 696/ 418.

⁶⁶ DMA, MB, 696/ 421; DMA, MB, 696/ 422.

⁶⁷ NA, FO, 213084.

⁶⁸ ATASE, İSH, K: 440, G: 138, B: 138-1.

⁶⁹ ATASE, İSH, K: 267, G: 39, B: 39.

⁷⁰ ATASE, İSH, K: 3, G: 123, B: 123-1.

⁷¹ ATASE, İSH, K: 7, G: 5, B: 5-5.

⁷² ATASE, İSH, K: 54, G: 3, B: 3-1.

⁷³ ATASE, İSH, K: 5, G: 171, B: 171-1.

⁷⁴ ATASE, İSH, K: 7, G: 12, B: 12-1.

Bu görüşmeden bir gün sonra da 7 Ocak'ta 9. Ordu Komutanı Şevki Paşa ile İngiliz Komutan Forestier-Walker Elviye-i Selâse'nin durumunu görüşmek üzere Kars'ta bir araya gelmişlerdi. Bu görüşmede şu konular üzerinde durulmuştur:

- 1- Yakup Şevki Paşa tahliyenin ancak Şubat 1919'da bitebileceğini söylese de Walker tahliyenin birkaç hafta içerisinde bitirilmesi gerektiğini belirtmiştir.
- 2- İngiliz komutan Türk ordusunun tahliyesinde Erzurum'a kadar yetecek kadar hububatın nakline müsaade etmekteydi. Şevki Paşa ise Walker'ı ordusunu açlığa mahkûm etmekle suçlamıştı.
- 3- Walker, 12-14 Ocak 1919 tarihleri arasında Kars Hükûmetini ve idaresini teslim almak için Kars'a bir İngiliz subayı ile 200 asker ve bir Ermeni heyetin geleceğini söylemişti. Yakup Şevki Paşa buna muhalefet etse de bu teklifi kabul etmek zorunda kalmıştır. Bunun dışında Paşa, Kars Telsiz-Telgraf İstasyonu'nun İngilizlere teslim edilmesini de kabul etmiştir.
- 4- Bütün tren ve demiryollarının 15 Ocak'tan itibaren Ermenilere teslim edilmesi konusunda Yakup Şevki Paşa'nın itirazları olmuştur. Şevki Paşa demiryollarının sadece Gümrü'den Kars'a kadar olan kısmının teslim edilebileceğini, geri kalan kısmının Türk ordusunun tahliyesi süresince kendisine lazım olduğunu söylemişti. Walker ise Şevki Paşa'nın bu isteğini kabul etmiştir.
- 5- Walker, bütün hudut boyunca giriş ve çıkış yasağının kaldırılmasını isteyince, Yakup Şevki Paşa her milletten ahali ve ordunun birbirine karışacağını kavga ve katliamların olacağını söyleyerek Walker'ın bu isteğine karşı çıkmıştı. Ancak Walker bunda ısrar edince Yakup Şevki Paşa bütün birliklerini geriye doğru toplamaya karar vermiştir.
- 6- Geriye nakledilecek eşya ve mühimmat konusunda da Walker sıkıntı çıkarmıştı. İngiliz generali Osmanlı malı silah, mühimmat, eşya vesairenin tamamen götürülmesine müsaade etmekle beraber, Rus malı olanların götürülmesine karşı çıkmıştır. Yakup Şevki Paşa da bunu kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.⁷⁵

İstanbul'daki İngiliz yetkililerin aksine, Kafkasya'daki İngiliz komutanlar bu tahliyenin bir an önce yapılmasını arzuladıkları görülmektedir. İngiliz komutan, Elviye-i Selâse'nin Türk birlikleri tarafından 25 Ocak'a kadar tahliye edilmesini istemişti.⁷⁶ Bu gelişme üzerine İngiliz gemileriyle 7 Ocak 1919'da 2.000,⁷⁷ 9 Ocak'ta 1.000,⁷⁸ 17 Ocak'ta ise 1.000 Türk askeri Batum'dan İstanbul'a sevk edilmiştir.⁷⁹ Karadan ise 8.000 askerden oluşan

⁷⁵ Selma Yel, "Mondros Mütarekesi ve Evliye-i Selâsenin Tahliye Edilmesi", *Turkish Studies*, 3/4(2) (2008), s. 937-938.

⁷⁶ Selma Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2002, s. 83-84; *Mondros Mütarekesi Tatbikatı*, c. I, s. 237-238.

⁷⁷ DMA, MB, 696/ 427; DMA, MB, 696/ 426.

⁷⁸ DMA, MB, 696/ 429; DMA, MB, 696/ 428.

⁷⁹ DMA, MB, 696/ 438; DMA, MB, 696/ 437.

5. Kafkas Fırkası 18 Ocak'ta Batum'dan ayrılmıştı.⁸⁰ 21 Ocak 1919'da Batum Mevkii Müstahkem Komutanı Cemal Paşa, Batum İngiliz Valisi Cooke-Collis'e başvurarak Türk ordusuna ait Batum'da bulunan malzemenin tamamının tahliye edilmesi iznini almıştı.⁸¹ Bu izin üzerine tahliye hızlanmış, 22 Ocak'ta 1.000 Osmanlı eri ve 18 subayı Batum'dan İngiliz vapuruyla İstanbul'a gönderilmiştir.⁸² Ayrıca 300 kişilik Batum Mevkii Müstahkem Karargâhı⁸³ 23 Ocak'ta karadan yürütülerek⁸⁴ 26 Ocak'ta Trabzon'a ulaşmıştı.⁸⁵ 1919 Ocak ayı sonlarında Gülcemal,⁸⁶ Giresun⁸⁷ ve Şam⁸⁸ vapurları Batum'daki Türk birliklerinin tahliyesi için görevlendirilmişti. Bu vapurların ne kadar asker tahliye ettikleri belgelere yansımaya da İngiliz gemileriyle 27 Ocak'ta 640 Osmanlı eri ve 8 subayı,⁸⁹ 31 Ocak'ta 500 Osmanlı eri,⁹⁰ 1 Şubat'ta ise 1.500 eri Batum'dan İstanbul'a gönderilmişti.⁹¹ Böylece Batum'da bulunan Osmanlı askerlerinin tamamı tahliye edilmişti. İngilizler, Türklerin Batum'u tamamen tahliye etmeleri tarihi olarak 2 Şubat 1919 tarihini vermekteydiler.⁹² Ancak şu gerçektir ki Türk askerî birlikleri Batum'u tamamıyla terk etmiş olmalarına rağmen, geride çok sayıda silah, mühimmat ve erzak bırakmak zorunda kalmışlardı.

Kars ve Ardahan livalarında 8 Ocak 1919'daki Türk Osmanlı mühimmatı yaklaşık olarak şu şekildeydi: 8.500 Osmanlı mavzer tüfeği, 12.000 sandık mavzer fişeği, 27.000 adet seri cebel mermisi, 17.000 Osmanlı seri sahra mermisi, 4.500 adet kudretli cebel mermisi, 2.000 adet 10.5'lik cebel mermisi, 15.000 adet 7.5'lik kudretli cebel mermisi, 4.000 adet çift obüs mermisi, 81 adet Osmanlı ağır makineli tüfeği.⁹³

İngilizler planladıkları tarihten bir gün sonra yani 13 Ocak'ta Kars'a gelmişlerdi. Aynı gün 9. Ordu Karargâhı Erzurum'a nakledilmişti. Ancak 12. Fırka Kars'ta, 3. Fırka ise Ardahan'da bulunmaktaydı.⁹⁴ Yakup Şevki Paşa, ise Türk millî teşkilatlanmasını sağlamak adına mümkün olduğu kadar tahliyeyi geciktirmekteydi. Ancak özellikle Kars'a İngilizlerin gelmesinden sonra tahliyenin biraz daha hızlandığı görülmektedir. Nitekim

⁸⁰ ATASE, İSH, K: 7, G: 72, B: 72-1.

⁸¹ ATASE, İSH, K: 267, G: 81, B: 81-1.

⁸² DMA, MB, 696/ 439.

⁸³ ATASE, İSH, 7/ 26.

⁸⁴ ATASE, İSH, 248/ 218.

⁸⁵ ATASE, İSH, K: 9, G: 69, B: 69-1.

⁸⁶ ATASE, İSH, K: 10, G: 38, B: 38-1.

⁸⁷ ATASE, İSH, K: 248, G: 172, B: 172-1.

⁸⁸ ATASE, İSH, K: 10, G: 42, B: 42-1.

⁸⁹ DMA, MB, 696/ 456, DMA, MB, 696/ 455.

⁹⁰ DMA, MB, 696/ 458; DMA, MB, 696/ 457; ATASE, İSH, K: 10, G: 60, B: 60-1.

⁹¹ DMA, MB, 696/ 461.

⁹² NA, CAB 4/ 105; John Donald Rose, *British Foreign Policy in Relation to Transcaucasia 1918-1921*, University of Toronto, 1985, s. 95.

⁹³ ATASE, İSH, K: 38, G: 8, B: 8-3.

⁹⁴ ATASE, İSH, K: 56, G: 33, B: 33-1.

22 Ocak tarihine kadar bazı küçük birliklerin dışındaki Kars ve Ardahan'daki bütün fırkalar 1914 hududu gerisine çekilmişti. Ancak asayişini sağlamak üzere İngiliz yetkililerin talebi üzerine bir piyade alayı ile bir süvari alayı, Kars'ta kalacaktı.⁹⁵ Kars'ta kalacak bu birliklerin dışındaki bütün birlikler 25 Ocak'ta hudut gerisine alınmışlardı.⁹⁶ Bu suretle 1919 Ocak ayı sonlarına doğru Kars ve Ardahan livalarının da tahliyesi sona ermişti.

Batum'dan farklı olarak Yakup Şevki Paşa'nın üstün çabaları sonucunda Kars ve Ardahan livalarındaki Türklere ait top, silah, cephane ve eşyanın tamamı hudut gerisine taşınmıştı. Ayrıca 1919 Ocak ayı sonlarına kadar 4.000 ton hububat ve 1.000 ton da çeşitli erzak hudut gerisine alınmıştı.⁹⁷ Kars ve Ardahan livalarındaki başarılı bir şekilde geriye alınan bu 13.000 asker, top, silah, cephane ve erzak, Türk Millî Mücadelesi'nin Doğu Cephesi'ndeki en büyük dayanak noktası olan 15. Kolordu'nun temeli olacaktır.

3. Elviye-i Selâse'de Türk Millî Teşkilatlanması

3.1. Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası

Türk ordusu Mondros Mütarekesi'nden önce 21 Ekim 1918'den itibaren bölgeyi tahliyeye başlamıştı. Ancak tahliye edilen bu yerlerdeki en önemli mesele Müslüman ahalinin geleceğinin ne olacağıydı. Çünkü Ermeni ve Gürcüler, tahliye edilen bu yerleri işgal etmek için fırsat kollamaktaydılar. Türk ordusunun ilk tahliye ettiği yerler arasında Ahıska ve Ahılkelek bulunmaktaydı. Bu nedenle Türk Millî Teşkilatlanması ilk önce bu yerlerde başlamıştır. Nitekim Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Iğdır ve Nahçıvan bölgelerindeki Türk-İslam ahali bölgedeki en üst düzey Türk komutanı olan 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'ya müracaat ederek şu isteklerde bulunmuşlardır:

- 1- "Osmanlı hükûmeti askerlerini arazimizden geri çekmesin.
- 2- Askerlerini geri çekmek zorunluluğu varsa Müslüman ahaliyi korumak için her kazada, bir murahhas ile yeterli miktarda asker bıraksın.
- 3- Barışın imzalanmasına kadar bizi kendi halimize ve müstakil bırakılsın. Gürcü veya Ermeni hükûmetlerinin esaretleri altına almamaları temin edilsin."⁹⁸

Türk ordusunun bölgeyi tahliye etmesi üzerine Türk-Müslüman ahali Türk yetkililerine yardım taleplerinde bulunmaya devam etmekteydi. Bu kez Ahılkelek Kazası'nın önde gelen simalarından İskenderbezzâde Behçet Bey ve arkadaşları, kazanın Mevkii Komutanı ve aynı zamanda Mahalli Hükûmet Başkanı olan Binbaşı Osman Bey'e müracaat ederek yukarıda belirtilen benzeri taleplerde bulunmuşlardı. Ahılkelek Müslüman ahali bunun yanında, bölgede Türk hükûmetine bağlı olarak müstakil bir

⁹⁵ ATASE, İSH, K: 10, G: 15, B: 15-1/2/3.

⁹⁶ ATASE, İSH, K: 10, G: 34, B: 34-2.

⁹⁷ *Mondros Mütarekesi Tatbikatı*, c. I, s. 240.

⁹⁸ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 35-36.

teşkilat kurmaya çalıştıklarını ifade etmiş ve bu teşkilat için Türk yetkililerinden subay, asker, silah ve cephane verilmesini de talep etmişti. Binbaşı Osman Bey, Ahılkelek İslam ahalisinin bu taleplerini 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'ya 26 Ekim günü bir telgrafla iletmişti.⁹⁹

Türk mülki yetkilileri de tahliye karşısındaki bölge ahalisinin heyecanını ve taleplerini, İstanbul'a iletmişlerdir. Batum Mutasarrıfı Cemil Bey de bunlardan biriydi. Cemil Bey, Ahıska'nın Türk birlikleri tarafından tahliyesinin halkı heyecana sevk ettiğini ve nasıl bir yol takip edilmesi gerektiğini belirlemek üzere de bölge ahalisinin ileri gelenlerinin İstanbul'a bir heyet göndermeyi düşündüklerini Dâhiliye Nezareti'ne 28 Ekim'de gönderdiği telgrafla bildirmişti.¹⁰⁰

Cephe hattındaki en üst düzeydeki Türk askerî yetkilisi olan Yakup Şevki Paşa da bölge Türk-İslam ahalisinin taleplerini Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne 1 Kasım'da iletmişti. Yakup Şevki Paşa ayrıca tahliye esnasında Türk-İslam ahalisinin korunması için bir şey yapıp yapılmayacağını Riyaset'ten sormaktaydı. Erkân-ı Harbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa ise Yakup Şevki Paşa'ya cevap olarak gönderdiği telgrafta, Osmanlı Devleti'nin savaşta mağlup olduğu için, barış müzakerelerine girinceye kadar hükûmeti zora sokacak hareketlere meydan verilmemesini istemişti. İzzet Paşa telgrafın devamında Kafkasya'daki Müslüman ahaliye yardımların devam etmesinin mümkün olmadığını eklemiştir.

Ahıska Türk-İslam ahali Gürcüleri memleketlerine sokmayacaklarını, gerekirse silahla karşılık vereceklerini ilan etmişler ve memleketlerini müdafaaya karar vermişlerdi. Bu düşüncede olan Ahıska Müslümanları Ömer Faik Numanzâde başkanlığında 29 Ekim 1918 tarihinde Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası'nı kurmuşlardı. Ömer Faik Bey, hükûmetin kurulduğu gün 9. Ordu'ya bağlı ve Ahıska'da bulunan 3. Kafkas Fırkası Komutanı Halit Bey'e müracaat ederek fırkasının bölgeden ayrılmamasını ve Türk ordusunun kendilerine yardımcı olmasını istemişti. Halit Bey'in Ömer Faik Bey'in taleplerini iletmesi Yakup Şevki Paşa 2 Kasım'da verdiği cevapta 3. Kafkas Fırkası'nın Ahıska'da kalmasının mümkün olmadığını belirtmekle birlikte, Ahıska ve Ahılkelek ahalisinin hiçbir şeyden korkmamalarını ve kendi teşkilatlarını kurmaları ve tamamlamalarını istemişti.

3 Kafkas Fırkası Komutanı Halit Bey ise Ahıska'yı tahliye etmekle pek aceleci davranmıyordu. Halit Bey ancak halka gerekli yardımı sağladıktan sonra geri çekilmeyi düşünmekteydi. Gürcüler ise Türklerin tahliyesinden sonra bölgeyi işgal etmek için General Makoyef'i Ahıska ve Ahılkelek komutanlığına tayin etmişlerdi. General Makoyef 20 Kasım'da Ahıska'nın 20 km uzağındaki Azgur'a kadar gelerek Ahıska'daki Türk askerlerinin iki haftaya kadar bölgeyi tahliye etmemeleri durumunda 3.000 kişilik kuvvetle Ahıska'ya saldırma tehdidinde bulunmuştu. Bu tehdit üzerine Ahıska hükûmeti

⁹⁹ Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2001, s. 323.

¹⁰⁰ BOA, DH. ŞFR, 92/ 283.

yetkilileri yardım için tekrar Halit Bey'e müracaat etmişlerdi. Halit Bey ise bölgenin müdafaasız kalmaması için Yakup Şevki Paşa ile gizlice anlaşarak 500 kadar asker ve subayı terhis etmiş ve bunlarla bir milis alayının kurulmasını sağlamıştır. Halit Bey, komutanlığına Osman Server (Atabek) Bey'in getirildiği bu alaya yetecek kadar top, makinalı tüfek ve cephane yardımında da bulunmuştu. Böylece Ahıska Hükûmeti olası bir Gürcü saldırısına hazır hale getirilmeye çalışılmıştır.¹⁰¹

Ahıska Hükûmeti'nin dışında Revan, Nahçıvan, Şerur, Eçmiyazin ve Sürmeli Türk-Müslüman ahalisi de Türk ordusunun bölgeden çekilmesi üzerine bir teşkilat kurma hazırlıklarına girişmişlerdi. Nitekim bu bölgelerden gelen temsilciler 18 Kasım 1918 tarihinde Kamerli kasabasında bir toplantı gerçekleştirerek merkezi Iğdır olmak üzere Aras-Türk Hükûmeti'nin kurulduğunu ilan etmişlerdi. Bu hükûmetin başkanı ise Emir Bey Zimanbeyzâde olmuştur.¹⁰²

3.2. Kars İslam Şurası

Mondros Mütarekesi'nde açıkça belirtilmese de İtilaf devletlerinin isteği, Osmanlı Devleti'nin Elviye-i Selâse'yi de tahliye etmesiydi. Elviye-i Selâse Türk-Müslüman ahalisi ise bu tahliyesi karşısında Ermeni ve Gürcülere karşı teşkilatlarını kurmaları gerektiğinin farkına varmışlardı. 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa da Türk birliklerinin tahliyesinden sonra bölgenin ve dolayısıyla Kars'ın İngilizler tarafından işgal edileceğini tahmin etmekteydi. İngilizlerin bu işgallerinde Ermenilerle birlikte hareket etme ihtimalleri çok yüksekti. Bu nedenlerle Türk-Müslüman ahaliyi korumak için Yakup Şevki Paşa ve Kars Mutasarrıfı Hilmi (Uran) Bey'in destekleriyle Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Bey ve arkadaşları 5 Kasım 1918'de Kars İslam Şurası'nı kurmuşlardır. Kars İslam Şurası'nın diğer kurucuları ise Kağızmanlı Ali Rıza (Ataman) Bey, Karlı Sarı Haliloğlu Muhlis, Orenburglu Mamil, Tevhüddin ve Kepenkçi Emin Ağa'ydı. Yakup Şevki Paşa da bölgenin idaresini Kars İslam Şurası'na resmen devretmişti.

Kars İslam Şurası ilk toplantısını 14 Kasım 1918'de yapılacağını duyurması üzerine Oltu, Ardahan ve Kağızman ile bu yerlere bağlı kaza ve nahiyelerden gelen temsilciler Kars'a gelmeye başlamışlardı. Bunun dışında Ahıska Hükûmeti'nden Osman Server (Atabek) Bey ve arkadaşları da Kars'a gelmişlerdi. I. Kars Kongresi planladığı gün, 14 Kasım'da yapılmıştı. Kongrede, Fahrettin Bey'in başkanlığında 8 kişilik Muvakkat Heyet ile Kepenkçi Emin Ağa başkanlığında Millî İslam Şurası Merkez-i Umumisi adıyla yerli bir hükûmet kurulmuştu. Kongrede Kars İslam Şurası reisliğine Emin Ağa, yardımcılığına ise Piroğlu Fahrettin Bey seçilmişlerdi.

Kongrede ayrıca Türk ordusunun tahliye ettiği yerlerdeki askerî bina ve tesislerin alınması, Kars sancak ve kazaları ile Batum, Ahıska ve Artvin sancak ve kazalarında da merkezi Kars olmak üzere Millî İslam Şurası'nın şubelerinin açılıp teşkilatın genişletilmesine karar verilmişti. Bunun dışında Gürcü ve Ermeni tehlikesi karşısında

¹⁰¹ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 35-40, 42-43.

¹⁰² Aras-Türk Hükûmeti hakkında ayrıntılı bilgi için bu cildin "Millî Mücadele'de Iğdır" bölümüne bakınız.

bölge halkı uyanıklığa, birlik ve beraberliğe çağırılmıştı¹⁰³. Kars İslam Şurası'nın amacının Ermeni ve Gürcülere karşı Türk-İslam halkı bir bütün etrafında toplamak olduğu anlaşılmaktadır.

Kars İslam Şurası, kongreden sonra teşkilatını kuvvetlendirmek adına Yakup Şevki Paşa'ya müracaat etmişlerdi. Yakup Şevki Paşa da Ruslardan kalma 1.000 adet tüfek verileceğini iletmıştir. Yakup Şevki Paşa daha sonraları Kars İslam Şurası hakkında şu sözleri söyleyecektir: “ ... Kendilerini kurtardığımız ve bir sene kadar beraber bulunarak birçok ümitler verdiğimiz, Kafkas İslam ahalisinin yine Hıristiyanların zulümleri altında harap olmaması için Kafkas dahilinde daha evvelden tasarlanan millî teşkilatını yapmaya ve eksikliklerini gidermeye çalıştık. Bir hayli sıkıntılı çalışmalar ve fedakârlıktan sonra biz Kafkasya'nın batı kısmını da tahliyeye başladıkdan sonra bu teşkilat çok iyi bir noktaya gelmişti.”

Türk teşkilatlanmasının kuvvetlendiğini gören Ermenistan ise Erivan'daki Osmanlı temsilcisi, Mehmet Ali Paşa'ya müracaat ederek Türk-İslam ahalisinin silahlandırılmasının durdurulmasını istemişti. Mehmet Ali Paşa ise Yakup Şevki Paşa'ya bu durumu ilettiğinde Şevki Paşa silahlanmanın ve teşkilatı yerli ahalinin kendisinin yaptığı, ahalinin kendi namus ve hayatlarını korumak adına ne yaparsa serbest olacağını söylemiştir.¹⁰⁴

Kars İslam Şurası, 30 Kasım'da Kars'ta büyük bir kongre tertip etme kararı almış ve bir beyanname yayınlarak Batum'dan Orduabad'a kadar olan bölgelerden temsilci gönderilmesini istemişti. İslam Şurası'nın bu çağrısı üzerine Orduabad, Nahçıvan, Kamerli, Sürmeli (İğdır), Serdarabad, Şüregel, Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinden 60 kişi *milletvekili* sıfatıyla Kars'a gelmişlerdi. Kongre başladıktan sonra da değişik yerlerden 10 kişi daha gelmişti. Bu büyük kongrede alınan kararlar şu şekildedir:

- 1- Batum'dan Orduabad'a ve Ağrı Dağı'ndan Azgur'a kadar halkın çoğu Türk ve Müslüman olan yerlerden Osmanlı ordusu çekilince idare ve vatanın savunması işlerini görmek üzere merkezi Kars olmak üzere Millî Şura Hükûmeti'nin kurulması ittifakla kararlaştırılmıştı.
- 2- Hükûmet üyeleri şu kişilerden oluşmaktadır: 1- Karanlı Cihangirzâde Hasan Bey, 2- Divriğili Piroğlu Mehmet Bey, 3- Çıldırlı Dr. Esat Bey, 4- Akbabalı Hacı Abbasoğlu Mehmet Bey, 5- Karaçantalı Hacıoğlu Ahmet Bey, 6- Molla Bilal Bey, 7- İravanlı Ahundoğlu Taki Bey, 8- İğdırlı Ali Beyoğlu Mehmet Bey, 9- Gümrülü Halıcıoğlu Yusuf Bey, 10- Borçalılı Kepenkçi Emin Ağa, 11- Kağızmanlı Ali Rıza Bey, 12- Digorlu Çamdanlı Aşiret Reisi Maksut Ağaoglu Hasan Ağa. Hükûmet reisliğine Cihangirzâde İbrahim Bey, yardımcılığına Kepenkçi Emin Ağa, genel sekreterliğine ise Sami Bey seçilmişti.

¹⁰³ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 63-65.

¹⁰⁴ Gökdemir, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti*, s. 67-68.

- 3- İngilizlerin teslim almakta olduğu Türk ordusuna ait silahların ele geçirilmesi ve bir Millî Şura Ordusu kurulmasına karar verilmiştir. Ayrıca Türk ordusundan da el altından yardım görerek Arpaçay ile Aras boylarında Ermenilerle, Kura ve Acara Cephesi'nde de Gürcülere karşı Millî Şura sınırını korumak üzere ant içilmiştir.
- 4- Galip devletlerin ve İngiltere'nin tavrı ne olursa olsun anavatan Osmanlı Devleti ve Halifeye gönülden bağlı kalmaya ve Türk Bayrağı'nı kullanarak Türkiye kanunlarına göre işleri yürütmeye çalışılmasına da karar verilmiştir.

Bu kongrede Ahıska Hükûmeti ve Aras Türk Hükûmeti de Millî Şura Hükûmeti'ne katılmışlardı.¹⁰⁵ Kars Millî Şurası bölgede teşkilatlanmasını da tamamlamaya çalışmaktaydı. Oltu'da Tahirbeyzâde Yusuf Ziya Bey, Sarıkamış'ta Hamamlılı Bekir Ağa, Çıldır'da Purutlu Kamil ile Koravelli Kamil Ağalar, Kulp'ta Pernevütlü Ayrım Oymağı Beyi Şamil Bey ve Ardahan'da Dikkanlı Hafız Efendi ile Hamşioğlu Rasim Bey Millî Şura şubelerini açarak halkı millî mücadeleye hazırlamaktaydılar.

Kars Millî Şura Hükûmeti, İstanbul'daki İtilaf devletleri ve diğer Avrupa devletleri nazarında kendilerini tanıtmak üzere Atbaşızâde Asaf ve Halil Beyzâde Ali Beyleri murahhas olarak seçmişlerdi. Hükûmet reis muavini Kepenkçi Emin Ağa da kendilerine 7 Aralık 1918 tarihinde itimatnamelerini vermişti. Türkçe ve Fransızca olarak iki dilde yazılan bu itimatnamelerde bu murahhasların gönderilme amaçları "Kafkasya Müslümanlarının parçalanmasına mani olmak, Müslümanlara reva görülen canavarlıkları gözler önüne sermek" olarak belirtilmişti.¹⁰⁶

Bu arada Kars'ta önemli bir gelişme daha yaşanmıştı. Mondros Mütarekesi hükümlerine göre bir İngiliz askerî heyeti 11 Kasım 1918'de Kars'a gelerek Türk ordusuna ait Müstahkem Mevkii'ni devralmaya başlamıştı. İngiliz Heyet 26 Kasım'da ise Kars İçkalesi'ni Millî Şura Hükûmeti'ne teslim etmişti.¹⁰⁷ Bu durum bir anlamda Şura Hükûmetinin İngiliz yetkilileri tarafından da tanınması anlamına gelmekteydi.

Kars İslam Şurası'nın bir parçası olan Batum mıntıkasında ise Türk birliklerinin bu şehri tahliyeye başlaması üzerine Gürcüler için burayı ele geçirme ihtimali ortaya çıkmıştı. Bu nedenle Gürcüler Batum'un 50 km kuzeydoğusundaki Ozurgeti'de lejyon alayları oluşturmaya başlamışlardı. Gürcüler, Batum'u siyaseten elde edemezlerse bu askerî güç ile şehri zapt etmeyi düşünmekteydiler. Gürcüler bunun dışında şehirde gizli bir teşkilat kurarak, bu teşkilatla şehirdeki idareyi isyan çıkararak ele geçirmeyi dahi tasarlamışlardı. Hatta Batum'da Gürcistan yanlısı İslam Tahlis Cemiyeti'ni kuran Sancakbeyler, Yukarı Acara'da Müsellime oğulları ve Geda'da Muti Ağazâdeler gibi bazı

¹⁰⁵ M. Fahrettin Kırzioğlu, "Anadolu'da İlk Türk Cumhuriyeti Cenubu-Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Millî-Şûrâ Hükümeti)", *Türk Kültürü*, 6/72 (1968), s. 957-958; Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilatlanma*, Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınları (t.y.), s. 93-95.

¹⁰⁶ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, 70-71.

¹⁰⁷ Kırzioğlu, "Cenubu-Garbî Kafkas Cumhuriyeti", s. 958-959.

Müslüman aileler de Gürcülerin kurdukları bu gizli teşkilat için çalışmaktaydılar.¹⁰⁸ 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa ise Gürcülerin bu faaliyetlerine karşı Müslüman ahalinin silahlandırılması için Batum Mevkii Müstahkem Komutanı Mirliva Cemal Paşa'ya talimat vermişti.¹⁰⁹

24 Aralık'ta Batum'u işgal eden İngilizler, 25 Aralık'ta William James Norman Cooke-Collis'i Batum Askerî Valisi olarak tayin etmişler,¹¹⁰ 30 Aralık'ta da Türklerden şehrin idaresini devralmışlar,¹¹¹ 31 Aralık'ta ise hükûmet binasındaki Türk bayrağını indirmişlerdi.¹¹² Artık Batum, mülki olarak İngiliz Askerî Valisi Cooke-Collis'in kontrolünde Batum İdare Meclisi tarafından idare edilecekti. İdare Meclisi'nin başkanı, bir Rus olan ve Rus Cemiyeti Başkanlığı'nı yürüten Prislbtıyan Maslov olmuştu.¹¹³ Ayrıca 9 kişiden oluşan Batum İdare Meclisi'nde sadece 1 Müslüman bulunmaktaydı.¹¹⁴ Batum İdare Meclisi'nin daha kuruluşunda bir temsil sorunuyla karşılaştığı görülmektedir.

Batum'daki Müslümanlar yukarıda belirtilen İslam Tahlis Cemiyeti ve Batum Livası İslam Cemiyeti adı altında iki gruba ayrılmışlardı. Batum Livası İslam Cemiyeti etrafında toplanan Müslümanlar Türkiye idaresi altında muhtariyeti savunmaktaydılar. Başkanlığını Ali Haydar (Caparidze) Bey'in yaptığı İslam Cemiyeti kuruluş amacını şu şekilde açıklamıştır: "93 muharebesinden sonra 40 sene Rusya hükûmeti idaresinde kalan Batum ve havalisi Müslümanlarını uyandırmak, Elviye-i Selâse'yi içeren Vilâyât-ı Şarkiyye'yi takviye ve tahkim etmek için 1919 tarihinde Batum merkezli olmak üzere kurulmuştur."¹¹⁵ İslam Cemiyeti İngilizlere başvurarak Müslümanların nüfusunun fazla olduğu için Batum İdare Meclisi'nde fazla temsil edilmesini istemişti.¹¹⁶

Batum'da Müslümanlar tarafından kurulan diğer bir cemiyet, Gürcistan hâkimiyeti altında muhtariyetin olması çalışmalar yürüten İslam Tahlis Cemiyeti'ydi. Liderliğini Mehmet Bey Abaşidze'nin yaptığı bu cemiyet, Abaşidze diğer adı ile Sancakbeyzâde ailesi tarafından temsil edilmekteydi. Cemiyetin 79 maddelik nizamnamesinin 2. maddesinde kuruluş amacı şu şekilde açıklanmıştı: "Tahlis Cemiyeti'nin maksadı İslam Gürcistanı'nı vasi bir muhtariyetle Gürcistan Devlet-i Cumhuriyesi ile tevhid ederek Gürcistan'ın hiddet-i siyasiyesini temin ve tesis etmektedir." Aynı nizamnamenin 4. maddesinde ise "İslam Gürcistanı, Gürcistan Devlet-i Cumhuriyesi dâhilinde bir hükûmet-i muhtare

¹⁰⁸ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 75.

¹⁰⁹ ATASE, İSH, K: 266, G: 75, B: 75-1.

¹¹⁰ Ashford, *British Occupation of Batum Postal History and Postage Stamps*, s. 103.

¹¹¹ *Adjarii: Dokumentı i Materialı*, belge no: 84, s. 150.

¹¹² M. İ. Çavleyşvili, *Velikiy Oktyabr i Pobeda Sotsialistiçeskoj Revolyutisi v Adjarii*, Batumi: İzdatelstvo Sabçota Adjara, 1977, s. 53.

¹¹³ ATASE, İSH, K: 267, G: 29, B: 29-1; *Adjarii: Dokumentı i Materialı*, belge no: 79, s. 141; Margvelaşvili, *İz İstorii Angliyskoj Okkupatsii Adjarii*, s. 9.

¹¹⁴ NA, FO, 371/ 3662, 114781, s. 616-617; *Adjarii: Dokumentı i Materialı*, belge no: 85, s. 151-152; *Adjarii: Dokumentı i Materialı*, belge no: 108, s. 179-181.

¹¹⁵ TİTE Arşivi, 96/ 37.

¹¹⁶ *Adjarii: Dokumentı i Materialı*, belge no: 95, s. 165.

olacaktır.” şeklinde bir hüküm bulunmaktaydı.¹¹⁷ İslam Tahlis Cemiyeti, Gürcistan idaresi altında Batum’da kurulması arzu ettiği muhtar devletin ismini İslam Gürcistanı olarak düşündüğü anlaşılmaktadır.

Burada Ocak 1920’de Batum’a giderek Mehmet Bey Abaşıdze ile görüşen *Tasvir-i Efkâr* gazetesini muharriri Ahmed Cevad Bey tarafından yapılan tespitleri vermek yerinde olacaktır. Ahmed Cevad Bey, Mehmet Bey Abaşıdze’nin Gürcülük davası gütmesine rağmen Gürcülerin vasıflarını taşımadığını, Lazlara mahsus vasıfların daha ön plana çıktığını belirtmiştir. Ahmed Cevad, Mehmet Abaşıdze’nin Türkçesi’nin oldukça düzgün olduğuna vurgu yaptıktan sonra Abaşıdzelerin ve taraftarlarının yani Türkleri istemeyenlerin çoğunun Türkiye’de bulunarak memur, zabıt, doktor olarak vazife almış insanlardan oluştuğunu söylemiştir. Bunun karşısında bulunan Batum İslam Cemiyeti taraftarları ise Türkiye’den 40 sene kadar uzak kalmış insanlardan oluşmaktaydı.¹¹⁸ Bu durum ilginç bir bilgi olarak tarihteki yerini alacaktır.

3.3. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti

Elviye-i Selâse’de Batum İngilizler tarafından işgal edilen ilk liva olmuştu. İngilizler Kafkasya’daki işgallerini genişletmeye çalışırken, diğer taraftan da Türk birlikleri tahliye devam etmekteydi. Bu arada İngilizler de Türk tahliyesinin tamamlanması için Osmanlı hükûmetine baskılarını artırmaktaydılar. Ayrıca Kars ve Ardahan livalarını da Batum gibi her an işgal edebilirlerdi. Nitekim Batum Mevkii Müstahkem Komutanı Mirliva Cemal Paşa Batum’a çıkan İngiliz birliklerinin Kars’a doğru harekete hazırlandıklarını 29 Aralık’ta 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa’ya bildirmişti.¹¹⁹ Şevki Paşa ise Türk birlikleri tarafından tamamen tahliye edilmeden İngilizlerin Kars’ı işgal etmelerine karşı çıkmaktaydı. Bu nedenle 30 Aralık’ta Harbiye Nezareti’ne gönderdiği telgrafta Şevki Paşa, Batum’un İtilaf devleti tarafından işgalinin Mondros Mütarekesi’nde belirtilmesine rağmen Kars ve Ardahan hakkında böyle bir hüküm olmamasına vurgu yapmıştı. Şevki Paşa ayrıca İngilizlerin Kafkasya’daki işgallerini Kars yönünde değil Tiflis, Gence, Bakü, Gümrü ve Aras mntıklarına doğru genişletebileceklerini de ifade etmişti. Şevki Paşa, telgrafın devamında yukarıda belirtilenlerin dışında eğer İngiliz kuvvetleri Gümrü mntikasında toplanırlarsa onlara iaşeleri için 1.000 ton kadar arpa ve buğday verebileceğini söylemişti.¹²⁰ Yakup Şevki Paşa’nın amacı İngilizleri olabildiğince Kars’tan uzak tutmak olduğu görülmektedir. Bunun asıl nedeni ise Kars’ı bu bölgelerde kurulacak millî teşkilatın merkezi olarak düşünmesiydi.

İşte bu süreçte başta Yakup Şevki Paşa’nın direktifleriyle Türk subayları bölgedeki Türk-İslam ahalisinin teşkilatlanmasını daha etkili getirmek için harekete geçmişlerdi. Ahıska bölgesinden Ardahan’a çekilen 3. Kafkas Fırkası Komutanı Halit Bey’in öncülüğünde Ardahan’da bir kongre düzenlenmesi kararı alınmıştı. Kongreye Halit Bey’in dışında İttihatçılardan Dr. Hakkı Cenap, Dr. Abidin (Atak), Dr. Fuat Sabit (Ağacık), Filibeli Hilmi,

¹¹⁷ *İslam Gürcistanı*, 31 Mayıs 1919, n. 83, s. 1.

¹¹⁸ Ahmet Cevad, “Kafkasya’da Bir Cevelan-Üçüncü Mektup”, *Tasvir-i Efkâr*, 7 Şubat 1920, n. 2980, s. 2.

¹¹⁹ ATASE, İŞH, K: 267, G: 57, B: 57-2.

¹²⁰ ATASE, İŞH, K: 5, G: 173, B: 173-2; ATASE, İŞH, K: 77, G: 31, B: 31-2.

Baytar Kaymakamı Arif, Ebülhindli Köseoğlu Cafer (Erçikan), Ardahan eşrafından Hamşioğlu Rasim (Acar) Beylerden oluşan 8 kişilik bir heyet 3-5 Ocak 1919 tarihleri arasında I. Ardahan Kongresi'ni tertip etmiştir. Rasim Bey'in konağında yapılan kongrede şu kararlar alınmıştır:

- 1- "Devletimize İngilizlerin dikte ettirdiği Mondros Mütarekesi şartlarını, türlü engel ve bahanelerle, tatbik ettirmemek;
- 2- Eldeki silahları teslim etmemek, ayrıca düşmanlarla çarpışarak yeniden silahlanmak için her çareye başvurmak;
- 3- Yeni kurtulmuş olan Ahıska ve Elviye-i-Selâse'yi oluşturulan topraklarımızla birlikte, Boğazları açılan ve limanlarla mühim demiryolu istasyonları işgal edilen Anavatanı da kurtarmak için, geniş ölçüde teşkilat kurup, zafere ulaşıncaya kadar yılmadan, feragat ve dayanışma içinde çalışmak;
- 4- Derhal Millî İslam Şurası bölgeleri temsilcileriyle Ardahan'da yeni bir Kongre yapmak."..

I. Ardahan Kongresi'nin kararları telgraf ve telefonlarla etrafa duyurulmuş ve 4. maddede belirtilen İkinci ve Büyük Ardahan kongresine katılmak üzere temsilcilerin Ardahan'a gelmeleri istenmişti.

7-9 Ocak tarihlerinde yine Rasim Bey'in konağında yapılan II. Ardahan Kongresi'ne ilk kongreye katılan 8 kişinin dışında şu kişiler de iştirak etmişlerdi: Ahıska'dan Osman Server (Atabek) Bey, Ahılkelek'ten Mehmet Ali Bey, Çıldır'dan Dr. Esat (Okday) Bey, Kars'tan Cihangirzâde İbrahim (Aydın) ve Cihangirzâde Hasanhan (Aydın) Beyler, Oltu'dan Hamşioğlu Yusuf Ziya, Şakiroğlu Ahmet ve Mehmet Ramiz Beyler, Olur'dan Hamşioğlu Rüstem (Acar) Bey, Ahılkelek'ten Afzal Bey, Kağızman'dan Ali Rıza (Ataman) Bey, Şüregel'den Akbabalı Hacıabbasoğlu Mehmet (Akbaba) Bey.

Görüldüğü üzere Ahıska, Ahılkelek, Çıldır, Kars, Oltu, Olur, Kağızman ve Şüregel'den temsilcilerin katıldığı bu kongrede Ardahan'ı yine Hamşioğlu Rasim Bey temsil etmiştir. Temsilciler arasındaki müzakerelerden sonra yeni olarak alınan kararlar şu şekildedir:

- 1- "Kars şehri merkez olmak üzere, bütün "Millî-Şura"lar temsilcilerini seçip göndererek, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-i Milliyesi'ni kurmak üzere Kars'ta bir büyük bir kongre yapılması;
- 2- İngilizlerin sürekli ısrar ve İstanbul hükûmetine baskıları nedeniyle, son birliklerini de Erzurum Vilayeti hudutları içine çekmekte olan 9. Ordu'dan silah ve malzeme yardımı alarak, yerli halktan asker toplayıp, ordudan gönüllü kalan çavuş, onbaşı ve eğitilmiş erlerle 3. Kafkas Fırkası'ndan ayrılacak subayların idaresinde, Ermenilerle Gürcüleri memlekete sokmayacak güçte bir askerî teşkilat kurarak bunların bir elden idare edilmesi;
- 3- Trabzon'da çıkan *İstikbal* ve *İkbal* gazeteleriyle Batum'da *Sadâ-yı Millet* ve Erzurum'da *Albayrak* adları ile çıkacak gazetelerle, Millî Mücadele yolunda içeridekileri uyarmak; dışarıdakilere de türlü yayınlar ve resmî delegelerle millî hakları tanıtmak;

- 4- Hiçbir suretle elimizde olan silahları İngilizlere ve ortaklarına teslim edilmemesi, 1914 hudutları gerisine çekilecek olan 3. Kafkas Fırkası ile Komutanı Halit Bey'in Elviye-i-Selâse'ye askerî yardım ve müdahale ile rehberliğini devam ettirilmesi."¹²¹

Ardahan'da yapılan iki kongre ile Cenûb-i Gârbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-ı Miliyesi'nin temelleri atılmıştı.

Kars merkezli Elviye-i Selâse ahalisinin millî teşkilatlanmaları devam ederken İngilizler de Kars'ı işgal etmek için hazırlıklarını tamamlamışlardı.¹²² İngilizler ayrıca Kars'ın idaresini Ermenilere vermeyi planlamaktaydılar. Nitekim İngiliz Generali Forestier-Walker ile Ermeniler arasında Kars'ta sivil bir Ermeni idaresi kurulmasını öngören bir antlaşma dahi yapılmıştı.¹²³ Forestier-Walker daha sonra 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa ile Türk ordusunun tahliyesi ve diğer meseleleri görüşmek üzere 7 Ocak 1919'da Kars'ta bir görüşme yapmıştır. Daha önce de bahsedilen bu görüşmede Forestier-Walker Kars'ın idaresinin açıkça Ermenilere verileceğini belirtmişti. İngiliz komutanın planına göre birkaç İngiliz subayı ve bir İngiliz müfrezesi ile bir Ermeni heyeti Kars'a gelecek ve şehrin idaresi bu Ermeni heyete teslim olunacaktı.¹²⁴

Artık Türklerin Kars'ı tahliyesi de yavaş yavaş sona ermekteydi. Osmanlı Devleti'nin Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey de 9 Ocak 1919 tarihinde şehirden Erzurum'a gitmek üzere ayrılmıştı. Millî Şura hükûmeti Reisi Cihangirzâde İbrahim Bey, Hilmi Bey'e ayrılmadan önce bölge ahalisinin teşkilatlanması için gösterdiği gayretler için bir teşekkür tezkeresi vermişti. Hilmi Uran hatıratında bu ayrılışı "...Ocak ayının dondurucu bir kış gününde kırık gönülle gözümüz gönlümüz arkada kalarak Kars'tan çıktık. Bu bir hezimet değildi, bir kaçış da değildi..." ifadeleriyle tanımlamıştı.¹²⁵

Millî Şura Hükûmeti, Hilmi Bey Kars'tan ayrıldıktan sonra Şura'nın reisi Cihangirzâde İbrahim Bey'i 11 Ocak 1919 tarihinde Kars Valiliği'ne tayin etmiştir. Ancak bu sırada İbrahim Bey'in sağlık durumu iyi olmadığı için Hükûmet tarafından bu görev vekâleten Fahrettin Bey'e verilmiştir. Hükûmet ayrıca Tahrirat Müdürü Sami Bey ve adliye memurları ile diğer memurlarının vazifeleri başında bulunmaları gerektiğine de vurgu yapmıştır.¹²⁶ Türk ordusu geri çekilirken, Kars, Ardahan ve Nahçıvan bölgelerinde ordu tarafından toplanan vergiden 10 Ocak 1919'da 100.000 kuruş, Ahılkelek Belediyesi gelirlerinden ise 138.520 kuruş Millî Şura'ya verilmişti.¹²⁷

¹²¹ Kırzioğlu, "Cenubu-Garbî Kafkas Cumhuriyeti", s. 959-961.

¹²² ATASE, İSH, K: 453, G: 28, B: 28-1.

¹²³ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 320.

¹²⁴ *Mondros Mütarekesi Tatbikatı*, c. I, s. 237.

¹²⁵ Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1959, s. 109-111.

¹²⁶ TİTE Arşivi, 76/ 51.

¹²⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Millî Mücadele'de Kars*, C. I, İstanbul: Hamle Matbaası, 1960, s. 17.

General William Henry Beach komutasında 200 kişilik bir İngiliz müfrezesi ve Kars'a askerî vali olarak atadıkları Albay Clive Erington Temperly 13 Ocak'ta Kars'a gelmişti. İngilizler şehre gelirken yanlarında Ermenilerden oluşan 50-60 kişilik hükûmet heyeti ve ileride Kars valisi yapmayı Kargonof'u da getirmişlerdi.¹²⁸ İngilizlerin Kars'a geleceği istihbaratını alan Millî Şura Hükûmeti, civardaki kaza ve köylerden 2.000 kişilik bir kalabalığı şehirde toplamıştı. General Beach ve Temperlery Millî Şura Hükûmeti'nin idarecilerine "İngiliz hükûmeti adına Ermeni Kargonof'un Kars valisi tayin edildiğini, kendisine itaat edilmesi gerektiği" resmen tebliğ etmişlerdi. Ancak Millî Şura idarecileri neredeyse tamamıyla Müslümanların yaşadığı bir şehre Ermeni vali tayin edilmesinin Müslümanların katledilmesi anlamına geleceğini, belirtmişler ve Kargonof'un valiliğini tanımayacaklarını ilan etmişlerdi. Ayrıca Millî Şura Hükûmeti İngiliz yetkililere şu sert notayı vermişlerdi:

- 1- "Rus Çarlığı'nın son bulmasından sonra, Elviye-i Selâse'de çoğunluğu teşkil eden bir hükûmet kurulmuştur.
- 2- Hükûmetimiz, İngiltere Devleti'nin komutan ve askerlerini hürmetle kabul eder.
- 3- Ermeniler bizim düşmanımızdır, Ermeni Hükûmeti adıyla burada bir tek Ermeni bile bırakmayız. Bir tekimiz kalıncaya kadar kanımızı dökmek şartıyla, bir tek Ermeni'yi Arpaçayı'ndan bu yana geçirmeyeceğiz.
- 4- Ermeniler bu memleketten çekildikleri zaman, bir daha geri dönmek şartıyla Türk köylerini yakıp, Türk köylülerini öldürüp ve kendi evlerini de yaktıktan sonra çıkıp gitmişlerdi.
- 5- Ermenilerin döktüğü Türk kanları hala toprak üzerinde kurumamış, zulüm ile işkence ile öldürdükleri ve ateşle yaktıkları kadınların ve küçük çocukların cenazeleri, toplu halde saman damlarında dopdolu olarak, adalet seven İngiliz askerî komutanına olduğu gibi gösterilecektir. Bu olayları göz önüne alarak Ermenilerin aramıza girmesine müsaade etmemenizi rica ederiz."¹²⁹

İngiliz yetkilileri Mevki-i Müstahkem Komutanlığı binasına yerleştikten sonra da Millî Şura hükûmeti ile görüşmeler devam etmiştir. Ancak bu görüşmelerden de istenilen netice alınmamıştır.¹³⁰ Bunun üzerine İngiliz generali Beach, Millî Şura Hükûmetini tanımak zorunda kalmış ve Ermeniler den de 4'ü dışındakileri geri göndermişti.¹³¹

Millî Şura Hükûmeti, II. Ardahan Kongresi kararları gereğince sınırları içerisindeki sancak ve kazalardan gelen 131 temsilci¹³² ile 17 Ocak 1919'da Büyük Kars Kongresi'ni toplamıştı. Kongredeki görüşmeler neticesinde, 17/18 Ocak gecesi Cenûb-i Garbî Kafkas

¹²⁸ ATASE, İSH, K: 9, G: 68, B: 68-3/4/5; ATASE, İSH, K: 77, G: 12, B: 12-1; Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 87; *Mondros Mütarekesi Tatbikatı*, c. I, s. 240.

¹²⁹ Fahrettin Erdoğan, *Türk Elleri Hatıralarım*, Yeni Matbaa, 1954, s. 177.

¹³⁰ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 89.

¹³¹ ATASE, İSH, K: 9, G: 68, B: 68-3/4/5.

¹³² Cihangirzâde İbrahim Bey temsilci sayısını 120 olarak açıklamıştı (TİTE Arşivi, 14/ 3, lef: 1).

Hükûmet-i Muvakkata-i Milliyesi'nin kurulduğu ilan edilmişti.¹³³ Kongrede ayrıca hükûmet başkanlığına Cihangirzâde İbrahim Bey getirilmişti.¹³⁴ Hükûmetin diğer üyeleri şu kişilerden oluşmaktaydı:

Parlamento Reisi: Çıldırlı Dr. Esat Bey

Dâhiliye Nazırı: Kağızmanlı Ali Rıza Bey

Adliye Nazırı: Erivanlı Hâkim Ağabababeğoğlu Abbas Ali Bey

Hariciye Nazırı: Divriğili Piroğlu Fahreddin Bey

Harbiye Nazırı: Cihangirzâde Hasan Han Bey

Maliye Nazırı: Gümrülü Hudadbeyoğlu Mehmet Bey

Maarif Nazırı: Mihail Andreyanot, daha sonra Kocaoğlu Mehmed Bey

İaşe Nazırı: Hasanbeğoğlu Mehmet Bey

Nafia Nazırı: Erivanlı Mühendis Mahmut Bey

Ziraat, Orman ve Ticaret Nazırı: Nahçıvanlı Aliekber Kâzım.¹³⁵

Kongrede 18 maddelik bir anayasa da kabul edilmişti. Bu maddelerden önemlileri şunlardır: Hükûmet, Cenûb-i Garbî Kafkas adını taşıyacaktır (1. Madde). Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin sınırları Batum'dan Nahçıvan'a kadar uzanmaktadır ve sınırlarını barışın neticesine kadar koruyacaktır (2. Madde). Hükûmetin bayrağı olarak üç renk üzerine Türk devletinin ay yıldızlı bayrağı kabul edilmiştir (3. Madde). Cenûb-i Garbî Kafkas sınırları içinde resmî dil Türkçedir. Resmî ve gayriresmî bütün işler, eğitim ve haberleşme dili Türkçedir (4. Madde). Milletvekili seçiminde 10.000 nüfus bir milletvekili seçecek ve 18 yaşını tamamlayan her vatandaş oy kullanabilecektir (5. Madde). Her vilayet ve kazada Millî Şura şubeler açılacaktır (6. Madde). Türk devletiyle irtibatı sağlamak için daimî bir heyet Türkiye'de bulunacaktır. Askerî ve (8. madde) mülki teşkilatlar Türk Devleti'nin tatbik ettiği usul dairesinde olacaktır (9. Madde). Avrupa hükûmetleri Vilâyât-ı Sitte'yi Türkiye'den alıp başka bir hükûmete vermek kararını verirlerse Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti Türkiye'den ayrılmamayı kesinlikle kabul etmiştir (11. Madde). Azınlıkların hakları aynen muhafaza edilecektir (12. Madde). Valiler ve komutanların tayin ve azilleri meclisin kararıyla olacaktır (15. Madde). Milletvekillerinin yaşları 25'ten fazla olacaktır.¹³⁶

¹³³ TİTE Arşivi, 14/ 3, lef: 1; Fahrettin Kırzioğlu, "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Millî Mücadele'de Kars ve Atatürk ile İlgili Belgeler", *Belâten*, 48/189-190 (1984), s. 127, 137; Kırzioğlu, "Cenubu-Garbî Kafkas Cumhuriyeti", s. 961.

¹³⁴ İbrahim Bey, tercüme-i halinde Kars'a Enver Paşa'nın teşviki ile geldiğini belirtmişti (TİTE Arşivi, 14/ 3, lef: 2).

¹³⁵ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 90.

¹³⁶ TİTE Arşivi, 14/ 3, lef: 4/5; Kırzioğlu, *Cenubu-Garbî Kafkas Cumhuriyeti*, s. 963-64; Cem Ender Arslanoğlu, *Kars Millî-İslâm Şûrâsı (5.11.1918-17.11.1919) ve Cenubigarbi Kafkas Hükûmeti Muvakkata-ı*

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti mülki teşkilatlanmasını tamamlamak adına sancak, kaza ve nahiyelerde eksik bulunan mutasarrıfları, kaymakamları ve müdürleri tayin etmiştir. Bu arada Heyet-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) toplanarak bir Millî Meclis seçimlerini görüşmüş ve bu husus anayasa gereğince çoğunluğun oyuyla kabul edilmiştir. Hükûmet Başkanı Cihangirzâde İbrahim Bey de mutasarrıflara emir göndererek her on bin nüfusa bir milletvekili seçilmesini emretmiştir. Bu seçimlerin Mart başına kadar tamamlanmasını ve parlamentonun da 1 Mart 1919'da çalışmalarına başlaması karar altına alınmıştır.¹³⁷

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-i Milliyesi, Batum, Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu, Şavşat, Ahıska, Iğdır (Sürmeli), Nahçıvan, Kamerli ve Orduabad kazalarından meydana gelmekteydi.¹³⁸ Kapsadığı alan ise yaklaşık 40.000 km² den oluşmaktaydı.¹³⁹ Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti teşkilatı kuvvetlendirmek için Sever Bey'i Batum'a,¹⁴⁰ Fahreddin Bey'i Erzurum'a,¹⁴¹ Zeynel Ağaoğlu'nu da Tiflis'e göndermişti.¹⁴² Batum'da neşredilen *Sada-yı Millet* gazetesi, Hükûmetin resmî yayın organı olup haklarını bu gazete yoluyla müdafaa edilmekteydi. Bunun dışında Erzurum'da çıkan *Albayrak* gazetesi ile Trabzon'da çıkan *İstikbal* gazeteleri Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'ni desteklemekteydiler.¹⁴³

Cenûb-i Garbî Kafkasya Hükûmeti sınırları içerisinde olduğu ilan edilen Batum ve çevresindeki kazalardaki (uçaska) İslam ahali ise Hükûmete katıldıklarına dair 18 Ocak 1919 tarihinde bir beyanname ilan etmişlerdi. Beyanname şu şekildedir:

"Garbî ve Cenûbî Kafkas İslâmları,

Batum Vilayeti ahalisine;

18 Ocak 1335'te (1919) vilayetimiz uçaska vekilleri toplanarak, memleketimizin istikbal ve mukadderatını düşünüp aşağıdaki kesin kararları vermiştir:

Hiçbir taraftan yardım beklemeden Garbî-Cenûbî Kafkasya'nın bütün Müslüman köy ve şehirlerini birleştirip, kendi kendimizi idareye muktedir olduğumuzu ispat ile muhtariyet kazanmaya lâayık bulunduğumuzu göstereceğiz. Binaenaleyh, biz Batum vilayeti ahalisi, Kars, Ardahan ve sair komşu Müslüman sancaklardaki kardeşlerimizle

Milliyesi 18 Ocak-13 Nisan 1919, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1986, s. 157-158; Erdoğan, *Türk Ellinde Hatıralarım*, s. 185-186.

¹³⁷ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 93.

¹³⁸ ATASE, İSH, K: 32, G: 126, B: 126-2; BOA, DH.İ-UM, 20-21/ 13-31, lef: 3.

¹³⁹ Kırzioğlu, "Cihangiroğlu İbrahim Aydın", s. 137.

¹⁴⁰ Fahrettin Kırzioğlu, "Y. Mühendis Osman Server Atabek (1986-1962)", *Kars İli*, 1 (Özel Sayı) (1966), s. 56.

¹⁴¹ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 97.

¹⁴² Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia: The First Year (1918-1919)*, c. I, Los Angeles, London: University of California Press, 1971, s. 205.

¹⁴³ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 97.

bu hususta el ele vermek üzere mebuslarımızı Kars'ta açılmış olan Meclis-i Mebusan'a gönderip bütün Garbî-Cenûbî Kafkasya İslâm ahâlisinin birleştiğini ve muhtariyetlerini almağa karar vermiş olduğumuzu ilan edelim.

Muhterem ahaliye beyan ederiz ki, biz vekilleriniz, Garbî-Cenûbî Kafkas İslâmlarının Kars'ta kurdukları Millî İslâm Şûrası merkezine iltihak etmeği memleketimizin menfaatleri ve istikbâli için en hayırlı bir çare olarak düşünerek kendimizi bu Millî Şura emri altına koyduk. Bundan başka öz memleketimizin şimdiki ve gelecek zamanlardaki saadeti ve halkın hür ve serbest yaşaması için yukarıdaki kararımızı İngiliz Komutanına bildirmek gerekmektedir.

Artvin Uçaskası Şekib Bey Atabeyzâde

Şavşat Uçaskası Ali Ağa Eminağaoğlu

Gönye Uçaskası Ali Efendi Abdi Efendizâde

Ardanuç Uçaskası Tevfik Efendizâde

Yukarı Acara Uçaskası Ali Rıza Efendi ve Reşid Ağa Arif Eminoğlu

Batum Uçaskası Hüseyin Bey Bibinzâde

Aşağı Acara Uçaskası Hulusi Ağa Abdi Ağazâde.”

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti Batum temsilcisi Server Bey, bu kararlarda imzası bulunan kişilerden Abdiağazâde Ali ve Ali Rıza Efendiler ile 20 Ocak'ta Batum'da bulunan İngiliz Komutanlığı'na gitmişlerdi. Görüşmede İngiliz komutanı, Müslümanların menfaatine davranacaklarını heyete söylemişlerdi.¹⁴⁴

Cenûb-i Garbî Kafkas Meclis Vekili Ali Rıza Bey, İstanbul'daki temsilcileri Ali ve Asaf Beylere de 18 Ocak 1919'da bir telgraf göndererek Cenûb-i Garbî Kafkasya Hükûmeti'nin kurulduğunu ve İbrahim Bey'in de hükûmetin reisi seçildiğini haber vermişti. Ali Rıza Bey bu temsilcilerden Meclis-i Millî adına İngiliz Askerî temsilciği nezdinde çalışmasını da istemişti.¹⁴⁵

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti 1 Şubat 1919 tarihinde bir hudutname yayınlamak suretiyle sınırlarını belirlemiştir. Buna göre batıda; 93 Osmanlı-Rus sınırı Hopa civarından başlayarak, Osmanlı sınırı üzerindeki Osmanlı kapıları Kaleboğazı, Kötek, Karabulak, Bayezid kapıları civarından Ağrı Dağı arada sınır kalacaktır. Güneyde; Rus-İran sınırı takip edilerek Orduabad'ın doğusunda Azerbaycan sınırı olacaktır. Doğuda; İran sınırıyla Azerbaycan sınırı arasında bulunan Orduabad doğusundaki Zengezor Azerbaycan'da kalacaktır. Zengezor sınırıyla kuzeye giderek Nahçıvan solda terk edilerek oradan doğu-batı istikametinde doğru hat üzerinde Arpa köyünden geçerek Derealagöz Ermeni sınırında kalacak Şerur Kazası'nda Vedibasars, Zengibasars, Kervansaray, Boğazkesen'den

¹⁴⁴ Söz, 22 Şubat 1919, n. 99, s. 1.

¹⁴⁵ TİTE Arşivi, 76/ 18.

Arpaçayı'na varılacaktır. Buradan yukarı doğru takip edilerek Gümrü kasabası sağda Ermeni sınırında kalacak Ahılkelek sınırından geçerek Ahılkelek ve Ahıska arasındaki Truski (Turtskhi) sınırından dağlık ve ormanlık mahaller sınırın beri tarafında, Ahılkelek Gürcistan'da kalacaktır. Oradan doğuya doğru gidilerek Borcum-Ahıska arasında Borcum'un altı kilometre batısından geçerek kuzey dağa bağlanacaktır. Kuzeyde ise Borcum'un altı kilometre batısından kuzeyde bulunan ormanlı dağlığa, oradan Abastuman ve Acara'nın kuzeyindeki büyük dağdan geçerek Batum'un kuzeyindeki Ozurgeti kasabası arkasında bulunan dağ silsilesiyle Karadeniz'e ulaşacaktır.

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti bu sınırları belirledikten sonra bu sınırlar dâhilindeki nüfusu da şu şekilde belirtilmiştir. Genel nüfus 1.737.478 kişiden, bu nüfusun da 227.324 kişisi Rus, Rum ve Malakan'dan oluşmaktadır. Dolayısıyla bölgedeki nüfusun 1.511.154'ünü İslam ahalisi meydana getirmektedir. Bu İslam ahalisinin dışında 23.670 Erivan ve Pampak taraflarından gelen muhacirler de bölgede bulunmaktadır. Dolayısıyla Cenûb-i Garbî Kafkas sınırları içerisinde 1.534.824 müslüman, 227.324 gayrimüslim nüfus vardır.¹⁴⁶ Bu hudutname ve nüfus istatistikleri İstanbul'daki Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti temsilcisi Ali Bey'e gönderilmişti.¹⁴⁷ Hükûmetin amacı bu bilgilerle İtilaf devletleri nezdinde teşebbüslerde bulunmaktı.

Daha önce bahsedildiği üzere Ahıska ve Ahılkelek'in Türk birlikleri tarafından tahliyesinden sonra Gürcüler Ahıska'yı, Ermeniler ise Ahılkelek'i işgal etmişlerdi. Ancak Gürcü ordusu da Ahılkelek'e girmeye çalışınca bu iki ordu arasında 1918 yılı sonunda çarpışmalar başlamıştır.¹⁴⁸ Bu çarpışmalar ancak Ocak 1919 başlarında İngilizlerin Gürcistan-Ermenistan arasında mütareke imzalatması ile son bulmuştu.¹⁴⁹

Gürcüler bu kez sınır üzerindeki Posof kasabasına saldırılarda bulunmaya başlasalar da buradaki Müslüman halkın direnciyle karşılaşmışlardır. Bunun üzerine Gürcüler bu direnci kırmak için Posof'a yeni askerî birlikleri göndermişlerdi. Müslümanlar ile Gürcüler arasında yeniden savaş başlasa da bir İngiliz subayının Posof'a gelmesiyle savaş durmuştu. Gürcülerin bu hareketleri sonucunda Ahıska ve civarında genel bir ayaklanma baş göstermişti. Ahıska'da Server ve Afzal Beyler, Ahılkelek'te ise Kaymakam Yasin ve Murtaza Beylerin önderliğindeki Müslümanlar Gürcülere karşı yeniden hareket geçtiler. 2 Şubat'ta,¹⁵⁰ Gürcüleri öncelikle Posof çayından atan Müslümanlar Ahıska'yı da ele geçirmişlerdi.¹⁵¹ Müslümanların ilerlemeleri üzerine Gürcüler, 5 Şubat'ta Abastuman'dan da geri çekilmek zorunda kalmışlardı.¹⁵²

¹⁴⁶ TİTE Arşivi, 76/ 30.

¹⁴⁷ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 102.

¹⁴⁸ ATASE, İSH, K: 9, G: 65, B: 65-1; ATASE, İSH, K: 71, G: 113, B: 113-5.

¹⁴⁹ *Vakit*, 16 Ocak 1919, n. 443, s. 1.

¹⁵⁰ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 127.

¹⁵¹ ATASE, İSH, K: 32, G: 125, B: 125-1.

¹⁵² *İstiklal*, 2 Nisan 1919, n. 100, s. 1.

Gürcüler ve Müslümanlar arasındaki savaşın genişlemesi üzerine İngilizler, 500 kişilik bir birliği Ahıska'ya göndermişlerdi.¹⁵³ İngilizlerin arabuluculuğuyla 6 Şubat 1919'da Müslümanlarla Gürcüler arasında¹⁵⁴ üç günlük bir mütareke imzalanmıştı.¹⁵⁵ Ancak mütareke Gürcülerin Müslüman köylerine saldırmaları üzerine ihlal edilmişti. Müslümanların da Gürcülere karşılık vermeleri üzerine savaş yeniden başlamış, ancak Gürcüler çekilmek zorunda kalmışlardı.¹⁵⁶ Müslümanlar, bu savaşlarda Gürcülerden 400'ü yaralı olmak üzere toplam 550 esir almışlardır.¹⁵⁷

Gürcülerle yapılan bu savaş, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti ordusunun gücünü göstermesi açısından önemli bir sınavdı. Bu sıralarda hükûmetin ordusunun mevcudu 8.000'lere yaklaşmıştı.¹⁵⁸ Ancak ordunun hala eksiklikleri bulunmaktaydı. Bu nedenle Cenûb-i Garbî Kafkas Harbiye Nazırı Cihangirzâde Hasan Han, Erzurum'da bulunan 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nden yardım istemişti. Harbiye Nazırının talepleri şu şekildedir: 7 milyon lira, 6 batarya seri sahra topu, 4 batarya kudretli cebel topu, 30.000 sandık çeşitli cephaneye, 30.000 kat elbise, bir erkân-ı harbiye zabiti, 20 doktor ve yeterli miktarda ilaç.¹⁵⁹ Hükûmet bu yardımlarla eksikliklerini tamamlamayı düşünmekteydi.

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti açısından 1 Mart 1919 tarihi önemli bir gündü. Çünkü Hükûmet, Meclis-i Millî diye anılan parlamentosunu bu tarihte açılacağını ilan etmiş ve hükûmete bağlı liva ve kazalardan mebusların gönderilmesini istemişti.¹⁶⁰ Cenûb-i Garbî Kafkas Millî Meclisi kararlaştırıldığı tarih, 1 Mart 1919'da Kars'ta açılmış, başkanlığına da Dr. Esat Bey getirilmiştir. Ancak Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin durumu İngilizlerin bölgedeki çıkarları ile örtüşmemekteydi. Çünkü Hükûmet Gürcüleri yenmiş ve parlamentoyu açmıştı. Ayrıca Ermeniler de Arpaçayı'nın batısına geçmeyi başaramamışlardı. İngiliz Komutanlığı Kars İngiliz Askerî Valisi Temperley'in bu süreci iyi yönetemediğini düşünmekteydi. Bu nedenle İngiliz Komutanlığı tarafından Temperley 1 Mart'ta yani Kars Millî Meclisi'nin açıldığı gün görevinden alınmış, yerine Verney Asser tayin edilmiştir.

¹⁵³ ATASE, İSH, K: 32, G: 125, B: 125-1.

¹⁵⁴ *İstiklal*, 2 Nisan 1919, n. 100, s. 1; *The Times*, 6 Mart 1919, n. 42041, s. 9.

¹⁵⁵ ATASE, İSH, K: 83, G: 28, B: 28-2. 9; ATASE, İSH, K: 32, G: 127, B: 127-1.

¹⁵⁶ *İstiklal*, 2 Nisan 1919, n. 100, s. 1; *The Times*, 6 Mart 1919, n. 42041, s. 9.

¹⁵⁷ ATASE, İSH, K: 80, G: 22, B: 22-2; ATASE, İSH, K: 183, G: 278, B: 278-1.

¹⁵⁸ William Edward David Allen ve Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırsındaki Harplerin Tarihi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966, s. 462.

¹⁵⁹ ATASE, İSH, K: 32, G: 126, B: 126-2; BOA, DH.İ-UM, 20-21/ 13-31, lef: 6; BOA, A.VRK, 827/ 24, lef: 1. Ancak yardımın Osmanlı hükûmeti tarafından Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'ne gönderilemediği anlaşılmaktadır. Çünkü Osmanlı hükûmeti, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmetin İngilizler tarafından dağıtılmasından 1 gün sonra, yani 13 Nisan 1919'da hâlâ bu yardımın verilip verilmemesini tartışmaktaydı (BOA, BEO.NGG, 678/ 9256-120/özet).

¹⁶⁰ ATASE, İSH, K: 32, G: 128, B: 128-1.

Yeni valinin amacı Kars ve civarının Ermenilere yurt olarak verilmesinin sağlanmasıydı. Aslında Temperley görevinden alınmadan birkaç gün önce Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'ne oldukça sert bir nota vermişti. Bu nota Ermenilere yetecek kadar hububat verilmesi, Kars ve çevresindeki Ermenilerinin şehre kayıtsız geri dönüşlerinin kabul edilmesi, Millî Şura'nın Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti adıyla anılmaması, memleket dâhilinde hükûmetin icraat ve muameleleri ile meşgul olmaması, Batum ve Nahçıvan ile kesinlikle alaka ve haberleşmenin olmaması, Türk subay ve erlerinin hemen gönderilmesi gibi hususları içermekteydi. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti bu notaya ret cevabı vermiş, bu süreçte yeni gelen Vali Asser'e de bu cevabı yinelemişti.

Asser ise Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'ne başka bir nota göndererek şu noktaları vurgulamıştı: 1- Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti adını taşıması; 2- Kars'tan giden Ermenilerin geri dönmelerine izin verilmesi; 3- Ermenilerin kabul edilmemesi durumunda ise barış imzalanıncaya kadar kalmaları için onlara Kars sınırında bir yer gösterilmesi.¹⁶¹ Asser ayrıca kendi izni olmadan hiçbir icraat yapılmamasını da Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nden istemişti. Ancak bu istekler Hükûmet tarafından kesin bir şekilde reddedilmiştir.¹⁶²

Gürcüler ise Mart 1919 başında yeniden harekete geçmiş ve 1 Mart'ta Azgur'u,¹⁶³ 2 Mart'ta da Ahıska'yı işgal etmişlerdi.¹⁶⁴ Buradaki Müslüman halkın Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nden yardım istemesi üzerine Hükûmet, bölgeye yeni kuvvetler göndermişti. Bu kuvvetler Gürcüleri bozguna uğratarak Mart ayının ortasında Ahıska, Ahılkelek ve Azgur'u geri almışlardı.¹⁶⁵

Bu arada 5 Mart 1919'da Yakup Şevki Paşa'nın müdahale etmesiyle Kars'ta tutuklanan bütün şahıslar serbest bırakılmıştı. Bu iyi gelişmenin dışında General Asser, 10 Mart'ta Tiflis'te bulunan ordu karargâhına çektiği telgrafta Müslüman milislerin İngiliz askerlerine saldırdıklarını, onları soyduklarını, zorla depoları girerek silah çağırdıklarını, vilayetin gençlerini askere çağırdıkları gibi birtakım gerekçelerle karargâhtaki komutanları Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti aleyhine kışkırtmışlardır.¹⁶⁶

İngilizlerin Kafkasya'daki işgalleri ve egemenliğine rağmen işlerin istedikleri şekilde gitmediği ortadaydı. Çünkü kurmayı planladıkları Büyük Ermenistan topraklarında Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti vardı ve gün geçtikçe güçlenmekteydi. Bunun üzerine harekete geçen İngiliz yetkilileri, bu durumun sorumlusu olarak gördükleri Kafkas Kuvvetleri Komutanı General Foresteir-Walker'in yerine, Bakü'deki İngiliz Kuvvetlerinin Komutanı Thomson'u 10 Mart'ta atadılar.¹⁶⁷ Thomson'un görevi Kafkas Hükûmeti'nin

¹⁶¹ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 128, 133-134.

¹⁶² TİTE Arşivi, 24/ 28.

¹⁶³ Allen ve Muratoff, *Kafkas Harekâtı (1828-1921)*, s. 462; Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 128-129.

¹⁶⁴ NA, FO, 608/ 88, 5474.

¹⁶⁵ *The Georgian Messenger*, 20 Nisan 1919, n. 8, s. 3; Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 147.

¹⁶⁶ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 137-138.

¹⁶⁷ ATASE, İSH, K: 32, G: 133, B: 133-1; ATASE, İSH, K: 80, G: 22, B: 22-3.

dağıtılması ve topraklarının Gürcü ve Ermeniler arasında paylaşılmasıydı. Bu paylaşımına göre Batum İngilizlerin elinde kalırken, Kars, Kağızman, Oltu ile Ardahan'ın güney tarafları Ermenilere; Ardahan'ın kuzey kısmı, Ahılkelek ve Borçalı'nın kuzey bölgeleri ise Gürcülere verilecekti.¹⁶⁸ Thomson'un bu işi gerçekleştirebilmesi için Kars'ta İngiliz kuvvetlerini takviye etmesi gerekliydi. Çünkü Kars'ta 550-600 İngiliz askeri varken, Millî Hükûmet'in 2.300 askeri bulunmaktaydı.¹⁶⁹ Bu nedenle Thomson öncelikli olarak İstanbul'daki genel karargâhtan takviye birliklerin Kars'a gönderilmesini istemiştir.¹⁷⁰

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti, 25 Mart tarihinde Millî Meclis'i toplayarak Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ve bağımsızlığını ilan etmişti. Cihangirzâde İbrahim Bey bu yeni cumhuriyetin ilk cumhurbaşkanı olmuştur.¹⁷¹ Cumhuriyet, intibah-name adında bir bağımsızlık ilanı yayınlarak, artık bağımsız bir devlet olduğunu başta Türk-İslam âlemi olmak üzere bütün dünyaya duyurmak istemiştir. Hüseyin Avni Bey tarafından kaleme alınan ve ancak 17 Nisan'da basılabilen bu intibah-namede Cumhuriyetin kurulduğu şu şekilde ilan edilmiştir:

"Hükûmet Merkezi Kars olmak üzere Kars Ardahan Batum Kağızman, Oltu, Nahçıvan Artvin, Borçka, Murgul, Çürüksu, Acara-yı Ulya, Acara-yı Süfla, Ardanuç, Şavşat, Posof, Ahıska, Ahılkelek, Çıldır, Akbaba, Şüregel, Zaruşad, Penek, Sarıkamış, Horasan, Digor, Sürmeli, İğdır, Şerur, Şahtahtı, Yenice, Culfa, Orduabad vilayet ve kazalarından oluşmak üzere Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti kuruldu ve istiklalimizi dünyaya ilan eyledik..."¹⁷².

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti, Cumhuriyet ilanını bütün dünyaya kabul ettirmek için Kars'taki ve Paris Sulh Konferansı'ndaki İngiliz mümessilleri nezdinde teşebbüse geçmişti. Hükûmet yetkilileri tarafından 27 Mart 1920 tarihinde İngiliz mümessillerine gönderilen oldukça uzun yazıda İngiltere'nin meşrutiyet geleneğinden bahsedilmiş ve her milletin mukadderatının kendi ellerine verileceği prensibi gereği Kars Müslümanlarının da çoğunlukta yaşadıkları bu topraklarda kendi geleceklerini kendilerinin tayin etme hakkına vurgu yapılmıştır. Hükûmet ayrıca İngilizlerin bu hususta kendilerine yardımcı olacaklarına da inandıklarını ifade etmiştir.¹⁷³ Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin bu iyimser tavrına zıt olarak İngilizler hükûmeti yıkmak için harekete geçmişti.

¹⁶⁸ NA, FO, 371/ 3658, 80231.

¹⁶⁹ ATASE, İSH, K: 80, G: 33, B: 33-7.

¹⁷⁰ Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, s. 214.

¹⁷¹ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 147.

¹⁷² Kırzioğlu, *Millî Mücadele'de Kars*, c. I, s. 55-57; Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, s. 201-203; Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 148-149.

¹⁷³ TİTE Arşivi, 76/ 22.

Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi üzerine Kafkas İngiliz Komutanı Thomson, Kars Askerî Valisi Asser'i görevden alarak yerine Yarbay Preston'u tayin etmişti. Yeni Vali Preston da 26 Mart'ta Kars'a gelerek görevine başlamıştır.¹⁷⁴ Vali Preston ile birlikte Kars'a gelen Yarbay Alfred Rawlinson, burada bir müddet araştırma yaptıktan sonra Türk yetkililerinin Kars'taki Türklere askerî yardımda bulunduğunu kanıtlayan belgelerle birlikte Tiflis üzerinden Batum'a gitmişti.¹⁷⁵ Rawlinson'un Batum'a gitme nedeni burada İngiliz komutanların Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'nin yıkılması planlarını yapmak için bir ara gelmiş olmalarıydı. General Milne İstanbul'dan 2 Nisan 1919'da Batum'a gelmiş, Thomson ile Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'nin dağıtma planlarını yapmaya başlamıştı. Milne ile yaptığı görüşmeler neticesinde Thomson, 4 Nisan'da Erivan'daki İngiliz General Keith Maitland Davie'ye Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'nin de yıkılmasını içeren bir dizi talimat göndermişti. Bu talimatlar şunlardır:

- 1- "Kars Vilayeti ve Nahçıvan bölgesi Barış Konferansı tarafından Ermenistan hükûmeti idaresine verilecek.
- 2- Borçalı Askerî Valiliği kaldırılarak bu bölge Gürcistan veya Ermenistan'a verilecek, ya da her ikisi arasında bölünecektir.
- 3- Eski Rus sınırına kadar olan yerlere Ermeniler zamanla yerleştirilecekler, bu işlem 30 Nisan 1919 tarihinde kadar tamamlanmış olacaktır.
- 4- Kars Şurası mümkün olan en kısa sürede dağıtılacak ve liderleri sınır dışı edilecektir.
- 5- En az şüphelendiğiniz Türkler bile tutuklanacaklar ve Tiflis'e gönderileceklerdir.
- 6- Bu düzenlemeler 30 Nisan tarihine kadar tamamlanacak ve İngiliz birlikleri Ermeni Hükûmetine yalnızca bir Misyon bırakarak geri çekileceklerdir".

General Davie, belirtilen bu talimatları yerine getirmek için 6 Nisan'da zırhlı araçlar eşliğinde Kars'a gelmişti. İngilizler aynı zamanda birkaç gün içerisinde yapılan takviye birlikleriyle Kars'taki askerlerinin sayısını 2.500'e kadar çıkarmıştı. Bunun yanında General Davie ve Askerî Vali Yarbay Preston Kars'taki karakollarının sayısını artırarak askerî hazırlıkların sonuna gelmişlerdir.¹⁷⁶

Kars'taki İngiliz yetkilileri Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'ni yıkmak için yukarıda anlatılan hazırlıkları yaptığı sıralarda Thomson, hem Cumhuriyet yıkıldıktan sonra arazisinin durumunu, hem de diğer sorunlu meseleleri çözüme kavuşturmak üzere Tiflis'te Gürcü ve Ermeni temsilcileriyle bir toplantı gerçekleştirmiştir. Ermeniler ve Gürcüler arasındaki tartışmalı topraklardan Ahılkelek bölgesi Gürcülere, Borçalı bölgesi

¹⁷⁴ Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, s. 214.

¹⁷⁵ Alfred Frederick Rawlinson, *Adventures in the Near East 1918-1922*, London: Jonathan Cape, 1934, s. 133-136.

¹⁷⁶ Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, s. 214-219.

ise Ermenilere verilerek iki ülke arasındaki anlaşmazlık çözüme kavuşturulmuştu. İngilizler, Azerbaycan ile olan anlaşmazlığı çözmek için de Karabağ'ı Ermenistan'a ve Zengezor'u ise Azerbaycan'a bırakmayı teklif etmişti. Bunun karşılığında ise Ermeniler Kars ve Nahçıvan'ı alacaklardı. Ermeniler de bu teklifi kabul etmişlerdi.¹⁷⁷ Bu suretle Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti toprakları Ermeniler ve Gürcüler arasında paylaştırılmıştı.

Bu paylaşımın sonrasındaki Kvinatatze komutasındaki Gürcü birlikleri 7 Nisan'da Ahıska'yı,¹⁷⁸ daha sonra da Ardahan ve civarını işgal etmişlerdi.¹⁷⁹

İngilizler Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'nin dağıtmak için bütün hazırlıklarını yapmışlardı. Yarbay Preston Hükûmete bir mesaj göndererek önemli birtakım bilgiler vermek amacıyla Meclis'in 12 Nisan tarihli toplantısına katılacağını bildirmişti. Bir şeyler olduğunu sezen Hükûmet üyelerinden Dâhiliye Nazırı Ali Rıza Bey ve Harbiye Nazırı Cihangirzâde Hasan Bey, Posof ve Ardahan'da Gürcülerle yapılan savaşta bulunan Cumhurbaşkanı Cihangirzâde İbrahim Bey'i derhal Kars'a çağırmışlardı. İbrahim Bey Kars'a döner dönmez Millî Meclis Reisi Esat Bey ve bazı hükûmet üleriyle bir toplantı gerçekleştirmişti. O gün ve bir sonraki gün yapılan görüşmelerde İngilizlerin Kars'a bu kadar asker yığmalarından şüphelenildi ise de Cumhuriyeti yıkacakları kimsenin aklına gelmemişti.¹⁸⁰

12 Nisan 1919 günü Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'nin kader günüyüdü. Daha önce planlandığı gibi Kars İngiliz Askerî Valisi Yarbay Preston, öğleden sonra İngiliz birlikleri ile birlikte Kars Meclis-i Millî binasına gelmişti. İngiliz askerleri binanın etrafını ve bütün sokakları tutmuşlardı. Cumhurbaşkanı Cihangirzâde İbrahim Bey ile birlikte hükûmet üyeleri, mebuslar ve hükûmet görevlilerinin bir kısmı tutuklanmışlardı. Bu tutuklular o akşam Tiflis'e gönderilmişlerdir.¹⁸¹ Tiflis'ten de Batum'a sevk edilen 12 kişi buradan İstanbul'a, oradan da sürgün olarak Malta'ya gönderilmişlerdir.¹⁸²

Sürgün edilen şahıslar şunlardır: 1- Cumhurbaşkanı: Cihangirzâde İbrahim Bey, 2- Harbiye Nazırı: Cihangirzâde Hasan Han Bey, 3- İaşe Nazırı: Yusufzâde Yusuf Bey, 4- Adliye Nazırlığı Müşaviri: Cihangirzâde Aziz Bey, 5- Kars Valisi (Cenûb-i Garbî Kafkas

¹⁷⁷ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 320.

¹⁷⁸ *The Georgian Messenger*, 20 Nisan 1919, n. 8, s. 3.

¹⁷⁹ *The Georgian Messenger*, 4 Mayıs 1919, n. 9, s. 1.

¹⁸⁰ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 155-156.

¹⁸¹ ATASE, İŞH, K: 80, G: 33, B: 33-2; Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 156-157; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, s. 219; Kırcıoğlu, "Cihangiroğlu İbrahim Aydın", s. 133.

¹⁸² Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 156-157; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, s. 219; Kırcıoğlu, "Cihangiroğlu İbrahim Aydın", s. 133. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti dağılsa da bölgedeki insanlar bu tutuklanan hükûmet üyelerini merak etmekteydiler. Nitekim 17 Mayıs 1920 tarihinde İstanbul'dan Ardahanlı Behçet imzasıyla Erzurum'da bulunan Hüseyin Avni Bey'e gönderilen telgrafta Cihangirzâde İbrahim Bey ve arkadaşlarının İstanbul'da Arabyan Hanı'nda tutulduğu bildirilmişti. Behçet Bey ise Hüseyin Avni Bey'in Erzurum'da olup olmadığını sorarak durumu hakkında bilgi vermesini istemiştir (TİTE Arşivi 76/ 41).

Hükûmeti): Alibeğzâde Mehmed Bey, 6- Polis Genel Müdürü: Mamiloğlu Tevhidüddin, 7- Kars Polis Komiseri: Salahoğlu Musa Bey, 8- Posta ve Telgraf Genel Müdürü: Mehmedzâde Muhlis Bey, 9- Parlamento Azasından: (Rus temsilcisi, mebusu, Polonez) Simon Raçinski, 10- Vafyades Stephan, 11- Parlamento Azasından: (Rum temsilcisi, mebusu) Pavlo Çamuşov ve 12- Dâhiliye Nâzırı: Ali Rıza Bey.

Bu şahıslardan Dâhiliye Nazırı Ali Rıza Bey Batum'da buldukları sırada bir yolunu bularak kaçmış, Kağızman'a gelerek mücadeleye devam etmiştir. General Davie ve General Thomson 12 Nisan'da birer beyanname yayınlayarak Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'nin yıkıldığını halka ilan etmişlerdi. General Daive'nin beyannamesinde genel olarak şu hususlar bulunmaktaydı: Kars şehrinin genel idaresi ve devlet daireleri bu tarihten itibaren Britanya hükûmetinin eline geçmiştir. Bu nedenle İngiliz Askerî Valisi Binbaşı Preston'un emirleri yürürlükte olacaktır. Kars ve çevresindeki ahali Britanya hükûmetine düşmanca hareketlerinden men olacaktır.¹⁸³

Tiflis Şark Matbaasında Türkçe olarak basılan ve uçaklarla halka dağıtılan General Thomson'un beyannamesinin ise ana hatları şu şekildedir: İngiliz askerî kuvvetleri Kafkasya'da asayişini temin etmek amacıyla buraya gelmiştir. Kars Şurası ahali için hizmet edip yardımcı olmaya davet edilmesine rağmen, o bunu yapmadı ve halk arasında karışıklık çıkardı. Şu anda bu Şura, İngiliz komutanlığı tarafından görevinden el çekirilmiştir. Bundan sonra idare tamamen İngiliz komutanlığındadır. Kars şehrinin idaresi ise General Daive'nin sorumluluğu altında olacaktır. Ahali de İngiliz komutanlığı tarafından verilen emirlere itaat etmelidir. Sulh konferansında alınacak kararlara kadar durum bu şekilde olacaktır.¹⁸⁴

Davie ve Thomson'dan sonra bu kez Preston 13 Nisan 1919 tarihinde "*Ardahan, Oltu, Sarıkamış, Kağızman ve Karaorgan Ahalisine İlan*" başlığıyla bir beyanname yayınlamıştı. Bu beyannamenin önemli kısımları şu şekildedir: İngiltere Hükûmeti Kars şehri ile vilayetinin idari işlerini eline almıştır. Kars Şurası da lağvedilmiştir. Ardahan, Oltu, Sarıkamış, Kağızman ve Karaorgan Şuraları Kars Askerî Hükûmeti Başkanı Yarbey Preston'un emirleri altında idari işlere devam edilecektir. Ardahan, Oltu, Sarıkamış, Kağızman ve Karaorgan sancak ve kazalarında hemen askerin terhisine başlanılacak ve mahalli şuralarınca gösterilecek mahalde herkeste bulunan bütün silah ve cephane toplanacaktır. Yukarıda bahsedilen sancak ve kazaların ahalisinin silah taşımaları yasaklanmıştır. 16 Mayıs 1919 tarihinden bu yerler ahalisinde silah ve cephane bulunursa Harp Divanı'nda yargılanacaktır.¹⁸⁵

¹⁸³ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 157-158.

¹⁸⁴ TİTE Aşivi, 24/ 31; Kırzioğlu, *Millî Mücadele'de Kars*, c. I, s. 50; Arslanoğlu, *Kars Millî-İslâm Şûrâsı*, s. 183-184.

¹⁸⁵ TİTE Arşivi, 24/ 30.

İngiliz Komutan Preston Kars şehrini yönetmek üzere geçici bir idari şura oluşturulması için eski hükûmet üyelerinin birkaçına 13 Nisan'da çağrıda bulunmuştu. 15 Nisan'da ise İngiliz komutan bu şuranın kurulduğunu ilan etmiştir. Yeni şura 5 Türk-Müslüman, 2 Rum, 1 Malakan ve 1 Rus üyeden oluşmaktaydı. Ayrıca bu şuraya Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet Meclis Başkanı Dr. Esat Bey başkanlık etmekteydi.¹⁸⁶

İngiliz yetkilileri ise Kars ve çevresinden çekilme tarihi olarak belirledikleri 30 Nisan'a kadar şehrin idaresini Ermenilere devretme hazırlıklarına devam etmişlerdi. Bu amaçla General Davie, 17 Nisan'da Ermenilerin Kars'a dönüşlerinin ne şekilde olacağını Ermenistan Başbakan Yardımcısı Hatisyan ile görüşmek üzere Gümrü'ye gitmişti. Burada Davie, şimdilik yeni geçici şura ile uyum halinde çalışılmasını Kars'ın idaresinin zamanla Ermenilere devredileceğini söylemişti. Ermenilerin Kars'ta vali olarak düşündükleri Stephan Karganof ve diğer Ermeni memurlar 19 Nisan'da Kars'a gelmişlerdi. 24 Nisan'da ise 2.000 kişilik bir Ermeni birliğinin yanında 50.000 kişiden oluşan bir Ermeni mülteci kafilesi Kars'a gelmişti. Nihayet Preston 30 Nisan 1919'da geçici şura hükûmetini lağvetmiş ve şehrin idaresini Kars Valisi yapılan Karganof'a devretmiştir.¹⁸⁷ Böylece Kars'ta İngilizlerin güdümünde Ermeni idaresi dönemi başlamıştır.

Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'nin İngilizler tarafından yıkılması birçok kişi tarafından protesto edilmişti. Bu hususta Hariciye Nazırı Fahrettin Bey ön plana çıkmıştı. Aslında hükûmetin yıkıldığı bu sıralarda birtakım temaslarda bulunmak üzere Erzurum'da bulunan Fahrettin Bey, İngilizler tarafından parlamentonun basılıp hükûmetin yıkılması ve bazı üyelerinin tutuklanması haberini Sarıkamış Kaymakamı Bekir Sıtkı Bey'in 17 Nisan'da Bardiz'e kadar gelerek Türk askerî birliklerinin telefonuyla üç defa haberleşerek öğrenebilmişti.¹⁸⁸ Fahrettin Bey İstanbul Sadaret makamına bir telgraf göndererek Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'nin yıkılmasını üzüntülerini dilekerek getirerek bu olayı protesto etmişti. Bu telgrafın bir suretleri de İstanbul'da Amiral Calthorpe'e, Fransız, Amerikan siyasi mümessillerine ve Erzurum'da İngiliz Komutanlarına gönderilmişti.¹⁸⁹ Fahrettin Bey bu tarz telgraflarını yine göndermeye devam edecektir.¹⁹⁰ Fahrettin Bey'in dışında hükûmetin diğer üyeleri de özellikle İtilaf devletleri temsilciliklerine telgraflar göndererek tepkilerini dile getirmişlerdir.

¹⁸⁶ Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, s. 220.

¹⁸⁷ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 168; Sami Önal, *Millî Mücadele'de Oltu*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1968, s. 45. Kars idaresinin Ermenilere devredilmesinin detayları için bkz: Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I, s. 221-225. Kars'ın Ermenilerin eline geçmesi üzerine Batum'da İslam Tahlis Cemiyeti'nin gazetesi *İslam Gürcistanı*'nda Hasan Tahsin imzasıyla çıkan yazıda, Cenûb-i Garbî Kafkas hükûmetini suçlanarak bu hükûmetin yanlış politikaları sonucunda Kars'ın Ermenilere geçtiği iddia edilmişti. Hasan Tahsin ayrıca İslam Cemiyeti'nin kendilerine destek vermemesini de eleştirmişti (*İslam Gürcistanı*, 4 Mayıs 1919, n. 85, s.1).

¹⁸⁸ TİTE Arşivi, 76/ 25; TİTE Arşivi, 76/ 28; Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 160-162.

¹⁸⁹ TİTE Arşivi 76/ 2.

¹⁹⁰ TİTE Arşivi 76/ 11. Fahrettin Bey, İstanbul'da tutuklu tutulan Cihangirzâde İbrahim Bey'in serbest bırakılması için de aynı makamlara ayrıca bir telgraf göndermiştir (TİTE Arşivi 76/ 10).

Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti dağıldıktan sonra o topraklar üzerinde çok sayıda millî şura hükûmetleri kurulmuştur. Bunlar şu şekildedir:

- 1- Nahçıvan Şurası: Aras Türk Cumhuriyeti. Nahçıvan, Orduabad, Culfa ve Şahtahtı'nın bir kısmında kurulmuştur.
- 2- Cengiz Bey Hükûmeti: Şahtahtı olmak üzere Büyük Vedi, Küçük Vedi, Cennetabad, Urgut, Zengibasars gibi yerlerde kurulmuştur.
- 3- Kulp (Tuzluca) Şurası: Merkezi Kulp Kazası'dır. Şura reisi Ayrım Oymağı Bey Şamil (Ayrım) Bey'dir.
- 4- Pozat Köylü Bekir Bey Şurası: Reisi Bekir Bey'dir.
- 5- Akbaba Şurası: Hacıabbasoğlu Mehmet Bey reisliğinde kurulmuştur.
- 6- Çıldır Millî Şurası: Purutlu Kâmil Ağa reisliğinde kurulmuştur.
- 7- Allahuekber Dağlarında Eyüp Paşa reisliğinde kurulan Şura.
- 8- Batum'da *Sada-yı Millet* gazetesi etrafında toplanan Batum Livası İslam Cemiyeti.
- 9- Aşağı ve Yukarı Acara'da ve Çürüksu'da Acara İslam Cemiyeti.
- 10- Artvin, Ardanuç ve Şavşat'ta kurulan Şura hükûmetleri.
- 11- Orta-Kale Millî Şurası: Kağızman yakınında Orta-Kale'de Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti Dâhiliye Nazırı Ali Rıza Bey tarafından kurulmuştur.
- 12- Oltu Şura Hükûmeti: Oltulu Tahirbeyzâde Yusuf Ziya Bey başkanlığında kurulmuştur.¹⁹¹

Bülent Tanör tarafından "Artçı Şura Hükûmetleri"¹⁹² olarak da adlandırılan bu hükûmetler arasında Oltu Şura Hükûmeti ön plana çıkmıştır.

3.4. Oltu Millî Şurası ve Faaliyetleri

Oltu'da henüz I. Dünya Savaşı sırasında Türk-İslam teşkilatlanması başlamış, Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi'nin bir şubesi olarak Oltu İslam Komitesi kurulmuştur. Bu teşkilatın kurulmasında Cemiyet-i Hayriye tarafından Oltu'ya gönderilen Dr. Sultanoğlu Hüsrev Bey, Revşan Bey Efendioğlu ve İsmail Bey Nazaralioğlu'nun önemli katkıları olmuştur. Şubenin üyeleri arasında Yusuf Ziya Bey, Dr. Esat (Oktay) Bey ve Yasin (Haşimoğlu) Bey gibi önemli insanlar da bulunmaktaydı.¹⁹³ 12 Şubat 1918 tarihinde başlayan Türk ileri harekâtı çerçevesinde 25 Mart'ta Türk ordusu Oltu'ya girmişti. Bu tarihten sonra Oltu

¹⁹¹ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 162-164, 175-76.

¹⁹² Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, 3. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 170.

¹⁹³ Sami Önal, "Oltu'nun 50. Kurtuluş Yıldönümü", *Türk Kültürü Dergisi*, 65 (1968), s. 311-312.

İslam Komitesi, kendisini feshederek yetkilerini Türk ordusuna devretmişti.¹⁹⁴ Oltu'ya giren Türk birliklerinin komutanı Kaymakam (Yarbay) Mürsel Bey, Yusuf Ziya Bey'i Oltu kaymakamı olarak atamıştı.¹⁹⁵

Mondros Mütarekesi'nden sonra Oltu'nun sınırlar dışında kalması nedeniyle Türk ordusu bölgeden çekilmeye başlayınca Oltu İslam Komitesi İslam Terakki Komitesi'ne dönüştürülerek Türk-İslam teşkilatlanması yeniden canlandırılmıştır.¹⁹⁶ Oltu'daki teşkilat, 5 Kasım 1918'de Kars Millî İslam Şurası'nın ve 18 Ocak 1919'da kurulan Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin bir parçası olmuştu.¹⁹⁷

İngilizlerin 12 Nisan 1919'da Kars'ı işgal ederek Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmetini dağıtmaları ve hükûmet üyelerini Malta'ya sürmeleri üzerine, Oltu İslam Terakki Komitesi tarafından Oltu Şûra Hükûmeti kuruldu. Yusuf Ziya Bey'in başkanlığındaki bu hükûmetin sınırları Bardız Yaylası, Allahüekber Dağı, Göle'nin Karınca düzü, Tetirkos Yaylası, Kanlı Dağı ve Artvin hududuna kadar olan bölgeydi.¹⁹⁸ Hükûmetin temel gayesi İngiliz planlarını Oltu ve çevresinde gerçekleşmesini ve Ermenilerin bölgeye girmelerini önlemektir.¹⁹⁹ Ancak İngilizler Oltu'yu kurmayı planladıkları Ermenistan'a dâhil etmeye kararlıydılar.

Nisan 1919 sonlarına doğru Kars'tan İngiliz Yüzbaşı Farel ve bir manga asker Oltu'ya gelmişti.²⁰⁰ Farel, Millî Şura Hükûmeti yeklilerine Oltu'nun Ermenilere ait olduğunu bu nedenle buraya da Ermenilerin yerleştirileceklerini söylemiştir. Ancak hükûmet üyeleri bu teklifi reddetmişlerdi. Farel bunun üzerine taktik değiştirmiş, Meclis-i İdare adıyla bir meclis kurulmasını ve bu Meclis'e Rumların da üye olarak alınmasını istemiştir. Oltu Şurası yetkilileri ise bu teklifi kabul etmek zorunda kalmışlardı. Böylece Mehmet Ramiz Bey'in başkanlığında kurulan Oltu Meclis-i İdaresi, Şura yönetiminin yerini almıştı. Meclisin kararları ise ancak Farel tarafından onaylandıktan sonra geçerli olmaktadır.

Yüzbaşı Farel kısa bir zaman sonra Kars'a dönmüştü. Bunun üzerine 25 Mayıs 1919'da Meclis-i İdare Hükûmeti lağvedilerek Yusuf Ziya Bey başkanlığında Oltu Şûra Hükûmeti kurulmuştu.²⁰¹ Ancak Ermeniler, Oltu üzerindeki emellerinden vazgeçmemişlerdi.

¹⁹⁴ Önal, *Millî Mücadele'de Oltu*, s. 36-37.

¹⁹⁵ Sami Önal, "Oltulu Yusuf Ziya Bey", *Türk Kültürü Dergisi*, 70 (1968), s. 734.

¹⁹⁶ Önal, *Millî Mücadele'de Oltu*, s. 50.

¹⁹⁷ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 65, 70, 80, 94.

¹⁹⁸ Sabit Akın Zaimoğlu, *Oltu Şura Hükûmeti*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 64.

¹⁹⁹ Önal, "Oltulu Yusuf Ziya Bey", s. 734.

²⁰⁰ S. Esin Dayı, "I. Oltu İslam Terakki Komitesi Kongresi (21 Şubat 1920)", *Geçmişten Geleceğe Oltu ve Çevresi Sempozyumu*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Oltu Meslek Yüksek Okulu, 1998, s. 65.

²⁰¹ Ali Sinan Bilgili, "Türk İstiklal Harbinde Oltu ve Oltu İslam Sûrası", *Geçmişten Geleceğe Oltu ve Çevresi Sempozyumu*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Oltu Meslek Yüksek Okulu, 1998, s. 632-633.

Nitekim 1 Haziran 1919'da Kosor (Akşar) yoluyla Oltu'ya Ermenilerden 3 subay, 40 asker ve 20 milis jandarması gelmiş ve Oltu Hükûmetini kurmak istemişlerdi. Oltu İslam Şurası ise bu gelenleri ancak misafir olarak kabul edebileceklerini, buraların Ermenilere verildiğine dair kendilerine tebligatta bulunulmadığını ve Şûra Hükûmeti'nin halkın seçimiyle kurulduğunu söylemişti. Şura Hükûmetinin bu esnek olmayan tavrı üzerine Ermeniler geri dönmek zorunda kalmışlardı.²⁰²

Ermeniler Oltu üzerindeki emellerinden vazgeçmemişlerdi. Bu kez Paşalof adında birinin başkanlığındaki bir Ermeni heyeti, Oltu'ya gelmişti. Paşalof kendisini Şura yetkililerine Ermeni Hükûmeti'nin Oltu Mutasarrıfı olarak tanıtmış ve şehrin idaresinin Ermeni heyetine teslim edilmesini istemişti. Oltu Şura Hükûmeti bu heyete oldukça sert davranmış ve heyetin isteklerini gerçekleştirmek bir tarafa, heyeti sınır dışı etmişti.

Bu heyetten sonra 31 Temmuz 1919'da²⁰³ Oltu'ya bu kez Kars'taki İngiliz subaylarından Yüzbaşı Prissol, bir Amerikalı yüzbaşı ve 3 İngiliz askeri birlikte gelmişti. Bunların yanlarında tercüman olarak Ahmet Rabinson da bulunmaktaydı. Prissol, Oltu Şurası yetkililerine biraz daha yumuşak davransa da nihayetinde Oltu'nun Ermenilere verildiğini söylemişti. Ancak bu durum yine Oltu Şurası idaresi tarafından reddedilmişti. Şuranın bu cevabına rağmen Yüzbaşı Prissol aynı gün 1 Ağustos 1919'da Şuraya resmî bir nota vermişti. Bu notada Oltu ve civarının Ermenistan'a verildiğini, bu nedenden dolayı da halkın en kısa zamanda silahlarını bırakarak Ermeni yönetimini kabul etmesi gerektiği belirtmekteydi.

İngiliz Yüzbaşı Prissol'ün bu notası Oltu Şurası'nı harekete geçirmiş, Şura, Oltu'da büyük bir protesto yürüyüşü organize etmiştir. Bunun dışında Şura Reisi Yusuf Ziya Bey, Şura azaları İzzet, Ramiz, Bahri ve Ahmet Naci Beylerin imzalarıyla Prissol'ün notasına şu cevabı vermişlerdir:

"Oltu'nun Ermeni idaresine teslimini içeren Oltu Hükûmeti'ne verilen 1 Ağustos 1919 tarihli nota bütün kaza, nahiye, köylerin ahalisine tamim olarak tebliğ olundu. Ahali 6 Ağustos 1919 tarihinde içtima ve müzakere ederek neticede hiçbir suretle Ermeni idaresi altına geçmeyeceklerini yazılı ve sözlü olarak hükûmete bildirdiler. Buralar sulh konferansında kesinlikle Ermeni idaresine verilmemiştir. Oltu himaye edilerek yine Ermeni idaresine verilmemesine ve sulhun hitamına kadar yine Ermenilerin hududumuza saldırılarda bulunmamalarının teminine İngilizlerin gayret ve himmet etmelerini ahalimizin tamamı tekrar rica etmekte olduğunu cevaben arz ediyoruz."

²⁰² Selami Kılıç, "Oltu'nun İlgali, Kurtuluşu ve Anavatan'a Katılımı (1878-1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 32/94 (2017), s. 43.

²⁰³ Kâzım Karabekir, *Ermeni Mezalimi 1917-20 Arasında Erzincan'dan Erivan'a*, yay. haz. Ömer Hakan Özalp, İstanbul: Emre Yayınları, 2003, s. 176.

Prissol, Oltu Şurası'ndan bu cevabı aldıktan sonra Kars'a geri dönmüştür. Ancak Oltu Şurası sınırları içerisinde bu kez Rum çeteleri ortaya çıkmış, Göle'ye bağlı köyleri basarak yağma ve talan hareketlerine girişmişlerdi. Oltu Şurası birlikleri harekete geçerek Rum köylerini abluka altına almışlardı. Bunu üzerine 31 Ağustos 1919'da Kafkas Rumları Başkanı İvan Kalçinof, Oltu Şura Hükûmeti'ne bir mektup göndererek bu Rumların serbest bırakılmalarını ve Kars'a gönderilmelerini istemişti. Şura yetkilileri ise Rumların yaptıkları yağma ve talan nedeniyle Türk-Müslüman ahalinin gördüğü zararların karşılanmasından sonra bu Rumların serbest bırakılacağını bildirmişti. Bunun üzerine Rum köylerinin boşatılması ve Rumların mal ve eşyalarının tazminat karşılığı olarak Oltu Hükûmeti'ne verilmesi kararlaştırıldı. Bu antlaşmadan sonra Rumların Oltu'dan çıkmalarına müsaade edilmiş, onlar da Kars-Batum yoluyla Yunanistan'a gitmişlerdir.

Oltu Şurası Hükûmeti'ni idare eden Oltu İslam Terakki Komitesi, 12 Kasım 1919 tarihinde "Makasıt-ı Aliyye Programı" adı altında bir program açıklamıştır. 1'i gizli olmak üzere 11 maddeden oluşan bu program, Oltu İslam Terakki Komitesi'nin amaçlarını ortaya koymaktaydı. Bu programa göre fırkanın amaçları "Bütün manasıyla bir Türk ve Müslüman olan Elviye-i Selâse'de bundan sonra ebediyen Türk ve Müslüman hâkimiyetini yaşatmak; Elviye-i Selâse'yi yine anavatanına rabt ve ilhakla bu anavatan parçasını bundan sonra Osmanlı hilali sayesinde yaşatmak" olarak açıklanmıştı. Fırka aynı zamanda programına Ermeni ve Gürcü gibi Hıristiyan komitelerinin mezalimine karşı halkı korumayı; Elviye-i Selâse mukadderatının muhafazası için İtilaf devletlerine anlatmak üzere Avrupa'ya murahhas gönderilmesini; Oltu Sancağı adına mebus seçimlerinin yapılmasını ve hükûmetin müsaadesiyle Elviye-i Selâse'de mekteplerin açılmasını dâhil etmişti.

Programın gizli maddesi ise şayet Avrupa Büyük Devletleri Sulh Konferansı'nda Elviye-i Selâse'yi Osmanlı Devleti idaresine vermezlerse ırk, din, lisan, mezhep bakımından Elviye-i Selâse'nin Halifeye bağlı ve onun himayesinde kalmak şartıyla Elviye-i Selâse'de Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'ni ilan etmektir. Program "hâkimiyet-i milliye uğrunda son damla kanına kadar sebat etmeyi fırka kendisine farz bilir" sözüyle bitmiştir.²⁰⁴

12 Nisan 1919 tarihinde Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti İngilizler tarafından feshedildikten sonra kurulan şuralar arasındaki en faali olan Oltu Şurası, bu program ile birlikte sonra bütün Elviye-i Selâse'yi ilgilendiren kararlar almıştır.

Bu dönemde Türkiye'nin dışında Elviye-i Selâse'deki Türk teşkilatına en fazla yardım Azerbaycan Hükûmeti'nden gelmekteydi. Nitekim Azerbaycan Türkleri, Elviye-i Selâse havalisinde Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin yeniden kurulmasına yardım edeceklerini Kasım 1919'da *Açıkgöz* adlı gazetelerinde de belirtmişlerdi.²⁰⁵ Azerbaycan

²⁰⁴ Sami Önal, "Oltu Şûra Hükûmeti ve Oltu'nun Anavatanla Birleşmesi", *Türk Kültürü*, 72 (1968), s. 971-976.

²⁰⁵ ATASE, İSH, K: 453, G: 79, B:79-1.

hükûmeti sadece lafla değil icraatla da Elviye-i Selâse'deki Türk teşkilatına yardım etmek üzere harekete geçmiş ve Ahmet Nazaraliyev adında birini gayriresmî murahhas olarak bölgeye göndermişti. Bölgeye gelen Nazaraliyev, 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya 2 Aralık 1919'da bir telgraf göndererek onunla temasa geçmişti. Nazaraliyev, bölgeye geliş amacını Ermenileri Kars Vilayeti'nden çıkararak Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'ni yeniden tesis etmek olarak açıklamıştı.

Nazaraliyev, Azerbaycan hükûmetinin feshedilmiş Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin Kağızman, Sürmeli ve Oltu şubelerine nakdî olarak, diğer şubelere de nakdî yardımın dışında silah, cephane ve mühimmat yardımında bulunulacağını ifade etmişti. Nazaraliyev ayrıca Kâzım Karabekir Paşa'dan Kağızman, Oltu, Sürmeli şubelerinin idari kadrosu için Azerbaycan'dan komutan ve subay gönderilmesine ve Ermenilerin zulmünden kaçarak Kars Vilayeti'nden Osmanlı Devleti'ne sığınan Müslümanların memleketlerine geri dönmelerine izin verilmesi istemişti. Nazaraliyev bunların dışında Ermenilerin mezalimini Avrupa'da kamuoyuna duyurmak için Erzurum'da bir istihbarat şubesinin açılmasını ve telgraf ve telefon işlerinde kolaylıklar gösterilmesini Paşa'dan talep etmişti. Nazaraliyev, kendisi ile irtibat kurmak için de Oltu Millî Şura Reisi Yusuf Ziya Bey, Kağızman Millî Şura Reisi Ali Rıza Bey ve Sürmene Millî Şura Reisi Şamil Bey aracılığıyla mektup gönderilebileceğini de belirtmiştir.²⁰⁶

Azerbaycan hükûmeti Şubat 1920'de artık Elviye-i Selâse'nin Türk Millî teşkilatı merkezi konumuna gelen Oltu'daki millî teşkilat için 10.000.000 ruble yardım göndermişti.²⁰⁷ Bu meblağın 1.500.000 ruble kadar Batum İslam Cemiyeti'ne verilecekti.²⁰⁸ Böylece Azerbaycan hükûmetinin de desteği ile Oltu başta olmak üzere eski Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti topraklarında Türk millî teşkilatı kuvvetlendirilmeye çalışılmıştı.

Oltu İslam Terakki Komitesi 21 Şubat 1920 tarihinde ilk genel kongresini yapmıştır. Oltu İbtidâî Mektebi'nde Mümtaz Cahit Bey'in başkanlığında toplanan kongrede 12 Kasım 1919'da belirlenen 11 maddelik "Makasıd-ı Aliyye Programı"nın maddeleri 17'ye çıkarılmıştı. Bunlardan en önemlisi firkaya üye kaydedilmesiyle alakalı 12. maddeydi. Buna göre Elviye-i Selâse halkından olup mazisi lekesiz ve 24-57 yaş aralığındaki her Müslüman firkaya kayıt ve kabul olunacaktı.

Oltu İslam Terakki Komitesi'nin kurucu üyeleri şu kişilerdir: Tahir Beyzâde Yusuf Ziya, Salim, Yasin; Bosnalızâde Mümtaz Cahit, Ahmet Beyzâde Nazım, Edo Beyzâde Tahir, Kara Cibozâde Bahri Beylerle, Sefer Efendizâde Ahmet, Hafız Halil Efendizâde İsmail, Terpinkli Molla Mehmetoğlu Molla Veysel Efendiler ve Sıhsor köylü Mustafa oğlu Mehmet Ağa. Kongrede alınan kararlar ise şu şekildedir:

²⁰⁶ ATASE, İSH, K: 350, G: 81, B: 81-1/2.

²⁰⁷ ATASE, İSH, K: 396, G: 54, B: 54-1.

²⁰⁸ ATASE, İSH, K: 394, G: 13, B: 13-1, 11; ATASE, İSH, K: 394, G: 18, B: 18-1.

- 1- Kurucu üyeler tarafından Makasid-ı Aliyye Programı aynen kabul edilmiştir.
- 2- Programın başlığında bulunan Oltu İslam Terakki Komitesi yerine Oltu İslam Terakki Fırkası'nın yazılması ve cemiyetin bu isimle adlandırılması kararlaştırılmıştır.
- 3- İslam Terakki Fırkası'nın reisliğine fırka kurucularından Tahir Beyzâde Yusuf Ziya Bey oybirliğiyle seçilmiştir.
- 4- Nahiyeler ve köylerde açılacak şubeler müdüriyetine Hüsamettin Bey oyçokluğuyla kabul edilmiştir.
- 5- İslam Terakki Fırkası genel sekreterliğine ve kongre başkanlığına Mümtaz Cahit Bey oybirliğiyle seçilmiştir.
- 6- Fırkanın genel merkezi üyeliklerine Ahmet Beyzâde Nazım, Tahir Beyzâde Yasin, Edo Beyzâde Tahir Beyler ile Sefer Efendizâde Ahmet ve Örtülü köylü Hafız Mehmet Efendizâde Hüseyin Sırrı Efediler ile Sıhsorlu Mehmet ve Bahçecikli Feyyaz Ağalar oyçokluğuyla seçilmişlerdir.
- 7- Nahiyelerin fırka delegeliklerine şu kişiler seçilmişlerdir: Lespik'e Molla Veysel Efendi, Peneskirt'e²⁰⁹ Rüştü Beyzâde Mecit Bey, Karnavas'a²¹⁰ Refik Bey.
- 8- Cemiyetin resmî mührünün bir hilal ve bir yıldız olarak hilalin içerisine "Oltu İslam Terakki Fırkası" ibaresi yazılması kararlaştırılmıştır.
- 9- Elviye-i Selâse, Hilafet ve bilhassa Oltu Sancağı'nın geleceğiyle alakalı meselelerin hal ve müzakeresi icap ettiği takdirde genel heyeti toplamak salahiyeti riyaset makamına verilmiştir.

Oltu İslam Terakki Fırkası'nın 21 Şubat 1920 tarihli kararlarını 63 üye ve delege imzalamıştı. Bundan sonraki süreç Oltu'nun bir an önce Türkiye'ye ilhakını sağlamaktı.²¹¹

Türkiye'de ise Sivas Kongresi kararları doğrultusunda Osmanlı Mebusan Meclisi'nin açılmasına karar verilmişti. Böylece ileride daha detaylı anlatılacağı üzere Elviye-i Selâse'nin Türkiye'ye ilhaki süreci başlamıştı.

4. Türk Millî Mücadelesi ve Elviye-i Selâse

Elviye-i Selâse'deki Müslümanların en büyük destekçisi Mustafa Kemal Paşa etrafında Anadolu'da şekillenen Milliyetçi hareketti. Trabzon ve Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin Erzurum'da Temmuz 1919'da bir kongre düzenlemeye karar

²⁰⁹ Günümüzde Aşağıkaracasu.

²¹⁰ Günümüzde Ormanağzı.

²¹¹ Önal, "Oltu Şûra Hükümeti ve Oltu'nun Anavatanla Birleşmesi", s. 977-979; *Oltu Şûra Hükümetinin Ermeni Mücadelesi Oltu Şûra Hükümeti Mebusu Yasin Haşimoğlu'nun Hatıraları*, yay. haz. Erdal Aydoğan, Ankara: Salkım Söğüt Yayınları, 2005, s. 152-154.

verdiklerinde Elviye-i Selâse'nin önde gelenleri Kongre Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya 19 Temmuz tarihinde gönderdikleri bir itimatname ile Elviye-i Selâse Müslümanlarını temsilen kongreye katılmak istemişlerdi. Bu itimatname şu şekildedir:

“Vilâyât-ı Sitte Kongresi Riyaseti'ne

Elviye-i Selâse, Vilâyât-ı Sitte'nin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu necip düşünceden doğan kanaatle biz kardeşleriniz de sevgili Türkiye'nin öz ve necip evlatlarıyla mücadelede beraber olmayı istiyoruz. Gelecek felâket size bize değil hepimizdir. İcap ettiği gün siz kardeşlerimizle aynı safta savaşarak can vermek için karar vermişiz ve bu hissimizden fedakârlık yapmak niyetinde değiliz. Avrupa'nın bilhassa İngilizlerin bizim için reva gördükleri hareketler yüzünden yitirilen hukukumuz henüz telâfi kabul etmez bir hâlde değildir. İşte biz kardeşleriniz bu hukukumuzun toplanacak büyük kongrede, müdafaası için Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti eski Hariciye Nazırı Fahreddin Bey'le Ardahan eşrafından ve Millî Şûra azasından Rasim Bey'i gerekli salahiyetlerle murahhas sıfatıyla kongrede bulunmaları üzere seçtik. Bu itimatnamenin kâfi bir vesika olarak kabul buyrulmasını rica ederiz.”²¹²

Elviye-i Selâse temsilcileri Fahreddin Bey ve Rasim Bey'in de katıldığı²¹³ Erzurum Kongresi 23 Temmuz 1919 tarihinde toplanmış, 7 Ağustos'ta sona ermişti.²¹⁴ Kongrede alınan kararların Elviye-i Selâse ahalisinin moralini yükselttiği söylenebilir. Çünkü Elviye-i Selâse'deki “Millî Şûra” birliklerinin Kuvâ-yı Milliye'yi temsil etmeleri yönünde karar alınmıştı. Bunun dışında Mustafa Kemal Paşa “sizin mücadeleniz bizim mücadelemizdir” sözleriyle Elviye-i Selâse Müslümanlarına destek vermiştir. Bu destek sözlerinin yanında *Albayrak* gazetesi sahibi Necati Bey vasıtasıyla 12 Ağustos'ta Elviye-i Selâse Müslümanlarına Mustafa Kemal ve Hüseyin Rauf imzasıyla bir mesaj gönderilmişti. Bu mesaj şu şekildedir:

“Necati Efendi Biraderimize

Elviye-i Selâse'deki İslâm Cemiyeti'nin yanınızdaki itimatnamesi dikkatimizi çekti. Zatiâliniz Doğu Anadolu'nun Erzurum'da düzenlediği kongrede murahhas olarak hazır bulunmuş olduğunuzdan, kongrenin tespit ettiği esaslara ve dâhili nizamnâme ve

²¹² Bu itimatnameyi imzalayan kişiler şunlardır: Ardahan Aşiret Reislerinden Mehmed, Çıldır Eşrafından Eski Kars Şûra-yı Millî Reisi Dr. Esad, Ardahan Millî Şûra azasından Hacı Hamidzâde Hafız, Ardahan Millî Şûra azasından Hacı Nebizâde Kâmil, Ardahan eşrafından Abdullah Hacı Hüseyinzâde, Ardahan eşrafından ve Ardahan Millî Şûra Reisi Mehmed Ali, Ardahan Millî Şûra azasından Abdullah Ağazâde Kâmil ve Ardahan aşiret reislerinden Bahri. (ATASE, ATA.ZB, K: 6, G: 51, B: 51-1; Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 191; Ahmet Ender Gökdemir, “Millî Mücadele'de Elviye-i Selâse”, *Atatürk Araştırma Merkezi*, 7/19 (1990), s. 151).

²¹³ Fahreddin ve Rasim Beyler kongreye katılmış olmalarına rağmen, kongrenin delege listesinde adları yoktur. Bkz. Bu cildin Giriş kısmındaki Erzurum Kongresine katılan delegelerin listesi.

²¹⁴ Erzurum Kongresi hakkında daha fazla bilgi için bkz: Haluk Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000, s. 101-121.

bilhassa Osmanlı Devleti topraklarından olan Elviye-i Selâse'deki kardeşlerimiz hakkındaki, Kongre heyetinin ne kadar büyük bir heyecanla duygulanmış olduklarına yakinen şahit oldunuz.

Bugün mevcut olan bazı sebepler ve bölgedeki siyasî durumun çok yakında son bulacağı hakkındaki kanaate malûm oldunuz. Bütün bu gelişmeleri Elviye-i Selâse'deki Müslüman kardeşlerimize anlatıp ve ona göre gereken şartlara hazır olmalarını söyleyiniz. İleride, müsait şartların, emniyet ve nizamın sağlanmasının beklendiği ve bunun da hayırlı işlere vesile olacağı bu yazı ile de teyit olunur.”²¹⁵

Bu yazıda açıkça Elviye-i Selâse'nin Türkiye'nin bir parçası olduğu kabul edilmiş ve tekrar anavatanına katılması için bölge halkının hazırlıklarını yapması istenmişti.

Elviye-i Selâse ahalisi 4-11 Eylül 1919 tarihlerinde Sivas'ta yapılan kongrede alınan kararlar doğrultusunda Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin toplanacağı haberini almışlardı. Bunun üzerine Batum Müslümanları Osmanlı Mebusan Meclisi seçimlerine katılmanın uygun olup olmadığını sormaktaydılar. 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Batum Müslümanlarının bu önerisine ihtiyatlı bakmıştı. Paşa, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde hudut olarak mütareke hududu esas alındığına vurgu yaparak, hudut haricine karışılmaması fikrindeydi. Aksi bir durumda Ermenilere karşı Azerbaycan-Gürcistan ittifakı zarar görebilirdi. Ancak Kâzım Paşa'ya göre, Batum Müslümanları Paris'e delege gönderdiklerinde, onlara Osmanlı delegelerinin yardım etmeleri sağlanabilirdi.²¹⁶ Kâzım Karabekir Paşa temkinli olsa da belirtilen kongrelerde Elviye-i Selâse, anavatanın bir parçası olarak kabul edilmişti.

Elviye-i Selâse Müslümanları bu kez Sivas'ta Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf göndermişler, 1918 senesindeki halkoylaması ve ilhak kararına vurgu yaparak Millî Meclis'e mebus seçimlerini takip ettiklerini belirtmişlerdi.²¹⁷ Kâzım Karabekir Paşa'nın temkinli tavrının aksine, Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, Meclis-i Mebusan seçimlerinin Elviye-i Selâse'de de yapılmasını uygun görmüştü.²¹⁸ Alınan bu kararlar Elviye-i Selâse'de seçimler yapılmaya başlanmıştı. O zaman için Osmanlı Devleti sınırları dışındaki bu seçimler için hukukî zemin ise 1918 senesinde halkoylaması sonucunda 15 Ağustos 1918 tarihinde alınan ilhak kararına dayandırılmıştı.²¹⁹

Elviye-i Selâse'de mebus seçimleri tam olarak bitmeden, 12 Ocak 1920'de Osmanlı Meclis-i Mebusanı toplanmıştı. Büyük çoğunlukla Ankara Heyet-i Temsiliyesi'nin

²¹⁵ ATASE, ATA.ZB, K: 6, G: 51, B: 51-2; Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 193-194; Gökdemir, “Millî Mücadele'de Elviye-i Selâse”, s. 156.

²¹⁶ ATASE, ATA.ZB, K: 19, G: 92, B: 92-1.

²¹⁷ TİTE Arşivi, 31/ 139.

²¹⁸ ATASE, ATA.ZB, K: 19, G: 158, B: 158-1.

²¹⁹ ATASE, ATA.ZB, K: 19, G: 158, B: 158-2.

yönlendirdiği adayların milletvekili seçildiği Meclis-i Mebusan, 28 Ocak'ta Millî Mücadele'nin manifestosu niteliğindeki Misâk-ı Millî'yi gizli oturumda kabul etmişti. Bu tarihî metin ise 17 Şubat'ta da kamuoyu ile paylaşılmıştı. Misâk-ı Millî'nin Elviye-i Selâse ile ilgili ikinci maddesi şu şekildeydi: “*Ahalisi ilk serbest kaldıkları zamanda âra-yı âmmeleriyle Anavatana iltihak etmiş olan Elviye-i Selâse için ledel-icab tekrar serbestçe âra-yı âmmeye müracaat edilmesini kabul ederiz.*”²²⁰ Yani maddede 1918 yaz aylarındaki halkoymasına vurgu yapılarak halkı ilk serbest kaldığı anda yapılan bu halkoyması ile Türkiye'ye katılmış olan Elviye-i Selâse için gerekirse yeniden halkoyması yapılması kabul edilmişti. Böylece Elviye-i Selâse, Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde kabul edilmişti.

Meclis-i Mebusan'da kabul edilen Misâk-ı Millî üzerine Elviye-i Selâse ahalisi de 9 kişinin imzasıyla Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildiren bir telgraf göndermişti. Elviye-i Selâse ahalisinden Kars Mümessili Mehmet Ağazâde Fahrettin, Ardahan Mümessili Hamşizâde Rasim, Kağızman Mümessili İsmail Beyzâde Ali Rıza, Çıldır Mümessili Hacı Nebizâde Kâmil, Sarıkamış Mümessili Mehmet oğlu Musa, Oltu Mümessili Tahir Beyzâde Ziya, Zaruşad Mümessili Mustafa oğlu İbrahim, Akbaba Mümessili Kafzâde Süleyman ve Şuragel Mümessili Yaman oğlu Mahmut Beyler tarafından gönderilen ve Meclis-i Mebusan'da 26 Şubat tarihli oturumda okunan telgraf şu şekildeydi:

“Meclis-i Mebusan Başkanlığına

“Varlığımız ve millî menfaatlerimizin her türlü ihtimale karşı muhafazasını bir millî emel olarak kabul eden Meclis-i Âli'de bizim de Türk millî camiası dâhilinde hukukun temini ve münasebetlerimizin muhafazasını istirham eyleriz.”

Bu telgrafın okunmasından sonra söz alan Lazistan Mebusu Osman Nuri Bey, Elviye-i Selâse'deki Müslümanların durumu ve faaliyetleri hakkında Meclis'e uzun bir açıklamada bulunmuştu.²²¹

Misâk-ı Millî'nin ilanı üzerine İngilizler 16 Mart 1920'de İstanbul'u *de jure* (resmî) olarak da işgal etmişler ve Meclis-i Mebusan'ı da basıp dağıtmışlardı. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın dağıtılması ise Ankara'da yeni bir Meclis açılmasının nedeni ve gerekçesi olmuştu. Bu arada İstanbul'un işgali Batum ahalisi tarafından da üzüntü ile karşılanmıştı.²²²

Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda toplantılar yapıldığı, Misâk-ı Millî kararının alındığı ve daha sonra İstanbul'un İtilaf devletleri tarafından işgal edildiği günlerde Elviye-i Selâse'de mebus seçimleri de devam etmekteydi. Oltu'da ilk önce Hamşizâde Rüstem Bey

²²⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 4, İçtima Senesi: 1, c. I, s. 143-144.

²²¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 4, İçtima Senesi: 1, c. I, s. 207-208.

²²² ATASE, İSH, K: 333, G: 170, B: 170-1.

mebus olarak seçilmişti.²²³ Oltu Şurası sınırları içerisinde 11 Mart 1920'de seçimler sonuçlanmış, seçilen mebuslara mazbataları ve vekâletnameleri²²⁴ yanlarına alarak İstanbul'a doğru yola çıkmışlar ve 13 Mart'ta Erzurum'a kadar gelmişlerdi.²²⁵

Batum'da da mebus seçimleri yapılmış ve seçilen mebuslar da Hopa'ya ulaşmışlardı. Ancak bu sırada İstanbul Meclis-i Mebusanı İtilaf devletleri tarafından dağıtılmıştı. Bu nedenle Hopa'ya ve Erzurum'a kadar gelen bu mebusların durumlarının ne olacağı meselesi gündemi meşgul etmişti.²²⁶ Erzurum'daki Hamşizâde Rasim, Hamşizâde Ali Rüstem ve Tahirbeyzâde Yasin Beyler Ankara'ya gelmek üzere Heyet-i Temsiliye'ye bir telgraf göndermişlerdi.²²⁷

Heyet-i Temsiliye ise bu mebuslardan yanlarında seçim mazbatasını olanların yeni açılacak Meclis'e katılabileceklerini 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya iletmişti.²²⁸ Bu arada Hopa'dan Trabzon'a kadar gelen Batum mebuslarının da aynı şekilde mazbatasını olanların Meclis'e katılmak üzere Ankara'ya gelmeleri istenmişti.²²⁹ Artık Elviye-i Selâse mebusları Ankara'da açılacak Meclis'e katılacaklardı. Ancak bu mebuslar Elviye-i Selâse'nin tamamından değil sadece Batum ve Oltu'dan seçilmişlerdi.

İstanbul'daki Mebusan Meclisi'nin İtilaf güçleri tarafından dağıtılması üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine Meclisin Ankara'da toplanmasına karar verilmişti. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920'de açılmıştı. Yeni Meclis'e katılmak için Oltu'dan mebus olarak seçilen Hamşizâde Yasin Bey ve Rüstem Acar Bey, Ankara'ya gelmişlerdi. Oltu mebuslarının TBMM'ye²³⁰ katılmaları 17 Mayıs'taki oturumda gündeme gelmiş, Oltu Hükûmeti tarafından kendilerine verilen tezkere Meclis'te alkışlar eşliğinde okunmuştu. 11 Mart tarihli ve İstanbul Meclis-i Mebusan Başkanlığına hitaben yazılan ve Oltu Şura Hükûmeti Reisi Yusuf Ziya Bey ve diğer azaların imzalarını taşıyan bu tezkerenin önemli kısımları özetle şu şekildedir:

"Oltu Şura Hükûmeti Ermeni idaresine düşen Kars ve Ardahan'la Batum, Şavşat, Ardanuç, Artvin, Akbaba, Zaruşad, Şüregel, Çıldır, Kağızman sancak ve kazalarını idare etmekte olan Şura heyetleriyle gerekli haberleşmeler yapılarak gerekli önlemler almıştır... Elviye-i Selâse'deki seksen bin Müslüman'ın resmî vekili sıfatıyla iki Türk murahhası göndererek kırk iki seneden beri matemli Elviye-i Selâse Türklerinin saltanat ve hilâfete

²²³ ATASE, İSH, K: 396, G: 56, B: 56-1.

²²⁴ TİTE Arşivi, 73/ 15.

²²⁵ ATASE, ATA.ZB, K: 22, G: 161, B: 161-1.

²²⁶ ATASE, İSH, K: 349, G: 69, B: 69.

²²⁷ ATASE, ATA.ZB, K: 22, G: 161, B: 161-2.

²²⁸ ATASE, ATA.ZB, K: 22, G: 161, B: 161-3.

²²⁹ ATASE, ATA.ZB, K: 22, G: 161, B: 161-4.

²³⁰ Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) ilk açıldığında Meclis-i Kebir-i Milli (Büyük Millet Meclisi) ismiyle açılmıştır. Türkiye 8 Şubat 1921'de kelimesi eklenerek TBMM olmuştur. Ancak bir bütün olması açısından bu çalışmada başlangıcından itibaren TBMM olarak kullanılmıştır.

karşı olan sarsılmaz bağlılıklarını arz edeceklerdir. Zavallı Elviye-i Selâse Müslümanlarının gözyaşlarını dindirmek için Türk yatağı olan Elviye-i Selâsemizin de saltanat camiasına lütfen dâhil edilmesini niyaz eyleriz.”²³¹

Bu tezkere Oltu Şura Hükûmeti'nin açıkça Ankara BMM'sine iltihak isteğine dair bir belge hüviyetini taşımaktaydı. Bu tezkere okunduktan sonra Rüstem ve Yasin Beylere ait yine 11 Mart 1920 tarihli intihabname Meclis'te okunmuştu. Bu intihabname de özetle şu şekildedir:

“Bizler Elviye-i Selâsenin merkezi idare ve faaliyeti olup yetmiş sekiz bin İslam nüfusu olan Oltu Sancağı'nın ikinci seçmenleriyiz. Bu nedenle kanunlara göre çoğunluğun oyu ile Hamşizâde Rüstem ve Tahir Beyzâde Yasin Beyleri²³² mebus olarak seçtik. Bu kişilerin Türkiye Büyük Meclisi'nin azaları arasına kabul buyrulmasını niyaz ve istirham eyleriz... Anavatan'a olan irtibat-ı kavimizi teyit ve takviyeye matuf ve meşru idareye göre bu vekâlet ve intihabnamemiz bu şahıslara verilmiştir.”²³³

İntihabnamede okunduktan sonra Oltu Mebusu Yasin Bey, Hamdullah Suphi Bey'in teklifiyle alkışlar eşliğinde Meclis kürsüne kadar gelerek Mustafa Kemal Paşa ile el sıkıştıktan sonra bir teşekkür konuşması yapmıştı.²³⁴ 17 Mayıs 1920'de TBMM'de açık celsede bu gelişmeler yaşandıktan sonra, aynı gün 17 Mayıs günü gizli celsede Kırşehir Mebusu Ahmet Müfit (Kurutluoğlu) Bey, Elviye-i Selâse'de gerekli teşkilatın kurulması için Heyet-i İcraiye'ye tam yetki verilmesi hakkında bir takrir verdi. Bu takrir şu şekildedir:

“Elviye-i Selâse'nin Büyük Millet Meclisi'ne mebus göndermesi suretiyle anavatana iltihak ettikleri sözlü olarak, fiilen ve resmen sabit olmuş ve büyük Meclis tarafından bu husus ihtiramlar ve teşekkürlerle kabul edilmiştir. Vatanın bir parçası sayılan Elviye-i Selâse için İcra Vekilleri Heyeti'ne gerekli teşkilatın yapılması meydana gelecek her türlü taarruzlara karşı muhafaza ve müdafaanın icra edilmesi şer'an ve kanunen gerekli olduğundan heyete bu konuda tam yetki verilmesini teklif ederim.”

Erzurum Mebusu Mehmet Salih (Yeşiloğlu) Bey de aynı gün Meclis'e Rus tahakkümü ve Ermeni mezalimine vurgu yaparak Elviye-i Selâse Müslümanları hakkında mülki ve askerî teşkilatın kurulması için İcra Vekilleri Heyeti'ne tam yetki verilmesi için bir takrir vermişti. Meclis bu iki takriri aynı gün oybirliği ile kabul etmişti.²³⁵ Böylece Elviye-i Selâse kanunen ve resmen TBMM'ye bağlanmış, bölgede Türk Millî teşkilatının yapılması kabul edilmişti.

²³¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 1, 17 Mayıs 1920, s. 323.

²³² Burada belirtilmelidir ki, TİTE Arşivi'ndeki belgede Rüstem ve Yasin Beylerin ikisinin de ismi yer alırken, TBMM Zabıt Ceridesi'nde sadece Yasin Bey'in ismi geçmektedir.

²³³ TİTE Arşivi, 73/ 15; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 1, 17 Mayıs 1920, s. 323-324.

²³⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 1, 17 Mayıs 1920, s. 325.

²³⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. I, s. 30-31.

Bu arada Oltu Şura Hükûmeti Reisi Yusuf Ziya Bey Ankara hükûmeti tarafından Oltu Mutasarrıfı olarak tayin edilmişti. Yusuf Ziya Bey de Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf göndererek şükranlarını bildirmişti.²³⁶ Oltu'nun TBMM tarafından liva kabul edilerek bir mutasarrıfın tayin edildiği görülmektedir. Ancak daha sonra yapılacak idari taksimatta Oltu kaza olacaktır.

Elviye-i Selâse TBMM'ye ilhak edilmiş olmasına rağmen Türkiye sınırları dışında bulunmaktaydı. Elviye-i Selâse'nin ele geçirilmesi için Ermenistan ve Gürcistan üzerine askerî harekât düzenlenmesi gerekiyordu. Ancak bu askerî harekâtlar doğrudan Ankara-Moskova ilişkilerine bağlıydı. Bu amaçla Kâzım Karabekir Paşa vasıtasıyla Moskova'ya iki ülke arasındaki ilişkilerin başlaması için 26 Nisan 1920 tarihli bir mektup gönderilmişti. Bu mektupta "Eğer Sovyet Rusya Gürcistan üzerine askerî harekât düzenleyerek İngiliz kuvvetlerini buradan çıkarmayı temin ederse, Türkiye hükûmeti de Emperyalist Ermeni hükûmeti üzerine askerî harekât icrasını gerçekleştirmeyi taahhüt eder" şeklinde bir teklif de bulunmaktaydı.²³⁷ Böylece TBMM bu teklif ile Ermenistan'a yapılacak askerî sefer için Sovyet Rusya'nın tavrını öğrenmek istemişti. Türkiye'nin Ermenistan üzerine sefer düzenlemesinin nedenlerinden biri de Ermenilerin Elviye-i Selâse bölgesindeki Müslümanlara yaptıkları zulme bir son vermektir.²³⁸

Kâzım Karabekir Paşa, bu teklifi İbrahim Tali Bey aracılığıyla Trabzon ve Novorossisk yoluyla Moskova'ya göndermişti. İbrahim Tali Bey, 8 Mayıs'ta yola çıkmış, 20 Mayıs'ta Moskova'ya gelmiş ve TBMM'nin teklifini Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin'e ulaştırmıştı.²³⁹ Bu şekilde TBMM ile Sovyet Rusya arasında ilk ilişkiler Ermeni ve Gürcistan genelinde Elviye-i Selâse özelinde başlamış oldu.

Kâzım Karabekir Paşa ise Ermenilerin sürekli Türk sınırına saldırılarından dolayı Ermenistan üzerine askerî bir harekât yapılması için Ankara'ya telgraflar göndermekteydi. Ankara hükûmeti ise her defasında Sovyet Rusya'dan gelecek cevaba göre hareket edileceğini Paşa'ya iletmişti.²⁴⁰ Ankara hükûmeti Sovyet Rusya ile ilişkileri daha resmî hale getirmek için Moskova'ya bir heyet göndermeye karar vermişti. Hariciye Vekili Bekir Sami Bey ve İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey'den oluşan heyet²⁴¹ Ankara'dan

²³⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 2, 29 Mayıs 1920, s. 33-34.

²³⁷ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 2. Baskı, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1969, s. 626-627.

²³⁸ Bu konuya bir örnek verebiliriz. Çeşitli sınıf kuvvetlerden oluşan Ermeni kuvvetleri Mart 1920'de Zaruşad ve Ardahan istikametlerinden Çıldır ve Kızıldaş'tan Akbaba'ya taarruza başlamışlardı. Ermeniler Zaruşad'da işgal ettikleri köylerdeki eşya ve hayvanları Kars'a ve Revan'a sevk etmişlerdi. Bunların dışında Ermeniler 180 kadını "insaniyetin haya ettiği en şeni" bir şekilde zulüm, işkence yaparak tecavüz etmişler ve onları da Kars'a götürmüşlerdi. 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa bu bilgileri 21 Mart 1920 tarihinde Erzurum Vilayeti'ne de göndermişti (TİTE Arşivi, 22/ 28).

²³⁹ Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul: Boyut Kitapları, 2000, s. 151-152.

²⁴⁰ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 661-663.

²⁴¹ Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul: Bahar Matbaası, 1967, s. 146.

11 Mayıs'ta yola çıkmış ve Erzurum'a 25 Mayıs'ta varmıştı.²⁴² Heyet Erzurum'da büyük bir kalabalık tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştı.²⁴³ Heyet buradan da Moskova'ya doğru hareket etmişti.

Ankara hükûmetinin Moskova hükûmeti ile ilişki kurmaya çalıştığı bu sırada, Sovyet Rusya 28/29 Nisan'da Bakü'yü almış, 7 Mayıs'ta Gürcistan ile iyi şartlarda bir antlaşma imzalamış ve 21 Mayıs'ta da Ermeni hükûmetinden bir heyetin antlaşma yapmak üzere Moskova'ya göndermelerini istemişti. Bu sırada I. Dünya Savaşı'ndan sonra yurtdışına çıkan eski İttihat ve Terakki yöneticileri de Moskova'ya gitmek üzereydiler. Halil Paşa ve Fuat Sabit 16 Mayıs'ta Bakü'den, Enver Paşa, Cemal Paşa, Dr. Bahattin Şakir ve Bedri Beyler de 27 Mayıs'ta Almanya'dan Moskova'ya gelmişlerdi. Bu şahısların teşebbüsleri sonucunda Moskova hükûmeti, Ankara hükûmetine yardım etme sözü vermişti. Sovyet Rusya ilk başta 1.000.000 altın lira, 60.000 tüfek, 108 sahra topu, 180 milyon fişek ve 12 ağır topu Türkiye'ye vermeyi kararlaştırmıştı. Fakat bu yardım gizli tutulacaktı.

İbrahim Tali Bey ile Moskova'ya gönderilen Ankara'nın ilk teklifi Çiçerin'e 20 Mayıs'ta ulaştırılmıştı. Çiçerin Ermenistan ile Türkiye arasında herhangi bir savaştan yana değildi ve iki ülke arasındaki meselenin Moskova hükûmetinin arabuluculuğu ile çözülmesi gerektiğini düşünüyordu. Türk heyetine de bu yönde cevap vermeyi tasarlıyordu. Ancak Çiçerin bu sırada Moskova yolunda olan Ermeni heyeti ile görüştüktan sonra Türk hükûmetine cevap vermeyi uygun görmüştür. Bu nedenle Ankara hükûmetine bir cevap verilmesi Haziran 1920 başlarına kadar geciktirilmiştir. 30 Mayıs'ta Moskova'ya ulaşabilen Ermeni heyetiyle görüşen Rus yetkilileri onlara Sevr Antlaşması taslağında teklif edilen "Büyük Ermenistan" projesinden vazgeçmeleri halinde Van ve Bitlis'in verilebileceğini söylemişlerdi.²⁴⁴

Moskova'da bu şekilde diplomasi trafiği sürerken, Ermeniler Türk sınırında Müslüman ahali üzerindeki baskı ve saldırıları daha da artırmıştı. Bunun üzerine Kâzım Karabekir Paşa, Ermenistan üzerine seferin artık kaçınılmaz olduğunu 30 Mayıs'ta TBMM'ye bir telgrafla bildirmişti.²⁴⁵ Bu telgrafı 1 Haziran'da gündeme getiren Heyet-i Vekile, Kâzım Paşa'ya askerî hareket zamanının gelmediğini ve 3 fırka ile bu hareketin başarılamayacağını cevap olarak vermişti.²⁴⁶ Bunun üzerine Kâzım Paşa, 4 Haziran'da Hükûmete daha detaylı bir telgraf göndererek Ermeni Harekâtı'nın kesinlikle yapılması gerektiğinden bahsetmiş ve hiç olmazsa Soğanlı dağlarına kadar olan yerlerin alınmasına izin verilmesini istemişti.²⁴⁷ Kâzım Karabekir Paşa'nın Ermeni harekâtında bu kadar ısrar etmesinin nedeni Ermenilerin Kars, Göle ve Ardahan mntıklarındaki birliklerinin

²⁴² Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 151-152.

²⁴³ *Albayrak*, 31 Mayıs 1920, n. 94, s. 1.

²⁴⁴ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 144-145.

²⁴⁵ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 714-715.

²⁴⁶ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 716-717; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (1917-1938)*, c. IV, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964, s. 334-337.

²⁴⁷ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 721-724.

sayılarını artırdıklarına dair Türk makamlarının aldıkları istihbaratlardı. Üstelik Türkiye topraklarından o taraflara göç eden Ermeniler de milis teşkilatında istihdam edilmişler ve özellikle Kars civarında yerleştirilmişlerdi.²⁴⁸

Heyet-i Vekile sonunda Kâzım Karabekir Paşa'nın istediği yerlere yönelik askerî harekâtın yapılmasına izin vermişti.²⁴⁹ Bunun üzerine 15. Kolordu Komutanlığı 7 Haziran'da seferberlik kararı almıştı.²⁵⁰ Kâzım Karabekir Paşa bir gün sonra 1305-1316 doğumluların silahlılarına çağrıldığı ilan etmişti.²⁵¹ Ankara hükûmeti 13/14 Haziran'da, Ermenistan hükûmetine Ermenistan üzerine yapılacak askerî harekâtın gerekçelerini içeren bir mektup göndermişti. Aynı gün Şark Cephesi kurulmuş ve komutanlığına da Kâzım Karabekir Paşa getirilmiştir. Ermeni Harekâtı'nın başlama tarihi olarak da 23 Haziran belirlenmişti.²⁵²

Ermeni harekâtı hazırlıklarının yapıldığı tam bu sırada çok önemli bir gelişme olmuş, Ankara hükûmetinin 26 Nisan tarihli ilk teklifine Moskova hükûmetinin cevabı Ankara'ya ulaşmıştı. Aslında Moskova hükûmeti bu cevabı 3 Haziran'da İbrahim Tali Bey'e vermiş, o da ancak 14 Haziran'da Trabzon'a ulaşabilmiş ve buradan bu cevabı TBMM'ye bir telgrafla göndermişti.²⁵³

Moskova'nın bu cevabı Türkiye'nin Misâk-ı Millî'nin kabulü anlamına gelen maddeler taşımaktaydı. Bunun anlamı, Elviye-i Selâse'de yaşayan halkın kendi kaderini kendisinin tayin etme hakkının olmasıydı. Ayrıca cevapta Ermenistan meselesinin barış yoluyla çözülmesi gerektiği vurgulanmakta ve Sovyet Rusya'nın iki ülke arasında arabulucu olabileceği belirtilmekteydi.²⁵⁴ Ankara hükûmeti, Sovyet hükûmetinin Türkiye-Ermenistan arasında arabulucu olma teklifini kabul etmişti. Mustafa Kemal Paşa da bu teklifi kabul ettiğine dair bir mektubu,²⁵⁵ Trabzon'da bekleyen İbrahim Tali Bey ile Moskova'ya göndermişti. İbrahim Tali Bey, Moskova'ya gitmek üzere 28 Haziran 1920'de yola çıkmıştı.²⁵⁶ Bunun dışında Mustafa Kemal Paşa, Ermeni harekâtını da durdurması için Kâzım Karabekir Paşa'ya emir vermişti.²⁵⁷ Böylece Ermeni harekâtı tekrar ertelenmiş oldu.

²⁴⁸ TİTE Arşivi, 23/ 8.

²⁴⁹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 727; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV, s. 337-338.

²⁵⁰ Karabekir, *Günlükler*, c. I, s. 681.

²⁵¹ TİTE Arşivi, 28/ 128.

²⁵² *Türk İstiklâl Harbi: Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995, s. 93, 99-100.

²⁵³ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 146.

²⁵⁴ *Dokumentı Vneşney Politiki SSSR*, c. II, Moskva: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, 1958, s. 554-557; *Soviet Documents on Foreign Policy*, Editör: Jane Degras, V. I (1917-1924), London: Oxford University Press, 1951, s. 187-188; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 735; *Albayrak*, 5 Temmuz 1920, n. 99, s. 1; *İstikbâl*, 27 Haziran 1920, n. 150, s. 1; *Albayrak*, 5 Temmuz 1920, n. 99, s. 1.

²⁵⁵ *İleri*, 22 Ekim 1920, n. 992, s. 1; *İstikbâl*, 1 Ağustos 1920, n. 160, s. 1.

²⁵⁶ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 149.

²⁵⁷ *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV, s. 339-340.

Bu arada 11 Mayıs'ta Ankara'dan yola çıkan ve uzun süredir Erzurum'da bekleyen Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk heyeti, Erzurum'dan Trabzon'a geçerek 11 Temmuz tarihinde buradan ayrılmış ve 19 Temmuz'da Moskova'ya ulaşmıştı.²⁵⁸

İngilizler, Bolşeviklerin Bakü'yü ele geçirmeleri, Gürcistan ile bir antlaşma imzalamaları ve Ermenistan ile de bir anlaşma imzalamak üzere olmaları üzerine Kafkasya politikalarını yine değiştirerek bölgedeki son askerî birliklerini Batum'dan tahliye etmeyi düşünmeye başlamışlardı. İngiliz Kabinesi, Batum'un Gürcülere devredilmesi meselesini 11 Haziran 1920 tarihinde görüşerek karara bağlamıştı. Bu süreç Albay Claude Stokes tarafından yürütülecekti.²⁵⁹ 25 Haziran'da Tiflis'e gelen Albay Stokes, Batum'un Gürcü hükûmetine devriyle ilgili görüşmelere aynı gün başlamıştı. Görüşmeler, 28 Haziran'da sona ermiş ve Gürcü heyetiyle bir antlaşma imzalanmıştı.²⁶⁰ Bu anlaşmaya göre İngiltere hükûmeti Batum şehrini ve limanını Gürcü hükûmetine devretmeyi, Gürcü hükûmeti de karşılığında Batum limanından Ermeni ve Azerbaycan Cumhuriyetlerinin serbest olarak kullanımını garanti etmiştir.²⁶¹ İngilizler'in Batum'u resmî olarak Gürcülere devir-teslimi 7 Temmuz 1920'de gerçekleştirilmiştir.²⁶²

Ankara TBMM hükûmeti, Batum'un İngilizler tarafından Gürcülere devrine çok sert tepki göstermişti. Olayı "işgal" olarak niteleyen Ankara hükûmeti, 25 Temmuz 1920 tarihinde Hariciye Vekili Ahmet Muhtar imzasını taşıyan bir protesto göndermişti. Oldukça sert bir şekilde kaleme alınan protesto şu şekildeydi:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, Batum'un Gürcü kuvvetleri tarafından işgalini büyük bir hayret ve nefretle öğrendi.

Bu durumun siyaset dünyasının yeniden düzenlenmesi için esas kabul edilmesi genel olarak kabul olan hak ve adalet ilkelerine tamamen aykırıdır.

1878 senesinde Osmanlı Devleti'nden silah kuvvetiyle ayrılmış olan Kars ve Ardahan sancakları gibi Batum Sancağı da Brest-Litovsk Antlaşması ve Gürcistan'ın da bizzat dâhil bulunduğu Kafkasya Cumhuriyetleriyle Osmanlı devleti arasında imzalanan Trabzon Antlaşması'yla* anavatana tekrar dönmüştür. Bölge halkı bu durumu halkoylaması ile teyit etmiştir. Durum böyle iken Kafkasya'da var olan karışıklıktan istifade Batum'un işgal edilmesi uluslararası adalet kavramlarına açıkça uymamakla beraber pek bariz bir namert hareketi teşkil eder.

²⁵⁸ Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, s. 149-151.

²⁵⁹ NA, FO, 371/ 4940, E6885/1/58.

²⁶⁰ NA, FO, 371/ 4944, E9346/1/58.

²⁶¹ NA, FO, 371/ 4942, E7468 /1/58; NA, FO, 608/ 277/265.

²⁶² NA, FO, 371/ 4943, E8320/1/58.

* Metinde Trabzon Antlaşması olarak geçse de gerçekte Batum Antlaşması olması gereklidir.

Binaenaleyh Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti bu olayı şiddetle protesto eder ve Gürcistan hükûmetinin emperyalizm siyasetini takip ederek kendi kendine ortaya çıkardığı şu vaziyetin doğuracağı kötü neticelerin mesuliyetinin Türkiye Hükûmeti'ne ait olamayacağını Gürcistan Cumhuriyeti'ne ihtar eder.”²⁶³

Türk hükûmetinin Gürcü hükûmetine gönderdiği, “büyük bir hayret ve nefretle öğrendi” ve “pek bariz bir namert hareketi teşkil eder” ifadelerini içeren protesto oldukça sertti. Protestoda ayrıca Batum'un Brest-Litovsk ve Batum Antlaşmaları ile hukuken Türkiye'ye bağlandığı belirtilerek, Gürcistan'ın bu işgal hareketinin ortaya çıkaracağı sonuçların sorumluluğunun da Türkiye'ye ait olmadığına vurgu yapılmıştı. Türk hükûmetinin bu protestosuna karşılık olarak Batum Müslümanları da 7 Ağustos 1920'de TBMM'ye bir telgraf göndermişlerdi. Batum Müslümanları “Anavatanları olan Türkiye'ye kavuşarak senelerden beri katlandıkları ayrılık acılarını Türkiye'nin sinesinde unutacaklardır” sözleriyle biten telgrafla protesto nedeniyle kendilerini unutmadıkları için Türkiye'ye teşekkürlerini sunarak bağlılıklarını da ifade etmişlerdi.²⁶⁴

Batum'da yeni bir idare tarzı tesis eden Gürcüler, askerî olarak durumlarını tahkim ettikten sonra kendilerine en büyük siyasi rakip olarak gördükleri ve bu süreçte çok şiddetli tepki gördükleri Batum Livası İslam Cemiyeti'nin üyelerinin evlerini basmışlar, eşyalarını yağmalamışlardı. Müslümanların bu süreçteki en büyük destekçisi Türkiye olsa da²⁶⁵ Batum Müslümanlarını zor günler beklediği aşikârdır.

5. Ermenistan Harekâtı

Türkiye'nin Ermenistan üzerine düzenlemeyi tasarladığı askerî harekât Türk-Sovyet ilişkilerinin seyrine bağlı olduğu daha önce belirtilmişti. Bekir Sami Bey başkanlığında Moskova'ya 19 Temmuz'da gelen Türk heyeti, Moskova hükûmeti tarafından açıkça soğuk bir şekilde karşılanmıştı. Bunun nedeni ise bu sırada Sovyet ve Ermeni delegelerinin de bir antlaşma imzalamak için görüşüyor olmalarıydı. Sovyet Rusya hükûmeti Ermenilerle yapılan görüşmeler sonuçlandıktan sonra Türk delegeleriyle antlaşma masasına oturmayı düşünmekteydi. Türk heyetinin baskısı üzerine Lev Mihaloviç Karahan ile 4 Ağustos'ta bir görüşme yapılmasına rağmen Ermenistan meselesi belirsizliğini korumaya devam etmekteydi.²⁶⁶

Moskova'da Türk-Sovyet delegeleri arasında bu gelişmeler yaşanırken 10 Ağustos 1920 tarihinde Paris Barış Konferansı'nda Sevr Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Trabzon, Erzurum, Kars, Bitlis, Van, Gümüşhane, Ağrı, Artvin, Bingöl, Muş, Rize ve Erzincan Ermenistan'a verilmiştir.²⁶⁷ Büyük bir Ermenistan'ın kurulmasını amaçlayan bu antlaşmanın dışında 10 Ağustos'ta Ermeniler ile ilgili bir diğer haber ise Tiflis'ten

²⁶³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 3, 7 Ağustos 1920, s. 118-119.

²⁶⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 3, 18 Ağustos 1920, s. s. 268.

²⁶⁵ Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum*, s. 534-538, 552-555.

²⁶⁶ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, s. 81-82.

²⁶⁷ Cevdet Kerim İncesu, *Türk İstiklal Mücadelesi Konferansları*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1927, s. 87.

gelmişti. Tiflis'te bu kez Sovyet Rusya ile Ermenistan arasında devam eden müzakereler sonuçlanmış ve bir antlaşma imzalanmıştı. Bu antlaşma ile savaş durdurulmuş, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki meseleler çözülmüş ve Culfa-Şahtahtı demiryolunun kontrolü Ermenilere verilmişti.²⁶⁸ Ermenistan bu antlaşma ile Sovyet Rusya ve Azerbaycan ile devam eden savaşı durdurduğu gibi Türk sınırından İran'a kadar olan bölgeye de hâkimiyet kurulabilecekti.

Tiflis'te Sovyet-Ermeni antlaşması imzalandıktan sonra, nihayet 13 Ağustos'ta Türk-Sovyet delegeleri resmî olarak görüşme yapmışlardı. Ancak Türk heyeti için bu görüşme tam bir hayal kırıklığı olmuştur. Çünkü Çiçerin, Bitlis, Van ve Muş'a Ermenilerin yerleştirilmelerini istemekteydi.²⁶⁹ Aslında Sovyet Rusya'nın talebi bu üç yerin Ermenilere verilmesi anlamına gelmekteydi. Buna rağmen Türk-Sovyet delegeleri arasında görüşmeler ilerleyen günlerde devam etmiş ve 24 Ağustos'ta bir antlaşma taslağı parafe edilmişti. Bu taslağın çok eksik noktaları bulunmasına ve Ermeni ve Elviye-i Selâse meselelerine bir çözüm getirememesine rağmen Sovyet hükûmeti Türkiye'ye silah ve cephane yardımı sözü vermişti.²⁷⁰ Böylece Türkiye'nin Sovyet Rusya ile ilk barış müzakereleri teşebbüsü istenilen düzeyde olmasa da sonuçlanmıştı.

Yusuf Kemal Bey Moskova'da cereyan eden görüşmelerden Ankara hükûmetini de bilgilendirmek üzere Moskova'dan ayrılmış ve 18 Eylül'de Trabzon'a gelmişti. Yusuf Kemal Bey, buradan Moskova'daki görüşmelerinin detaylarını ki özellikle Bitlis, Van ve Muş'a Ermenilerin yerleştirilmelerini ve 24 Ağustos tarihli antlaşma taslağını bir telgrafla Ankara'ya iletmiştir.²⁷¹

Moskova'da Türk heyeti ile Rus heyetleri arasındaki müzakerelerin devam ettiği sırada, Ermeniler Sevr Antlaşması ile kendilerine vaat edilen yerleri ele geçirmek için Oltu, Bardız ve Göle bölgelerinde Türk birliklerine taarruzlarda bulunmaya başlamışlardı. Ermenilerin bu saldırıları üzerine Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Ermenistan üzerine askerî harekâta başlamak için Ankara'dan izin istemişti. Ancak Mustafa Kemal Paşa, henüz Sovyet Rusya'nın bu konudaki tavrı belli olmadığı için bu harekâta izin vermemişti. Ermenilerin Oltu civarındaki Türk birliklerine Ağustos sonlarında ve Eylül 1920 başlarında saldırıları devam etmesi üzerine Kâzım Karabekir Paşa, Ermeniler üzerine askerî harekâta başlaması için 9. Kafkas Fırkası'na emir vermişti. Emir üzerine 12/13 Eylül gecesi taarruza geçen Türk birlikleri Ermenileri kısa sürede Oltu bölgesinden sürmüşlerdir.²⁷² Ermeniler üzerine yapılan bu harekât küçük çaplı olup Kâzım Karabekir Paşa'nın inisiyatifiyle gerçekleştirilmişti.

²⁶⁸ ATASE, İSH, K: 639, G: 133, B: 133-3; APEB, s. 631-632.

²⁶⁹ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 89.

²⁷⁰ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 164.

²⁷¹ Bu olayların detayı için bkz: Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, s. 164-182.

²⁷² *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 128-133, 136, 139.

Ankara hükûmeti ise henüz bu süreçte Moskova'nın cevabı gelmediği için Ermenistan harekâtı konusunda beklemekteydi. İşte tam bu sırada Yusuf Kemal Bey Trabzon'a gelmiş ve Moskova hükûmetinin Van, Bitlis ve Muş ile alakalı Ermeniler için isteklerini Ankara'ya bildirmişti. Sovyet hükûmetinin bu talebi karşısında oldukça şaşırarak Ankara hükûmeti, Kâzım Karabekir Paşa'ya 20 Eylül'de bir telgraf göndererek artık Ermeni harekâtına başlamasını emretmişti. Bu emre göre taarruz Kars istikametinden başlayacak, önce Kağızman-Novoselim-Merdenik'e (Göle) kadar olan bölge ele geçirilecek, eğer gerekirse bu hat doğuya doğru genişletilecekti. Bu emirde dikkat çekici nokta bu askerî harekâtın sadece Ermenileri kapsamasıydı. Batum, Artvin ve Ardahan'ın büyük bir kısmı olmak üzere Elviye-i Selâse'nin büyük bir bölümünü elinde tutan Gürcülere karşı herhangi bir saldırı yapılmayacaktı. Hatta Gürcülerin tarafsızlıklarının elde edilmesine çalışılacaktı.²⁷³ Kâzım Karabekir Paşa da birliklerine 24 Eylül'de taarruz emrini vermiş ve 27 Eylül'de harekâtın başlayacağını bildirmişti.²⁷⁴ Artık Ermenistan meselesi diplomasi yoluyla değil, askerî yolla çözülecekti.

Ankara Hariciye Vekâleti, askerî harekât başlamadan önce genel bir nota yayınlayarak birkaç stratejik noktanın işgal edileceğini belirtmiş ve böylece harekâtı duyurmuştur.²⁷⁵ Türk birlikleri 28 Eylül'de Ermenistan üzerine askerî harekâta başlamış, Sarıkamış'ı 29 Eylül'de,²⁷⁶ Merdenik'i ise 30 Eylül'de almışlardı.²⁷⁷ Ermeniler bu ilk darbeden sonra Kars'a geri çekilerek burada savunma hattını kuvvetlendirmeye başlamışlardı.²⁷⁸ Türk ordularının Sarıkamış gibi önemli bir yeri almasına ne Sovyet Rusya'dan ne de ne İtilaf devletlerinden önemli bir tepki gelmemesi üzerine Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, Kâzım Karabekir Paşa'ya Kars'ın da zapt edilmesi emrini vermişti. Kâzım Karabekir Paşa ise 2 Ekim'de Erkân-ı Harbiye'ye gönderdiği cevapta, Sovyet Rusya ve Gürcistan ile herhangi bir antlaşma yapmadan, askerî harekât hakkında Heyet-i Vekile'nin ne görüşte olduğunu sormuştu. Heyet-i Vekile ise 7 Ekim'de toplanmış ve Kars'ta toplanan Ermenilere kesin bir darbe indirilmesine karar vermişti. Heyet-i Vekile'nin taarruz kararı kendisine ulaşsa da Kâzım Karabekir Paşa, hemen taarruza başlamamış, siyasî koşullar olgunlaşana kadar bir müddet daha beklemişti.

Ermenilerle yapılan bu savaşta Gürcülerin tarafsızlığının elde edilmesi için Erkân-ı Harp Yüzbaşısı Talat Bey Tiflis'e gönderilmiştir.²⁷⁹ Bunun dışında Ankara hükûmeti Gürcistan hükûmetine 9 Ekim'de gönderdiği telgrafta askerî harekâtın yalnızca Ermenistan'ı kapsadığını ve Gürcistan ile ilişkilerin dostça devam etmesini arzu ettiğini belirtmişti.

²⁷³ BCA, 30.10.0.0/ 54.354.12.

²⁷⁴ *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 159.

²⁷⁵ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 176.

²⁷⁶ *Albayrak*, 5 Ekim 1920, n. 112, s. 1; *TİTE Arşivi* 28/ 191.

²⁷⁷ Sarıkamış ve Merdenik harekâtı hakkında daha detaylı bilgi için bkz: *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 163-178; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 831-833.

²⁷⁸ *The Times*, 11 Ekim 1920, n. 42538, s. 11; *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Kasım 1920, n. 71, s. 1.

²⁷⁹ Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 574.

Gürcistan hükûmeti ise Ardahan ve Batum'u Gürcistan sınırları içerisine dâhil ederek, Türk ordusunun Gürcistan'a saldırmayacağından emin olmak istediği cevabını vermiştir.²⁸⁰ Bu gibi teşebbüslerin dışında Kâzım Karabekir Paşa da Gürcülerin tarafsızlığını sağlamak için eski İttihatçılardan olan Hilmi Bey'i Ardahan'a göndermiştir. Ardahan Gürcü valisi ile görüşen Hilmi Bey, Türk ileri harekâtının Gürcüleri kapsamadığı konusunda yine teminat vererek onların telaş ve şüphelerini gidermeye çalışmıştı.²⁸¹ Kâzım Karabekir Paşa Tiflis'e gönderilen Talat Bey ile de Gürcistan'ın askerî ve siyasî durumu hakkında bilgi sahibi olmaya çalışmaktaydı.²⁸² Gürcistan Dışişleri Bakanı Ramışvili de 20 Ekim'de Ankara'ya bir telgraf göndererek, ülke sınırları içerisinde kabul ettikleri Batum ve Ardahan'a Türk askerinin taarruz etmemesini istemişti. Türk hükûmeti Gürcistan'ın belirttiği sınırı aşmayacaklarını taahhüt etmişti.²⁸³ Ankara hükûmeti bunların dışında Miralay Kâzım Bey'i 23 Ekim'de Tiflis Elçiliği'ne atamıştı. Böylece Gürcülerle ilişkiler daha etkin bir şekilde yürütülebilecektir.²⁸⁴

Trabzon'dan Ankara'ya çağırılan Yusuf Kemal Bey, 11 Ekim'de Ankara'ya gelmiş ve Moskova müzakereleri ile parafe edilen 24 Ağustos tarihli antlaşma hakkında Heyet-i Vekile'ye geniş bilgi vermişti.²⁸⁵ Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi İsmet Paşa de cephe komutanlarına 24 Ağustos'ta parafe edilen antlaşma ve Moskova'daki müzakerelerdeki gelişmeleri aktarmıştı. İsmet Paşa ayrıca Sovyet Rusya'dan gelecek yardım karşılığında Van ve Bitlis'e Ermenilerin yerleştirilmesi hakkında ne düşündüklerini sormuştu.²⁸⁶ Kâzım Karabekir Paşa'nın ise buna cevabı Elviye-i Selâse'nin işgal edilmesi şeklinde olmuştu.²⁸⁷ Diğer komutanlar da Karabekir Paşa ile benzer şekilde cevap verince Sovyet Rusya'nın bu teklifi kabul edilmemişti. Kâzım Karabekir Paşa da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne 20 Ekim'de bir telgraf göndererek Kars'ın işgali ile alakalı bir plan göndermiş ve seferberliğin de genişletilmesini talep etmişti.²⁸⁸

İsmet Paşa da bir gün sonra Kâzım Karabekir Paşa'ya cevap vererek Mustafa Kemal ve Fevzi Paşaların Kars planını incelediklerini ve seferberliği genişletebileceğini belirtmişti. İsmet Paşa ayrıca Gürcülerin müdahale etmelerine fırsat vermeden kesin bir netice alınmasını istemiştir.²⁸⁹ Heyet-i Vekile de Kâzım Karabekir Paşa'ya 23 Ekim'de Kars'ın alınması için emir vermişti.²⁹⁰ Ve nihayet 24 Ekim'de Kâzım Karabekir Paşa Kars'a

²⁸⁰ NA, FO, 371/ 4948, E15488/1/58.

²⁸¹ *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 189-190.

²⁸² Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 574-575.

²⁸³ NA, FO, 371/ 4948, E15488/1/58.

²⁸⁴ Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 584.

²⁸⁵ Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, s. 190.

²⁸⁶ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 181.

²⁸⁷ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 839.

²⁸⁸ *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 192.

²⁸⁹ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 49 (1964), belge no: 1138.

²⁹⁰ *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 193.

taarruz emri vermiş ve Türk ordusu 30 Ekim 1920'de Kars'ı ele geçirmiştir.²⁹¹ Böylece Elviye-i Selâse'nin bir parçası olan Kars, yaklaşık bir buçuk sene aradan sonra Ermenilerden tekrar geri alınmıştı.²⁹² Kâzım Karabekir Paşa'nın rütbesi bu zaferden sonra ferikliğe yükseltilmiştir.²⁹³ Burada belirtmelidir ki, Amerika Yakındoğu Yardım Kuruluşu Temsilcisi'nin de ifade ettiği üzere Türkler Kars'a girdiklerinde Ermenilere yönelik bir katliamda bulunmamışlar, aksine onlara oldukça iyi davranmışlardır.²⁹⁴ Uzun zamandır Türk-Müslüman halkına her türlü mezalimi reva gören Ermenilere karşı bu muamele takdir-i şayandır.

Türk ordusu Kars'ın alınmasıyla çok sayıda silah, cephane, mühimmat ve esir de ele geçirmişti. Kars'ta 3 general, 6 albay, muhtelif rütbelerde 103 subay ve 1.150 Ermeni esir elde edilmişti. Ermeni esirler arasında Savaş Bakanı Aratof, Genelkurmay Başkanı Velikof ve Kars Kale Grup Komutanı Primof da bulunmaktaydı. Bunların dışında 673 top, çok sayıda makineli tüfek, her çeşit mermi ve mühimmat ve savaş aleti de ele geçirilmişti.²⁹⁵

Kars'ın alınmasından sonra Ermeni birlikleri Gümrü istikametine doğru kaçmışlardı.²⁹⁶ Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti ise 31 Ekim'de Kâzım Karabekir Paşa'ya bir telgraf göndererek, Ermenileri barış masasına oturmaya mecbur edinceye kadar taarruza devam etmelerini emretmişti. Türk birlikleri bu emir üzerine harekete geçerek, Gümrü ve Erivan istikametlerinde Ermeni ordusu karşısında başarılı bir şekilde ilerlemişlerdi.²⁹⁷ Bu son askerî harekâta Brest-Litovsk sınırlarını dahi aşmıştı. Çok zor durumda kalan Ermenistan, Türkiye'ye 6 Kasım'da mütareke teklifinde bulunmuştu.²⁹⁸ Bu teklif üzerine Türk tarafı mütareke şartlarını açıklamıştı. Bu şartlar arasında Arpaçayı'nın batısında bulunan Ermeni kuvvetlerinin geri çekilmesi ve bu birlikler ile Gümrü'nün de tahliye edilerek en az 15 km kadar doğuya çekilmeleri yer almaktaydı. Ancak Türk birlikleri Gümrü'yü işgal etmeyeceklerdi.²⁹⁹ Ermenistan'ın bu şartları kabul etmesiyle, 7 Kasım'da Türk-Ermeni Mütarekesi imzalanmıştı.³⁰⁰

²⁹¹ *Albayrak*, 1 Kasım 1920, n. 116, s. 1; *İstikbâl*, 31 Ekim 1920, n. 185, s. 1; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 840-841; Karabekir, *Günlükler*, c. I, s. 710. Ayrıntılı bilgi için bkz: *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 199-212.

²⁹² BCA, 30.18.1.1/ 1.16.17; *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Kasım 1920, n. 71, s. 1; *İleri*, 9 Kasım 1920, n. 1010, s. 1; *Albayrak*, 1 Kasım 1920, n. 116, s. 1.

²⁹³ BCA, 30.18.1.1/ 1.16.18.

²⁹⁴ NA, FO, 371/ 4965, E15486/134/58.

²⁹⁵ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 841.

²⁹⁶ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 49 (1964), belge no: 1141.

²⁹⁷ *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 214-222.

²⁹⁸ *İleri*, 12 Kasım 1920, n. 1013, s. 1.

²⁹⁹ *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 223; *İleri*, 17 Kasım 1920, n. 1018, s. 1; *New York Times*, 21 Kasım 1920, s. 19; *Los Angeles Times*, 16 Kasım 1920, s. 11.

³⁰⁰ *Christian Science Monitor*, 3 Ocak 1921, s. 7.

Mütareke imzalandıktan sonra, artık sıra barış müzakerelerine gelmişti. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, barış şartlarını 8 Kasım'da Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'na göndermişti.³⁰¹ Ermeni hükûmeti ise Ankara Hükûmeti'nin şartlarını çok ağır bulmuş ve savaşa devam kararı almıştı.³⁰² Ermeni hükûmetinin bu tavrı üzerine Kâzım Karabekir Paşa 11 Kasım'da karargâhını Gümrü'ye naklederek, birliklerine 14 Kasım'da Ermenilere karşı askerî harekâta başlamaları emrini vermişti. Türk birlikleri Gümrü ile Iğdır ve Şahtahtı arasında Ermeni birliklerini bozguna uğratmışlardı. Bunun üzerine Ermeniler, 17 Kasım'da Türklerin barış şartlarını kabul ederek yeniden mütareke imzalamak zorunda kalmışlardı.³⁰³ Ermeniler Türk tarafına mütareke şartlarına göre 20'si ağır 40'ı hafif makineli tüfek, 2.000 mükerrer ateşli tüfek, 3 batarya koşulu top, 4.000 sandık piyade, 6.000 atım top cephanesi, 50 vagonlu iki tren vereceklerdi. Ayrıca Ermeniler, Arpaçayı ile Gümrü'nün 10 km doğusunda belirlenen bir hatta çekileceklerdi.³⁰⁴

Türk-Ermeni barış görüşmeleri 26 Kasım'da Gümrü'de başlamıştı.³⁰⁵ Müzakereler devam ediyorken 28 Kasım'da Moskova hükûmeti tarafından arabulucu olarak gönderilen Budu Mdivani de Gümrü'ye gelmiştir. Ancak bu arabuluculuk için artık çok geçti. Çünkü Türk-Ermeni müzakereleri bir sonuca yaklaşmıştı. Bu nedenle Kâzım Karabekir Paşa, Mdivani'ye Sovyet hükûmetinin arabuluculuğuna gerek olmadığını, ancak Ankara-Moskova arasındaki ilişkilerinin devam edebileceğini belirtmiştir.³⁰⁶

Türk-Ermeni heyetleri arasında 3 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Antlaşması imzalanmıştı.³⁰⁷ Türkiye adına Gümrü Antlaşması'nı Şark Cephesi Komutanı Ferik Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Kapancızâde Hamit ve Erzurum Mebusu Necati Beyler; Ermenistan Cumhuriyeti adına ise eski Başbakan Aleksandr Hatisyan, Maliye Bakanı Avram Kulhandanyan, İçişleri Bakanı Yardımcısı Stephan Gurgaryan imzalamışlardı. Bu antlaşma neticesinde Kars ile birlikte 1828 yılındaki Rus-İran Antlaşmasında Rusya'nın eline geçen ve yaklaşık iki yıldır da Ermenilerin işgali altında olan Iğdır ve Kulp kazaları Türkiye'ye verilmişti. Ayrıca iki ülke arasında Arpaçay sınır olarak kabul edilmiş, dolayısıyla Gümrü de Ermenilere verilmişti.³⁰⁸ Bunun dışında Türk ordusu Kars ve Gümrü'de çok sayıda cephane, mühimmat ve askerî malzeme ele geçirmişti. Bunlar arasında 377 top, 16.000 atım Rus seri sahra topu, 2.000 atım Rus dağ topu mermisi,

³⁰¹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 843-844.

³⁰² *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 223.

³⁰³ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 845.

³⁰⁴ *İstikbâl*, 21 Kasım 1920, n. 191, s. 1

³⁰⁵ *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 235.

³⁰⁶ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 190.

³⁰⁷ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 846; Karabekir, *Günlükler*, c. I, s. 718; *İleri*, 11 Aralık 1920, n. 1039, s. 1; *Albayrak*, 16 Aralık 1920, n. 122, s. 2; *İstikbâl*, 5 Aralık 1920, n. 195, s. 1. Gümrü Antlaşması hakkında detaylı bilgi için bkz: İskender Yılmaz, *Gümrü Antlaşması*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2001, s. 63-117.

³⁰⁸ Antlaşmanın maddeleri için bkz: *Albayrak*, 16 Aralık 1920, n. 122, s. 2; *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 319-322.

1.000 atım 12'lik obüs mermisi, 7.424 sandık 12'lik seri Rus obüs mermisi, 9.595 sandık Rus seri sahra mermisi gibi on binlerce cephaneye, mühimmat ve malzemeden sadece bir kısmıdır.³⁰⁹

Ermenistan bu antlaşma ile Sevr Antlaşması'nı kabul etmediğini de vurgulamış oluyordu.³¹⁰ Böylece Türk hükûmeti oldukça başarılı geçen Ermenistan harekâtını, uygun şartlarda imzaladığı bir antlaşması ile taçlandırmıştı. TBMM hükûmetinin imzaladığı ilk antlaşma olan Gümrü Antlaşması ile Türk birliklerinin bir kısmı batı cephesine kaydırılmıştı. Gümrü Antlaşması ile İsmet Paşa'nın ifadesiyle Ankara hükûmeti "rahat bir nefes" almıştı.³¹¹

Türklerin Gümrü'de Ermenilerle barış müzakerelerinin devam ettiği sıralarda Bolşevikler de Ermenistan üzerine taarruz halindeydi. Bolşevikler saldırıları sonucunda Erivan'daki Taşnak hükûmetini devirerek 2 Aralık 1920'de Ermenistan'da Sovyet idaresini kurmuşlardı.³¹² Ermenistan'ın da Sovyetleşmesiyle Türk hükûmeti artık Moskova hükûmeti ile Azerbaycan üzerinden doğrudan temasa geçebileceklerdi. Böylece Rusya'dan Türkiye'ye gelecek yardımların da önü açılmıştır.

6. Gürcistan Harekâtı

Türkiye'nin Elviye-i Selâse'nin diğer parçaları olan Ardahan ve Batum'u almak için planladığı Gürcistan üzerine askerî harekâtı, Türk-Sovyet ve İngiliz ilişkilerinin gölgesinde gerçekleşmiştir. TBMM hükûmeti Ermeni harekâtında başarılı olunca İngilizler, daha Gümrü Antlaşması imzalanmadan Ankara hükûmeti ile antlaşma yoluna gitmişler, Gürcistan ile Türkiye'nin ittifak yapmasını istemişlerdir. Bu amaçla İngilizlerin isteği üzerine Gürcistan Dışişleri Bakanı Ramişvili 20 Kasım'da Ankara hükûmetine başvurarak görüşme talebinde bulunmuştur.³¹³ İngilizler bu teşebbüsün yanında İstanbul hükûmeti ile de Sevr Antlaşması'nın maddelerinin yumuşatılarak kabulü konusunda Ankara hükûmetinin nabzını ölçmeye çalışmaktaydı. İstanbul hükûmeti adına Dâhiliye Nazırı Ahmet İzzet Paşa ve eski sadrazamlardan Salih Paşa Bilecik'e gelerek tren garında Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştür.³¹⁴ İngilizlerin bu gayretleri aslında Bolşeviklere karşı kurulmak istenilen Kafkas Konfederasyonu düşüncesinin bir parçasıydı.

³⁰⁹ Selçuk Ural, Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Akın Bingöl ve Cem Tüysüz, *Geçmişten Cumhuriyete Kars Tarihi*, Kars: Kafkas Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 660-661.

³¹⁰ *İleri*, 13 Aralık 1920, n. 1041, s. 1.

³¹¹ Salâhattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya*, c. III, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1973, s. 230.

³¹² Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 190; *Vakit*, 29 Aralık 1920, n. 1097, s. 1; Karabekir, *Günlükler*, c. I, s. 730.

³¹³ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 191.

³¹⁴ Türk Millî Mücadele literatürüne "Bilecik Mülakâtı" olarak geçen bu olayın ayrıntıları için bkz: Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya*, c. III, s. 172-193; Taner Bilgin, *Anadolu Yükselirken 100'üncü yılında Bilecik Mülakâtı 5 Aralık 1920-2020*, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2020.

İngilizlerin bu şekilde iki kanaldan Türkiye ile ilişki kurmaya çalışması Moskova hükûmetini endişelendirmişti. Bu nedenle Ahmet Muhtar Bey, 2 Aralık'ta Çiçerin'e bir telgraf daha göndererek İngiltere ile durumu açıklamış ve Sovyet Rusya ile de bir dostluk antlaşması imzalanmasından yana olduğunu belirtmişti.³¹⁵ Aslında Moskova hükûmeti de iki ülke arasında bir barış antlaşmasının imzalanmasını istemekteydi. Bu nedenle Çiçerin 1 Aralık 1920'de 24 Ağustos'ta parafe edilen antlaşmayı tamamlanması konusunu Türk tarafına iletmek üzere Mdivani'ye bir telgraf göndermiştir.³¹⁶ Ankara hükûmeti Sovyet Rusya'nın bu teklifine olumlu bakmış ve Moskova'ya barış heyetinin gönderilmesi çalışmalarına başlamıştır.

İtilaf devletleri ise 1921 başlarında Bolşeviklerin iyice Kafkasya'ya yerleşmeleri üzerine yeniden Kafkas Konfederasyonu meselesini gündeme getirmişlerdi. Bu amaçla da yaptıkları ilk şey, Sovyetleşmeyen tek Kafkas cumhuriyetinin, yani Gürcistan'ın hukukî (*de jure*) bağımsızlığını 27 Ocak 1921'de tanımak olmuştur. Bunun dışında İtilaf devleti Gürcistan'ın Milletler Cemiyeti'ne yaptığı başvuruyu da kabul etmişlerdi.³¹⁷ Bu şartlar altında Gürcistan Bolşeviklere karşı konumu güçlendirilmiş ve Kafkas Konfederasyonu yolunda önemli bir adım atılmıştır.

İtilaf devletleri daha Gürcistan'ı tanımadan önce Kafkasya Konfederasyonu'nun önemli bir ayağı olan Türkiye de Gürcistan'ın bağımsızlığını 14 Ocak 1921 tarihinde hukuken (*de jure*) tanımıştı.³¹⁸ Gürcüler de Kafkas Konfederasyonu için Türkiye'yi ikna etmek adına Ocak 1921 sonlarında Ankara'ya bir heyet göndermişlerdi.³¹⁹ Beş kişiden meydana gelen Gürcü heyetinde Gürcistan'ın Ankara Elçisi Simon Mdivani de bulunmaktaydı. İlginçtir ki Simon Mdivani, Moskova hükûmetinin Ankara Elçisi Budu Mdivani'nin kardeşiydi.³²⁰

İtilaf devletleri Sevr Antlaşması'nı yumuşatmak ve aynı zamanda Kafkas Konfederasyonu meselesini ele almak için Londra'da bir konferans yapmayı düşünmüşlerdi. Konferans 21 Şubat tarihinde başlayacaktı.³²¹ İtilaf devletleri, İstanbul hükûmetini 26 Ocak'ta konferansa davet etmişler, İstanbul heyetine Ankara temsilcisinin de katılmasını istemişlerdi.³²² Ankara hükûmeti de Bekir Sami Bey'i konferansa gidecek heyete başkan seçmiştir. TBMM Heyeti konferansa katılmak üzere Roma'ya kadar

³¹⁵ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 192.

³¹⁶ *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR*, c. III, Moskva: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, 1959, s. 364-365.

³¹⁷ *The Times*, 29 Ocak 1921, n. 42631, s. 9; *Vakit*, 31 Ocak 1921, n. 1130, s. 1.

³¹⁸ BCA, 30.10.0.0/ 250.690.1, lef: 2.

³¹⁹ *Vakit*, 27 Ocak 1921, n. 1126, s. 1.

³²⁰ Mehmet Gönübol ve Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1990, s. 20.

³²¹ *Documents on British Foreign Policy (1919-1939)*, Editör. W.N. Medlicott, Douglas Dakin, First Series, V. XVII (1920), London: Her Majesty's Stationery Office, 1970, s. 37.

³²² Salâhattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya*, c. IV, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1973, s. 35.

gelmiş, ancak konferans için resmî olarak davet edildikten sonra buradan ayrılarak Londra'ya gitmiştir.³²³ Ankara hükûmeti Londra Konferansı gelişmelerinden Moskova hükûmetini 30 Ocak'ta verdiği bir nota ile haberdar etmiş,³²⁴ Moskova da Sovyet Rusya-İngiltere ilişkileri ile ilgili 8 Şubat'ta Ankara'ya bir nota vermiştir.³²⁵ Londra Konferansı toplandığı sıralarda Gürcistan'ın Bolşevikler karşısında çok zor durumda olması nedeniyle Kafkasya Konfederasyonu meselesi Batum meselesine dönüşürken, set meselesi de Kafkasya'dan Türkiye'ye doğru kaymaya başlamıştı. İtilaf devletleri Gürcülerin artık Bolşevikler karşısında tutunamayacağını anladıkları için Batum'un Bolşeviklerin değil Türklerin elinde olması fikrini savunmaya başlamışlardı. Yani Yerasimos'un ifadesiyle İtilaf devletleri "bir defaya mahsus olmak üzere Misâk-ı Millî'nin ateşli bir savunucusu" olacaklardı.³²⁶

Londra Konferansı hazırlıklarının yapıldığı bu sırada Sovyet Rusya, Gürcistan'a Ermenistan sınırından 11 Şubat'ta,³²⁷ Azerbaycan sınırından ise 15 Şubat'ta saldırmıştı.³²⁸ Bu gelişmeleri yakından takip eden Kâzım Karabekir Paşa, Gürcistan'ın dâhil olduğu Kafkas Konfederasyonu fikrine karşı çıkmaktaydı. Ona göre Bolşeviklerle savaşa yol açacak böyle girişimlerden kaçınmak gerekliydi. Bu arada Tiflis mümessili Kâzım Bey de 16 Şubat 1921'de Kâzım Karabekir Paşa'ya bir telgraf göndererek Bolşeviklerin Gürcistan'a saldırdığını ve zor durumda kalan Gürcülere Türkiye'nin yardım etmesi gerektiğini belirtmiştir. Kâzım Bey'in dışında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa da Kâzım Karabekir Paşa'ya aynı doğrultuda bir telgraf göndermişti. Ancak Şark Cephesi Komutanı, Kâzım Bey'in ve Ankara hükûmetinin bu fikirlerine şiddetle karşı çıkmaktaydı.³²⁹ Kâzım Karabekir Paşa, Gürcistan'a yardım edilmesini değil, aksine onların bu zor durumundan yararlanılmasını istemekteydi.

Kâzım Karabekir Paşa, Ankara'nın emrini beklemeden ve Bolşevikleri kuşkulandırmadan "Türk hukukunu" korumak adına Artvin ve Ardahan, hatta Ahılkelek bölgesinde askerî tedbirler almıştı. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderdiği 17 Şubat tarihli bir telgraf ile de bu yerlerin işgali için izin istemişti.³³⁰ Ankara hükûmeti, sonunda Kâzım Karabekir Paşa'yı haklı bulmuştu. Ahmed Muhtar Bey 20/21 Şubat

³²³ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1989 s. 379-380, 384.

³²⁴ *Dokümentü Vneşney Politiki SSSR*, c. III, s. 469-70.

³²⁵ *Dokümentü Vneşney Politiki SSSR*, c. III, s. 512-513; *İstikbâl*, 21 Şubat 1921, n. 231, s. 1.

³²⁶ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 203-204.

³²⁷ ATASE, İSH, K: 922, G: 154, B: 154-2; *New York Times*, 20 Şubat 1921, s. 3; *Vakit*, 20 Şubat 1921, n. 1150, s. 1; *İleri*, 8 Mart 1921, n. 1117, s. 1.

³²⁸ *Vakit*, 20 Şubat 1921, n. 1150, s. 1.

³²⁹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 863.

³³⁰ ATASE, İSH, K: 1252, G: 54, B: 54-1.

gecesi Simon Mdivani'ye bir nota vererek Gürcü hükûmetinin Ardahan ve Artvin'i tahliye etmesini talep etmiştir. Mdivani de aynı gece Dışişleri Bakanı'na Türkiye'nin taleplerini ileterek 12 saat içerisinde cevap verilmesi gerektiğini belirtmiştir.³³¹ Böylece Ankara hükûmeti Artvin ve Ardahan'ın geri alınması için harekete geçmiştir.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa da aynı gecenin sabahında³³² Kâzım Karabekir Paşa'ya bir telgraf göndererek Ardahan ve Artvin üzerine 22 Şubat'ta askerî harekât yapmak üzere hazırlıkların yapılmasını isterken, Ahılkelek'in şimdilik işgal edilmeyeceğini, Batum için ise halkoylamasına başvurulacağını bildirmişti. Kâzım Karabekir Paşa, Fevzi Paşa'nın talimatı üzerine bir taraftan hazırlıkları sürdürürken,³³³ diğer taraftan da Gürcüleri, Ardahan ve Artvin'in Türk birlikleri tarafından işgal edileceği hususunda bilgilendirmişti.³³⁴

Gürcü hükûmetine Ankara hükûmeti tarafından verilen notanın cevabı ise süre dolmasına rağmen henüz gelmemişti. Bunun üzerine Ahmed Muhtar Bey, 22 Şubat 1921'de Mdivani'ye bir nota daha göndermiş ve Artvin ile Ardahan'ın 23 Şubat tarihinden önce tahliye edilerek Türkiye'ye iadesini istemişti.³³⁵ Fevzi Paşa da Kâzım Karabekir Paşa'ya 22 Şubat'ta bir telgraf göndererek, Ardahan ve Artvin'in Türk birlikleri tarafından 23 Şubat'ta işgal edilmesini emretmişti.³³⁶ Türkiye'nin kararlılığını gören Gürcüler ise istemeyerek de Ardahan ve Artvin'in tahliyesini kabul etmişlerdi.³³⁷ Gürcüler 23 Şubat sabahı erken saatlerinde Ardahan ve Artvin'i tahliye etmişlerdi. Ardahan'ın idaresini şehirdeki Türk temsilcisi Hilmi Bey devralmıştı.³³⁸ Kâzım Karabekir Paşa'nın emri üzerine Okam'da³³⁹ bulunan 180 mevcutlu Türk müfrezesi 23 Şubat'ta Ardahan'a girmiştir.³⁴⁰ Kâzım Karabekir Paşa Ardahan'ın alındığı gün TBMM Riyaseti'ne aşağıdaki telgrafi göndererek zafer sevincini paylaşmıştı:

“Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne

23 Şubat 1337 sabahı Ardahan'a Osmanlı sancağı çekildi. Ardahan ahalisi askerimizi uzak mesafelerden pek parlak merasimle karşılamış ve her birerlerinin alınlarından öperek bağırlarına basmışlar ve sevinçli gözyaşları dökmüşler, Millî Meclisimize ve

³³¹ Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 637-638.

³³² Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 866.

³³³ *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 242.

³³⁴ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 866.

³³⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 8, 24 Şubat 1921, s. 424; *Vakit*, 6 Mart 1921, n. 1164, s. 1.

³³⁶ M. Adil Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Ankara: Ay Matbaası, 1971, s. 221-22.

³³⁷ *Vakit*, 6 Mart 1921, n. 1164, s. 1.

³³⁸ *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 243.

³³⁹ Günümüzde Çayırbaşı.

³⁴⁰ ATASE, İSH, K: 618, G: 109, B: 109-1.

Hükûmetimize hayırlı dualar etmişlerdir. Millî birliğimizin neticesi olan bu yeni başarıdan dolayı Şark Cephesi adına muhterem Millî Meclisimizi büyük hürmetle tebrik ederim. Millî davamızın kesin ve tam başarıyla sonuçlanacağından emin olarak ordumun Millî İradeyi uygulamaya her an beklemekte bulunduğunu da arz ederim.”³⁴¹

Ardahan ahalisi de Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya Ardahan'ın kurtuluşu münasebetiyle bir şükran telgrafi göndermişti. Bu telgrafta Ardahan ahalisi “Türkiye'nin her ferdinin vazifesini yapmakta ulamasından dolayı kalplerimizde kabarıp taşan sürur ve iftiharın ve sevgili bayrağımız altında duyduğumuz en derin minnettarlığımızı” istirham eyleriz demiştir.³⁴² Böylece Elviye-i Selâse'nin bir parçası olan Ardahan ve Artvin Türkiye'nin eline geçmiş oldu.³⁴³ Kars, Ardahan ve Artvin'in Türklerin eline geçmesi ile Elviye-i Selâse'nin sadece Batum bölgesi kalmıştır.

Bolşeviklerin 25 Şubat'ta Tiflis'i işgal etmeleri,³⁴⁴ 5 Mart'ta da Sohum'u, daha sonra da ciddi bir şekilde tahkim edilmeye çalışılan Suram hattını ele geçirmeleri³⁴⁵ Gürcistan hükûmetini Batum konusunda daha radikal bir karar almasına neden olmuştur. Gürcü hükûmeti, Türk ordusu tarafından Batum, Ahıska ile Ahılkelek'in derhal işgal edilmesi teklifini³⁴⁶ Simon Mdivani aracılığıyla 8 Mart'ta Ankara hükûmetine iletmıştır. Heyet-i Vekile de aynı gün bu teklifi kabul etmişti.³⁴⁷ Ankara hükûmeti de 8/9 Mart gecesi Kâzım Karabekir Paşa'ya Türk ordusu tarafından Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in işgal edilmesini emretmişti.³⁴⁸ Ancak Ahıska bu emir gelmeden 7 Mart'ta Türk ordusu tarafından alınmıştı.³⁴⁹ Bu arada bir Bolşevik birliği de 8 Mart'ta Ahıska'ya gelmiştir.³⁵⁰ Böylece Ahıska hem Türk hem de Bolşevikleri işgali altına girmiştir.

Kâzım Karabekir Paşa 9 Mart 1921 tarihinde emri altındaki birliklere bir talimatname göndererek Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in Türk ordusu tarafından işgal edilmesi emrini vermiştir. Oldukça detaylı olan bu talimatnamede Batum'un işgali için yapılması gereken hazırlıklar, Kızılılarla ilişkilerin mümkün mertebe dostane yürütülmesi, Ahıska bölgesinde yapılan düzenlemeler gibi birtakım hususlar yer almaktaydı.³⁵¹ Karabekir

³⁴¹ *Vakit*, 6 Mart 1921, n. 1164, s. 1; *İleri*, 4 Mart 1921, n. 1113, s. 1; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 8, 26 Şubat 1921, s. 435.

³⁴² *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 8, 27 Şubat 1921, s. 467.

³⁴³ *Vakit*, 4 Mart 1921, n. 1162, s. 1; *İleri*, 3 Mart 1921, n. 1112, s. 1; *İstikbâl*, 24 Şubat 1921, n. 234, s. 1; *The Times*, 8 Mart 1921, n. 42663, s. 11.

³⁴⁴ NA, FO, 371/6269, E2838/55/58; *Christian Science Monitor*, 4 Mart 1921, s. 14; *İleri*, 2 Mart 1921, n. 1111, s. 1; *Vakit*, 2 Mart 1921, n. 1160, s. 1.

³⁴⁵ NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58.

³⁴⁶ ATASE, İSH, K: 1252, G: 72, B: 72-1.

³⁴⁷ Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 657.

³⁴⁸ ATASE, İSH, K: 1252, G: 79, B: 79-1.

³⁴⁹ *Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, s. 247.

³⁵⁰ ATASE, İSH, K: 1252, G: 76, B: 76-3.

³⁵¹ ATASE, İSH, K: 1252, G: 79, B: 79-3.

Paşa 9 Mart günü XI. Kızıl Ordu Komutanı Keker'e Batum ile alakalı bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafta hükûmetinin Misâk-ı Millî sınırları içerisinde olan Batum'un işgali için emir aldığını ifade eden Kâzım Karabekir Paşa, Kızıl ordu birliklerinin Batum'a gönderilmesine gerek olmadığını da vurgulamıştır.³⁵²

Kâzım Karabekir Paşa 10 Mart'ta 3. Fırka Komutanlığı'na bir telgraf göndererek Batum'u işgal edecek olan birliklerin şehirdeki konumları, şehirdeki yabancıların can ve mallarının korunması ile hukuk ve hürriyetleri sağlanması, Bolşeviklerle dostane hareket edilmesi gibi emirler vermiştir.³⁵³ Bu gibi tedbirlerden sonra Hopa'daki 7. Alay'ın 3. Taburu Yüzbaşı Talat Bey'in komutasında 10 Mart sabahı Batum'u işgal harekâtına başlamış³⁵⁴ ve öğle vakti sınırı geçmişti.³⁵⁵ Sonunda Yüzbaşı Talat Bey'in emrindeki bu tabur Batum'a 11 Mart 1921 tarihinde halkın alkışları arasında girmiştir.³⁵⁶ Böylece Batum, Türkler tarafından yaklaşık 2 sene sonra tekrar ele geçirilmiştir.

Heyet-i Vekile 13 Mart 1921'de Batum, Ahıska ve Ahılkelek'teki Türk idaresinin durumu ile alakalı yaptığı toplantıda şu kararlar almıştı: Ruslar ile herhangi bir savaşa sebebiyet verilmeyecektir. Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in işgalinde hukukî haklarımız olduğu Ruslarca da bilinmektedir. Bu yerlerdeki Gürcü idarelerine hemen son verilecek ve mülki memurlar hemen tayin edilecektir. Gürcüler bu yerlerdeki askerleri silah, mühimmat ve teçhizattan uzaklaştırılacaktır. Kızıl Ordu'nun Batum'a girmek istemesi halinde hukukî haklarımız belirtilerek girmemesi istenecektir.³⁵⁷ Heyet-i Vekile ayrıca 13 Mart'ta mülki teşkilatlanmayı hızlandırmak adına Gürcistan Mümessili Kâzım Bey'in Batum Mutasarrıfı olarak tayin edilmesi kararını almıştır. Heyet-i Vekile bunun dışında Kâzım Bey'e liva dâhilindeki bütün hükûmet memurlarının hemen göreve başlamaları talimatını vermiştir.³⁵⁸ Böylece Türkler Batum'da sivil idareye de el koymuşlardır.

Batum'da Türk millî teşkilatının kurulma çalışmaları sürerken Ankara hükûmeti Kâzım Karabekir Paşa'ya şehirde ele geçirilen silah, cephane ve diğer savaş malzemelerinin hiç beklemeden 93 hududu gerisine naklettirmesini emretmiştir.³⁵⁹ Türk hükûmeti böylece Millî Mücadele için gerekli savaş malzemelerini temin etmeye çalışmaktaydı. Ancak bu emir aynı zamanda Batum'un Türklerin elinde kalmasının kesin olamayacağını da bir işaretçiydi.

³⁵² ATASE, İSH, K: 1252, G: 77, B: 77-4.

³⁵³ ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-2/3.

³⁵⁴ ATASE, İSH, K: 1252, G:74, B: 74-3.

³⁵⁵ ATASE, İSH, K: 618, G: 126, B: 126-1.

³⁵⁶ ATASE, İSH, K: 962, G: 105, B: 105-1; ATASE, İSH, K: 1252, G: 80, B: 80-7.

³⁵⁷ ATASE, İSH, K: 1252, G: 79, B: 79-8.

³⁵⁸ ATASE, İSH, K: 1252, G: 79, B: 79-5. Kâzım Bey bu süreçte Batum'a gelmişti (ATASE, İSH, K: 1252, G:74, B: 74-4).

³⁵⁹ ATASE, İSH, K: 618, G: 139, B: 139-1.

Batum'un Türkler tarafından alınmasına Çiçerin ve Sovyet Gürcistanı büyük tepki göstermiştir.³⁶⁰ Bunun dışında Kızıl Komutan Keke de 14 Mart'ta Kâzım Karabekir Paşa'ya bir telgraf göndererek Moskova'daki barış görüşmelerinde Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in Sovyet Gürcistanı'na bırakan bir antlaşmanın imzalanma aşamasında olduğunu belirterek bu yerlerin Türkler tarafından işgaline tepki göstermiştir. Ancak Kâzım Karabekir Paşa'nın Moskova'daki barış görüşmelerinin seyri hakkında herhangi bir malumatı bulunmamaktaydı.³⁶¹ Nitekim Türk birlikleri, 14 Mart'ta da Ahılkelek'e girmişlerdir.³⁶² Böylece Ahıska ve Batum'dan sonra Ahılkelek de Türklerin eline geçmişti. Gürcistan adeta Türk ve Bolşevik ordularının istilası altına girmiştir.

Kafkasya'da bu gelişmeler olurken Moskova'daki barış görüşmeleri sonuçlanmış ve 16 Mart 1921'de imzalanan antlaşmaya göre Ahıska ve Ahılkelek ile birlikte Batum Sovyet Gürcistanı'na bırakılmıştır.³⁶³ Kızıl Komutan Keke de 16 Mart'ta Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta Moskova Antlaşması'nı hatırlatarak bu yerlerin hemen Türk ordusu tarafından tahliye edilmesini istemiştir.³⁶⁴ Ancak Moskova Antlaşması'nın hükümlerinden henüz haberi olmayan Kâzım Karabekir Paşa Miralay Kâzım Bey'e ve Batum'daki birliklere 17 Mart'ta bir emir göndererek şehri terk etmemelerini ve Bolşevik birliklerini de dostluğu bozmayacak bir şekilde şehre sokmamalarını talep etmiştir.³⁶⁵

17 Mart'ta Batum'da başka bir önemli gelişme yaşanmıştı. Gürcü yönetiminin desteğiyle Batum'da Rus Bolşevik lider İvanoviç Kavtaradze'nin başkanlığında bölgesel revkom³⁶⁶ ilan edilmiştir.³⁶⁷ Böylece Bolşevikler de Batum'da kendi idarelerini kurmuş oldular. Ancak bu durum Türkler açısından kabul edilemezdi. Bu nedenle Batum'daki Türk birlikleri 17 Mart akşamı revkomun binasını basarak burayı ele geçirmişlerdi. Türk birlikleri bunun dışında şehrin telsiz-telgraf idaresini ve milis binalarını da işgal etmişlerdir.³⁶⁸ Bolşevikler ise Gürcüler ile Kutayis'te 17 Mart akşamı bir antlaşma imzalayarak savaşa son vermişlerdir.³⁶⁹ Gürcüler Bolşevikleri Batum'u işgal etmek için

³⁶⁰ *İleri*, 23 Mart 1921, n. 1132, s. 1.

³⁶¹ ATASE, İSH, K: 1252, G: 87, B: 87-1/2/3; ATASE, İSH, K: 617, G: 143, B: 143-1/2.

³⁶² ATASE, İSH, K: 1252, G: 90, B: 90-1.

³⁶³ Moskova Antlaşması ileride detaylı bir şekilde anlatılacaktır.

³⁶⁴ ATASE, İSH, K: 759, G: 55, B: 55-1.

³⁶⁵ ATASE, İSH, K: 1252, G: 83, B: 83-5.

³⁶⁶ Revkom, revolutsionny komitetin (ihtilalci komite) kısaltılmış halidir. Türk arşiv belgelerinde bu tabir refkom olarak da yazılmaktadır (İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001, s. 368.

³⁶⁷ Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum*, s. 626.

³⁶⁸ Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 676-677.

³⁶⁹ *Adjarii: Dokumenti i Materiali*, belge no: 254, s. 372.

davet bile etmişlerdir.³⁷⁰ Batum üzerindeki gelişmelerin baş döndürücü bir hızla seyrettiği 17 Mart 1921 gecesinde TBMM Batum Valisi Miralay Kâzım Bey, bir beyanname yayınlayarak Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in Türkiye'ye ilhak edildiğini ilan etmiştir. Bu beyannamenin önemli maddeleri şu şekildedir:

- “- Gürcü hükûmetinin uygun görmesi üzerine askerî işgalimiz altına alınmış olan Batum livası ile Ahıska ve Ahılkelek kazaları bu kere, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin kararı üzerine anavatana ilhak edilmiştir.
- Din ve millet ayırımı yapılmaksızın herkesin ve yabancı devletlerinin tebaasının hukuku, malı ve canı emniyet altındadır.
- Türkiye hükûmeti ve Türk ordusu aleyhinde olacak her türlü fiil ve bilhassa casusluk, hainlik, isyan, hırsızlık ve talan gibi memleketin huzurunu bozacak her türlü harekâtın sorumluları derhal Divan-ı Harb-i Örfî'de mahkeme altına alınacaktır.
- Hükûmetin izni olmaksızın siyasî cemiyetlerin kurulması ve mitinglerin yapılması yasaklanmıştır.
- Türk askerî komutanlığına tabi millî müfrezelerden başka hiçbir silahlı asker, milis mürettebatı ve silahlı ahali Türk hükûmetinin ve askerî kumandanlığın müsaadesi olmaksızın şehirde görülmeyecektir.”³⁷¹

Kâzım Bey, bu ilandan sonra Gürcü hükûmetine bir nota göndererek Batum'un Türkiye'ye ilhak edildiğini belirtmiş ve kendisinin de “Türkiye BMM Batum Valisi” sıfatının kabul edilmesini istemiştir.³⁷² Bu arada Türkler ve Bolşevikler arasında sıkışan ve limandaki bir gemide bulunan Gürcü hükûmeti, 17/18 Mart gecesini Batum'dan ayrılarak İstanbul'a gitmiştir.³⁷³ Böylece Menşevik hükûmetin Gürcistan'daki hâkimiyetleri son bulmuştur.

Bolşevik birlikleri de Batum üzerindeki ilerlemelerini sürdürmekteydiler. Nitekim Kutayis istikametinden gelen 1.000-1.500 kişilik bir Kızıl Ordu birliği yine 18 Mart günü Batum'a girmişti.³⁷⁴ Batum'a gelen Kızıl Ordu Komutanı ve Revkom Başkanı Kavtaradze bir anlaşma zemini aramak üzere Türk Valisi Kâzım Bey'in ofisine gitmişlerdir. Kâzım Bey, Bolşeviklere Batum'un Türkiye toprağı olduğunu söylemiştir. Bolşevikler de Kâzım Bey'e Moskova Konferansı'nın kararlarını hatırlatmışlar, buna rağmen Kâzım Bey'in valiliğini tanıdıklarını belirtmişler ve ondan da Bolşevik idaresini tanımasını

³⁷⁰ NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58; *Adjarî: Dokümentü i Materialı*, belge no: 253, s. 372.

³⁷¹ *Vakit*, 1 Nisan 1921, n. 1190, s. 2; *İstikbâl*, 21 Mart 1921, n. 255, s. 1; *Adjarî: Dokümentü i Materialı*, belge no: 252, s. 371-372.

³⁷² *İstikbâl*, 28 Mart 1921, n. 261, s. 1; *Açıksöz*, 6 Nisan 1921, n. 152, s. 2.

³⁷³ NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58; *Adjarî: Dokümentü i Materialı*, belge no: 255, s. 373; *İleri*, 23 Mart 1921, n. 1132, s. 1; *İstikbâl*, 20 Mart 1921, n. 254, s. 1; *İstikbâl*, 28 Mart 1921, n. 261, s. 1.

³⁷⁴ *İstikbâl*, 28 Mart 1921, n. 261, s. 1; *Açıksöz*, 6 Nisan 1921, n. 152, s. 2.

beklemişlerdir.³⁷⁵ Zaten aynı gün Gürcistan Sovyet hükûmeti, Batum'da Sovyet iktidarının kurulduğunu resmen ilan etmişti.³⁷⁶ Bu olayların Moskova Antlaşması'ndan iki gün sonra meydana geldiği hatırlatılmalıdır.

7. Antlaşmalarla Elviye-i Selâse'nin Statüsü'nün Belirlenmesi

7.1. Moskova Müzakereleri ve Antlaşması

Ankara hükûmeti Moskova'ya gönderilecek heyete başkan olarak Yusuf Kemal Bey'i seçmişti. Yusuf Kemal Bey'in dışında heyette Sinop Mebusu Rıza Bey, Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa³⁷⁷ askerî müşavir Saffet Bey bulunacaklardı.³⁷⁸ Ankara ve Moskova hükûmetleri, barış görüşmelerine hangi devletlerin katılacağı konusunda fikir ayrılığına düşmüşlerdi. Heyet-i Vekile, 8 Aralık 1920 tarihli toplantısında Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya ile Dağıstan'ın Moskova müzakerelerine katılmasını teklif etmişti. Türk hükûmeti çok iyi şartlarda bir barış antlaşması imzaladığı Ermenistan'ın Moskova müzakerelerine katılmasını istememekteydi. Çünkü Ankara'ya göre Ermenistan ile ilgili meseleler halledilmişti. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin ise Moskova müzakerelerine Azerbaycan ve Ermenistan'ın katılmasını 9 Aralık'ta istemişti. Sovyet hükûmetinin Ermenilerin müzakerelere katılmalarını istemesinin nedeni Gümrü Antlaşması'nın hükümlerini geçersiz kılmaktı. Yani iki devlet de kendi çıkarlarına göre hareket etmekteydi.³⁷⁹

Moskova barış müzakerelerini Türkiye adına yürütecek olan Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki heyet, Ankara'dan 14 Aralık 1920'de yola çıkmış,³⁸⁰ Kars'a 7 Ocak 1921'de ulaşmıştı. Heyetin diğer bir üyesi olan ve bir süredir burada bulunan Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa da heyete katılmıştı.³⁸¹ Kâzım Karabekir Paşa'nın aracılığıyla Yusuf Kemal Bey, o sıralarda Kars'a gelen Sovyet Rusya'nın Ankara Elçisi Budu Mdivani'den Moskova müzakerelerine resmî olarak davet edildiklerine dair yazılı bir teminat almıştı.³⁸² Türk heyeti henüz Kars'ta iken Çiçerin, Ahmet Muhtar Bey'e 13 Ocak'ta bir telgraf daha göndererek Türkiye ile Ermenistan arasında arabuluculuktan vazgeçtiğini belirtmiş ve Türk barış heyetinin Moskova'ya ulaşmasını beklediğini ifade etmişti.³⁸³ Çiçerin'in bu telgrafı aynı zamanda Ermenistan'ın Moskova'da yapılacak müzakerelere katılmayacağını işaretliydi.

³⁷⁵ ATASE, İSH, K: 759, G: 69, B: 69-1.

³⁷⁶ *Adjarii: Dokumenti i Materiali*, belge no: 256, s. 373-274.

³⁷⁷ Ali Fuat Paşa 20 Kasım 1920'de Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi olarak tayin etmişti (*TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 5, 20 Kasım 1920, s. 458).

³⁷⁸ Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, s. 198-199; Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 192-193.

³⁷⁹ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 193-194.

³⁸⁰ Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, s. 199.

³⁸¹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 852; Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, s. 200; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c. III, İstanbul: Altındağ Yayınevi, 1968, s. 727.

³⁸² Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, s. 200-203; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 153-154.

³⁸³ *Dokumentı Vneşney Politiki SSSR*, c. III, s. 468.

Türk heyeti Kars'tan 16 Ocak'ta ayrılmış,³⁸⁴ 17 Ocak'ta Tiflis'e, 29 Ocak'ta Bakü'ye gelmişti. Burada Azerbaycan yetkilileriyle de temaslarda bulunan Türk heyeti, 6 Şubat'ta Bakü'den ayrılmış ve Moskova'ya 18 Şubat'ta varmıştı.³⁸⁵ Moskova barış müzakerelerinde Türk tarafı Misâk-ı Millî sınırlarını Sovyet tarafına kabul ettirmeye çalışacaktı. Ancak Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'ya göre Batum'un pazarlık unsuru olarak belli şartlar karşılığında Sovyet Rusya'ya terk edilebileceği hususunda hükûmet tarafından heyete yetki verilmiştir.³⁸⁶ Bu görüşmelerde Türk heyetinde Yusuf Kemal Bey, Ali Fuat Paşa ve Rıza Nur Bey bulunurken, Rus heyetinde ise George Çiçerin ve Celal Korkmazof yer almaktaydı.

Türk-Sovyet heyeti arasında resmî görüşmelerden önce , 21 Şubat tarihinde ön görüşmeler başlamıştır. Bu ilk ön görüşmede Çiçerin Türk heyetine Gümrü Antlaşması'nın değiştirilmesi ve Türk ordusunun Gümrü'yü tahliye etmeleri konusunda baskı yapmıştı.³⁸⁷ 23 Şubat'ta Çiçerin ile bir görüşme daha yapıldıktan sonra, Moskova Konferansı resmî görüşmeleri Sovyet Dışişleri Komiserliği binasında 26 Şubat'ta başlamıştı. İlginçtir ki Çiçerin bu görüşmede Türkiye ile bir dostluk antlaşması ya da askerî bir ittifak yapılamayacağından söz etmekteydi. Sovyet tarafı ayrıca Batum'un Türkler tarafından bırakılması ve Gümrü Antlaşması'nın değiştirilmesi hususlarında ısrarcı olmaktadır. Bu şartlar altında Türk tarafı ise 1828'de Çarlık Rusyası'nın eline geçen İğdir'ı alarak, Batum'u Sovyet tarafına bırakmayı düşünmeye başlamıştı. Moskova Konferansı'nın ikinci resmî toplantısı 1 Mart'ta yapılmıştır. Ancak bu toplantıda da Misâk-ı Millî, yani Batum ve Gümrü Antlaşması meseleleri taraflar arasında sıkıntı oluşturmuştu. Dolayısıyla bu toplantıdan da istenilen netice elde edilememiştir.

Türk ve Sovyet heyetleri müzakerelerde bir sonuç alamayınca iş arabuluculara kalmıştı. Azerbaycan Dışişleri Komiseri Behbut Şahantiski Stalin ile Türk heyeti, Enver Paşa ise Lev Mihaloviç Karahan ile Türk heyeti arasında arabuluculuk yapmaktaydı. Arabulucularla yapılan görüşmeden sonra Türk heyeti ile Stalin 3 Mart'ta bir görüşme gerçekleştirmiştir. Stalin Gürcü asıllı olduğu için Batum meselesiyle daha yakından ilgilenmekteydi. Türk heyeti, Stalin'e Misâk-ı Millî'nin Sovyet hükûmeti tarafından kabul edilmesi durumunda Batum şehri ve limanı idaresinin bölge ahalisine bırakılabileceğini söylemişti. Stalin ise "bir nefeslik" toprak parçasının da verilmesini bu teklife ek olarak istemiştir. Türk tarafı ise Misâk-ı Millî'nin kabul edilmesi halinde bu ek talebin de gerçekleşmesinin mümkün olabileceğini belirtmiştir. Bu görüşmede ayrıca Arpaçay sınırı ve sınıra karakol yapılması meseleleri de ele alınmıştı. Türk heyeti, iki ülke arasındaki sınırının yine Arpaçay olmak şartıyla 5 km kadar uzaklığa karakol yapılmamasının kabul edilebileceğini ifade etmişti. Stalin ile yapılan görüşmede

³⁸⁴ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 853.

³⁸⁵ Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, s. 208-215.

³⁸⁶ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 191.

³⁸⁷ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 206.

Nahçıvan meselesi de gündeme gelmiş, Türk tarafı Nahçıvan'ın Türkiye ve Azerbaycan'ın ortak himayesinde müstakil bir devlet olmasını kabul edebileceklerini belirtmişti. Stalin bu şartların kendisi açısından uygun olduğunu ve bunları Rusya hükûmetine kabul ettirmeye çalışacağını söyleyerek toplantıya son vermişti.³⁸⁸ Çiçerin'e göre daha uzlaşmacı davranan ve Gümrü Antlaşması'nda ısrar etmeyen Stalin ile gerçekleşen bu görüşme oldukça verimli geçmiş taraflar ortak bir zeminde buluşabilmişlerdi.

Stalin, Türk heyeti ile yaptığı bu görüşmedeki hususları 4 Mart'taki bir toplantıda hükûmetiyle görüşmüştü. Ruslar Türk tarafına, karakolların Arpaçay ve Aras'ın 20 km batısına çekilmesinin teklif edilmesini kararlaştırmıştır. Enver Paşa Rus hükûmetinin bu teklifini Türk heyetine iletmış, ancak bu teklif Türk heyeti tarafından reddedilmişti. Türk heyeti Batum'dan 10 km'lik daha içeride bir toprak parçasının bırakılabileceğini, bu hattan sonra 1878 sınırı ve daha Arpaçay ve Aras'ı takip edilmesinin kabul edilebileceğini bildirmiştir. Türk tarafı sınır karakollarının ise bu belirtilen sınırdan 5 km geri çekilmesini kabul etmiştir. Enver Paşa Türk heyetinin bu cevabını Çiçerin'e iletmıştır. Çiçerin ise yine bu meseleyi hükûmetiyle görüşmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Moskova'da barış görüşmeleri devam ettiği sıralarda Mart 1921 başlarından itibaren daha önce bahsedildiği üzere Türk birlikleri Artvin ve Ardahan'ı işgal etmişler, Ahıska ve Ahılkelek'i de işgal etmek üzere harekete geçmişlerdi. Moskova hükûmeti de Kızıl Ordu'ya Ahıska ve Ahılkelek'in işgali ile Batum üzerine hareket emrini vermişti. Cephede olaylar bu aşamaya gelince Moskova'daki barış müzakereleri de tıkanmıştı. Bunun üzerine Lenin, Stalin'in 9 Mart günü Türk heyeti ile bir toplantı gerçekleştirmesini istemiş ve artık müzakerelerin de aynı gün içinde sonuçlanmasını istemiştir.³⁸⁹

Lenin'in bu talebi üzerine Stalin, Türk heyeti ile 9 Mart'ta tekrar bir araya gelmiş ve taraflar birçok nokta üzerinde anlaşmaya varmıştı. En başta Sovyet Rusya'nın Misâk-ı Millî'yi tanıdığı bu toplantıda Türkiye-Sovyet Rusya arasındaki sınırın şu şekilde olmasına karar verilmiştir: Sınır Karadeniz sahilindeki Sarp köyünden başlayacak, Ardahan ve Kars sınırından geçerek Arpaçay ve Aras nehri boyunca uzanacaktır. Bu sınırın kuzey tarafından yer alan Batum arazisinin halkına muhtariyet verilmesi ile burada yaşayan Müslümanların dinî, kültürel ve toprak haklarının muhafaza edilmesi şartıyla Gürcistan'a bırakılması taraflar arasında kabul edilmiştir. Toplantıda ayrıca Türkiye'nin Arpaçay sınırında demiryolundan 8 km mesafeye kadar sınır karakolları inşa edememesi; Azerbaycan'ın idaresi altında Nahçıvan'a muhtariyet verilmesi gibi konular üzerinde de anlaşılmıştı.³⁹⁰ Stalin ile Türk heyeti arasında 9 Mart tarihinde yapılan bu görüşme ile Batum Gürcistan'a bırakılmasına rağmen, Moskova Antlaşması'nın temelini oluşturacak birçok konuda bir uzlaşmaya varılmıştır.

³⁸⁸ Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, s. 216-222.

³⁸⁹ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 211-213.

³⁹⁰ Anlaşmaya varılan diğer noktalar için de ayrıca bkz: Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, s. 223-225.

Stalin, 9 Mart tarihli bu görüşmenin ayrıntılarını hemen Çiçerin'e iletmişti. Çiçerin ise o günün akşamı telefon ile Yusuf Kemal Bey ile görüşerek hükûmeti ile bu meseleleri görüşeceğini bildirmiş, ayrıca Ankara'ya ortak bir telgraf çekilmesini istemiştir. Yusuf Kemal Bey ise telefonla bu meselelerin halledilmesinin uygun olmayacağını söyleyerek ertesi gün siyasî komisyonda tekrar görüşülmesini önermiştir.³⁹¹ Aslında Çiçerin'in Ankara'ya bir telgraf ile müzakerelerin sonuçlandığını bildirmek istemesinin gerçek nedeni, Türk ordusunun Batum'a doğru askerî harekâtını durdurmadır.³⁹²

Türk-Sovyet heyetleri 10 Mart'ta kararlaştırdıkları gibi bir araya geldiler. Bir önceki gün uzlaşmaya varılan noktalar bu toplantıda tekrar görüşülmüş ve çoğu olduğu kabul edilmişti. Toplantıda Türk heyeti, Batum limanı için Türkiye'den gelen bütün mallar için tam serbestlik talep etmişti. Ancak bu teklife karşılık Çiçerin de aynı şeyi Türk limanları için özellikle de Trabzon limanı için talep edince, Türk heyeti bu teklifini geri çekmek zorunda kalmıştır. Batum konusundaki ayrıntılar ise Sovyet Gürcistanı ile yapılacak ayrı bir antlaşmaya bırakılmıştır. Diğer hususlarda da müzakereler sonuçlanmak üzereydi.³⁹³

Moskova'daki barış görüşmeleri devam ederken cephe hattında ve Londra'da yeni gelişmeler meydana gelmekteydi. Nitekim Türk ordusu 11 Mart'ta Batum'u işgal etmiş ve bu arada yine aynı gün Londra Konferansı görüşmelerinde Türk hariciye Vekili Bekir Sami Bey, Fransızlarla bir antlaşma imzalamıştı ki, bu antlaşmayı TBMM bile kabul etmemiştir.³⁹⁴ Türk-Sovyet ilişkileri bu işgal ve antlaşma ile gerginleşmişti. İlişkilerin gerginleşmesine rağmen taraflar 12 Mart'ta bir toplantı daha gerçekleştirmişlerdi. Bu toplantıda Çiçerin hoşuna gitmeyen bazı gelişmeleri Türk tarafına aktarmıştı. Çiçerin iki ülke topraklarında diğer ülkeye düşman güçler ya da kuruluşların bulunmamasını ve iki ülkenin birbirine haberdar etmeden bir antlaşma imzalamamasını istemekteydi. Çiçerin'in rahatsız olduğu diğer mesele, Menşeviklerin, Müsavaatçılar ve Beyaz Rusların Türkiye'den destek görmesiydi. Çiçerin toplantıda ayrıca antlaşma taslağını sunmak istemiş olmasına rağmen Türk heyeti bunun gelecek oturuma bırakılmasını talep etmişti.

Moskova Konferansı'nda bir sonraki toplantı 14 Mart'ta gerçekleştirilmiştir. Toplantıda ilk önce antlaşmanın başında "kardeşlik antlaşması" ibaresinin konulmasına karar verilmişti. Toplantıda yine Batum meselesi üzerinde en fazla tartışılan sorun olmuştu. Çiçerin Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını söylerken, Türk heyeti ise Misâk-ı Millî'de Brest-Litovsk Antlaşması'na vurgu yapılmamasına rağmen Batum'un Türkiye'nin bir parçası olduğunu kabul ettiğini söylemişti. Tartışmalar sonunda Türkiye'deki millî hassasiyet nedeniyle Misâk-ı Millî kelimesinin olduğu gibi kalması

³⁹¹ Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, s. 225.

³⁹² Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 214.

³⁹³ Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, s. 226-227; Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 214.

³⁹⁴ Londra Konferansı'nın ayrıntıları için bkz. Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika: Büyük Millet Meclisi'nin Açılışından Lozan Antlaşmasına Kadar*, c. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 135-136.

kararlaştırılmıştı. Bu mesele halledildikten sonra sıra Elviye-i Selâse halkının Rusya'ya göçme meselesine gelmişti. Türk heyeti karşılık olarak bu maddeye Rusya'daki Müslümanların da Türkiye'ye göç edebilme hakkının verilmesini eklemek istemişti. Ancak Çiçerin bunu kabul edemeyeceklerini ifade edince bu hak sadece Batum Müslümanlarına verilmişti. Bir sonraki oturumun 16 Mart'ta yapılması kararlaştırılmıştır.³⁹⁵

Türk ve Sovyet heyetleri 16 Mart 1921'de artık son kez meseleleri müzakere etmek için bir araya geldiler. Bu görüşmeler sonunda "Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" imzalanmıştı.³⁹⁶ Antlaşmayı Türkiye adına İktisat Vekili ve Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey, Maarif Vekili ve Sinop Mebusu Doktor Rıza Nur Bey ile Moskova Büyük Elçisi ve Ankara Mebusu Ali Fuat Paşa imzalamıştır. Sovyet Rusya adına ise Dışişleri Halk Komiseri George Çiçerin ile Tüm Rusya Merkez Komitesi üyelerinden Celal Korkmazof imzalamıştır.³⁹⁷ Moskova Antlaşması 16 maddeden oluşmaktaydı. Bunun dışında Gürcistan sınırını belirleyen EK 1(A),³⁹⁸ Ermenistan sınırını belirleyen EK 1(B)³⁹⁹ ve Nahçıvan sınırını belirleyen EK 1(C)⁴⁰⁰ antlaşmada yer almıştır.

Moskova Antlaşması'nın 1. maddesi ile Türkiye-Sovyet Rusya arasındaki sınır belirlenmişti. Bu maddeye göre sınır, Karadeniz sahilinde bulunan Sarp köyünden başlayarak Hedis Meta Dağı - Şavşat Dağı'nda suların bölündüğü çizgi - Kani Dağı ve o istikametten devam ederek, Ardahan ve Kars sancaklarının idari sınırlarının kuzeyini izleyerek Aşağı Kara Su'yun döküldüğü yere varan çizgi ile belirlenmiştir. Moskova Antlaşması'nın 2. maddesinde Batum ile alakalı hususlara yer verilmişti. Bu madde şu şekildeydi:

"Türkiye bu antlaşmanın birinci maddesinde gösterilen sınırın kuzeyinde bulunan Batum Sancağı'na ait arazi ile Batum kenti ve limanı üzerindeki egemenlik hakkını, şu koşullarla, Gürcistan'a bırakmayı kabul eder:

³⁹⁵ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 217-218.

³⁹⁶ ATASE, İSH, K: 759, G: 84, B: 84-1; *Dokümanı Vneşney Politiki SSSR*, c. III, s. 597-604; NA, FO, 371/ 6270, E3770/55/58; *Vakit*, 31 Mart 1921, n. 1189, s. 2; *İleri*, 5 Nisan 1921, n. 1145, s. 2; *İstikbâl*, 22 Mart 1921, n. 256, s. 1; *Tevhid-i Efkâr*, 5 Ağustos 1921, n. 58(3096), s. 2; *The Times*, 6 Mart 1921, n. 42677, s. 9; *New York Times*, 26 Mart 1921, s. 2.

³⁹⁷ *İstikbâl*, 22 Mart 1921, n. 256, s. 1; *Christian Science Monitor*, 14 Temmuz 1921, s. 6.

³⁹⁸ Gürcistan sınırı için bkz. ATASE, İSH, K.619, G: 32, B: 32-2/3; BCA, 272..00.00.11/ 15.60.12, lef: 2; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 11, 21 Temmuz 1921, s. 321-322; İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, s. 36-37; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 888-889; *Dokümanı Vneşney Politiki SSSR*, c. III, s. 602-603.

³⁹⁹ Ermenistan sınırı için bkz: *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 11, 21 Temmuz 1921, s. 322; Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, c. I, s. 37-38; *Dokümanı Vneşney Politiki SSSR*, c. III, s. 603-604; ; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 889.

⁴⁰⁰ Nahçıvan sınırı için bkz: *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 11, 21 Temmuz 1921, s. 322; Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, c. I, s. 38; *Dokümanı Vneşney Politiki SSSR*, c. III, s. 603-604; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 889.

Birincisi: Bu maddede belirtilen yerin halkının, her topluluğun kültürel ve dinsel haklarını sağlayacak ve bu halkın yukarıda sözü geçen yerlerde isteklerine uygun bir yönetim biçiminin uygulanmasına imkân sağlayacak biçimde geniş bir özerklik idaresine kavuşması,

İkincisi: Batum limanı üzerinden Türkiye'ye giden ya da oradan gelen ticaret malları ve her çeşit maddelerin gümrük vergisine bağlı tutulmadan ve hiçbir engelle karşılaşmadan, her türlü vergi ve ücretten muaf olarak serbestçe Batum limanından yararlanma hakkının sağlanması."⁴⁰¹

Moskova Antlaşması'nın diğer maddeleri özetle şu şekildedir: Taraflar birbirlerine zorla kabul ettirilen barış antlaşmalarını kabul etmeyecek; Sovyet Rusya Türkiye ile ilgili olan ancak Misâk-ı Millî'ye aykırı olan herhangi bir antlaşmayı tanımayacak; Azerbaycan'ın himayesi altında Nahçıvan'a muhtariyet verilecek; her iki taraf da Doğu halklarının bağımsızlık ve özgürlüklerini tanıyacak; Boğazlar tüm milletlerin gemilerine açık olacak; Boğazlar rejimi, İstanbul'un güvenliği ve Türkiye'nin kesin egemenliğine uygun şekilde Karadeniz'de kıyısı olan devletlerin katılacağı bir konferansta belirlenecek; her iki taraf kendi ülke sınırları içerisinde diğer tarafa düşman cereyanlar ve kurumların yaşamasına izin vermeyecekler; Antlaşma imzalanana kadar iki ülke arasında imzalanan ve ortak çıkarlara hizmet etmeyen antlaşmalar geçersiz sayılacak; Sovyet yönetimi Türkiye'deki kapitülasyonları tanımayacaktı.⁴⁰² Bu maddelerin dışında Çiçerin Sovyet Rusya'nın her yıl 10.000.000 ruble kadar Türkiye'ye yardımda bulunacağına dair bir söz de vermiştir.⁴⁰³

Batum'un Moskova Antlaşması'yla Sovyet Gürcistanı'na terk edilmesinin en önemli nedeni Türkiye topraklarının bir kısmının Yunan ve diğer unsurların işgali altında olduğu bir sırada Batum için Türkiye'nin Sovyet Rusya ile bir savaşı göze alamayacak olmasıydı. Zaten Ankara hükûmeti Moskova müzakerelerine gidecek Türk heyetine gerekirse Batum'un bir koz olarak kullanabileceği talimatı verilmiştir. Türk heyeti müzakerelerde Batum kozunu da çok iyi kullanarak oldukça iyi şartlarda bir antlaşma imzalamıştı. Türkiye ilk kez büyük bir devlet ile bir antlaşma imzalamış ve İtilaf devletlerine karşı önemli bir müttefik elde etmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Sovyet Rusya'dan silah, cephane ve para yardımının gelmesine de ihtiyacı bulunmaktaydı. Bunların dışında bu antlaşma ile Doğu Cephesi'nde serbest kalan Türk birlikleri diğer cephelere özellikle de Batı Cephesi'ne kaydırılabilecekti. Bütün bunların yanında Türkiye Batum limanını

⁴⁰¹ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, c. I, s. 33; *İstiklal Harbimiz*, s. 886-887; *Caucasian Boundaries: Documents and Maps (1802-1946)*, Ed. Anita L. P. Burdett, Slough, Archive Edition, 1996, s. 745; *Dokümanı Vneşney Politiki SSSR*, c. III, s. 398; Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 303; Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, s. 394-395.

⁴⁰² Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. II, s. 56.

⁴⁰³ Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, s. 232-233.

transit ticarete serbestçe kullanabilecekti. Ayrıca bölge Müslümanlarının dinî ve kültürel hakları da koruma altına alınmıştı. Bunlara ilaveten kent merkezi, liman ve küçük bir toprak parçası dışındaki Batum Sancağı'nın büyük bir kısmı Artvin dâhil Türkiye'nin olmuştur. Bu açıklamalar ışığında Türkiye Moskova Antlaşması'nda Elviye-i Selâse'nin bir parçası olan Batum'u kaybetmiş olmasına rağmen karşılığında çok büyük kazanımlar elde ettiği söylenebilir.

Moskova Antlaşması TBMM'ye 21 Temmuz 1921 tarihinde onaylanmak üzere sunulmuştu. Batum mebusları Ali Rıza, Ahmed Fevzi, Mehmed Edip, Ahmed Nureddin ve Ahmed Akif Beyler Meclis Riyaseti'ne bir takrir sunarak bu antlaşmanın reddedilmesini talep etmişlerdi. Batum mebuslarının Meclis'e verdiği takrir şu şekildedir:

“93 Savaşı sırasında vatanlarını kahramanca savunan Batumlular, Berlin ve Ayastefanos Antlaşmalarını fiilen protesto etmiş ve kabul etmemişlerdir. Berlin Antlaşması'nın hükmünü ortadan kaldırmak için Dünya Savaşını fırsat bilen Batumlular defalarca vatanlarının kurtulması uğrunda kanlarını dökmüş ve zaman zaman memleketi istila eden düşman kuvvetlerine maddi ve manevi kuvvetleriyle karşı koymaktan geri durmamışlardır. Bugün anavatana iltihaktan başka bir gaye takip etmeyen Batumlular için Türkiye-Rusya Dostluk Antlaşması zararlı ve millî emellere muhalif olması nedeniyle, seçim bölgemiz olan Batum adına bu antlaşmayı reddeder ve Heyet-i Aliyenizden de reddini talep ederiz.”

Batum mebuslarının bu takrirlerine rağmen Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, “Batum mebusları arkadaşlarımızın hissedeceği teessürü duymamak mümkün değil” sözleriyle bu mebuslara hak vermesine rağmen, “ne yapalım Türkiye ve Türklüğün menfaati bunu icap ediyor” sözleriyle de bu antlaşmayı kabul etmek zorunda olduklarını ifade etmiştir. Meclis'teki oylamada Moskova Antlaşması 201 kabul oyuna karşı, 5 ret, 1 çekimser oy ile kabul edilmiştir.⁴⁰⁴ Böylece TBMM *realpolitik* gereği Moskova Antlaşması'nı onaylamıştır.

7.2. Kars Antlaşması

Moskova Antlaşması ile Türk-Sovyet Rusya sınırı çizilmesine rağmen bu antlaşmanın Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Sovyetleri tarafından da kabul edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle hem Moskova Antlaşması'nın Kafkas Sovyet Cumhuriyetleri tarafından kabul edilmesi, hem de bu antlaşmada çözülemeyen Acaristan'ın muhtariyeti ve Batum limanının Türkiye tarafından kullanımı gibi meselelerin halledilmesi için bir konferansın yapılması gündeme gelmişti. Konferansın toplanma şekli, yeri ve zamanı taraflar arasında tartışma konusu olmuş, sonunda taraflar arasındaki uzun yazışmalardan sonra konferansın 1921 Eylül ayı sonlarında Türkiye, Sovyet Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın temsilcilerinin katılımıyla Kars'ta yapılmasına

⁴⁰⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 11, 21 Temmuz 1921, s. 321-333.

karar verilmiştir.⁴⁰⁵ Konferansın toplanma yeri olarak Kars'ın seçilmesinin diğer bir nedeni ise Moskova Antlaşması'nın 16. maddesinde antlaşmanın tasdiknamelerinin Kars'ta teati edilmesi hükmünün bulunmasıydı.

Konferans'ta Şark Cephesi Komutanı ve Edirne Milletvekili Kâzım Karabekir Paşa Türk heyetinin başkanı olarak seçilmişti. Kâzım Karabekir Paşa, aslında konferansın dışında kalıp çalışmaları yakından takip ederek heyete yardım etmeyi düşünmüştü. Ancak özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarı üzere konferansa katılmayı kabul etmek zorunda kalmıştı.⁴⁰⁶ Türk heyetinin diğer üyeleri Burdur Mebusu Veli Bey, TBMM Bakü Sefiri Memduh Şevket Bey ve eski Nafia Müsteşarı Muhtar Bey'den oluşmaktaydı. Konferansa Azerbaycan adına Halk Komiseri Behbud Şahtahinski; Ermenistan adına Dışişleri Komiseri Askanaz Mraviyan ve Dâhiliye Komiseri Bogos Makinziyan; Gürcistan adına Kara ve Deniz Kuvvetleri Komiseri Şalva Eliava, Dışişleri ve Maliye Komiseri Aleksandr Svanidze katılacaklardı. Ayrıca Rusya adına Letonya temsilcisi Yakov Ganetski de konferansta yer alacaktı.⁴⁰⁷

Türkiye Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Türk Heyeti Başkanı Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği talimatnamede üç Kafkas cumhuriyeti ile ayrı olarak antlaşma yapılması gerektiğini belirtmiştir.⁴⁰⁸ Kars Konferansı müzakerelerine başlamadan önce Moskova Antlaşması'nın teati merasimi yapılmıştır. 22 Eylül 1921'de Kars'ta 16.00'da gerçekleştirilen teati merasiminin yapıldığı salona, Kars'ın yerli memurları, komutanlar ile Rus-Sovyet hükûmetinin şark vilayetleri baş şebbenderi ve arkadaşlarından oluşan askerî bir heyet de katılmıştı.⁴⁰⁹ Bu merasimden sonra sıra Kars Konferansı'na gelmiştir.

Kars Konferansı'na katılacak olan Sovyet Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan heyetleri 26 Eylül'de Tiflis'ten Kars'a öğle vakitlerinde gelmişlerdi. Kars Konferansı 26 Eylül 1921 saat 19.30'da merasimle açılmıştır.⁴¹⁰ 26 Eylül'den 13 Ekim'e kadar 18 gün kadar süren konferansta en fazla tartışılan konular arasında Acara'nın muhtariyeti ve Batum limanının kullanımı meseleleri bulunmaktaydı. Türk heyeti, Batum kentinin ve limanının Gürcistan'a Türkiye'nin limandan ticarî, şahsî ve askerî olarak yararlanması ve bölgenin muhtariyet şeklinde idare edilmesi şartlarıyla bırakıldığının üzerinde durmaktaydı. Kâzım Karabekir Paşa, Acara'nın muhtariyeti konusunda Gürcistan heyetine şu teklifte bulunmuştur:

⁴⁰⁵ Bu yazışmaların ayrıntıları için bkz. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 291-393.

⁴⁰⁶ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 938.

⁴⁰⁷ BCA, 930.01.00.00/ 03.40.01; *Kars Muahedenâmesi: Türkiye - Ermenistan - Azerbaycan ve Gürcistan Hükümetleri Arasında*, İstanbul: Hariciye Vekâleti Neşriyatı, 1923, s. 3-4; Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, c. I, s. 4; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 938.

⁴⁰⁸ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 938-942.

⁴⁰⁹ ATASE, İSH, K: 1165, G: 88, B: 88-1; *Tevhid-i Efkâr*, 28 Eylül 1921, n. 109(3137), s. 2; *İstikbâl*, 27 Eylül 1921, n. 414, s. 1; *Vakit*, 28 Eylül 1921, n. 1365, s.1; Karabekir, *Günlükler*, c. I, s. 752.

⁴¹⁰ ATASE, İSH, K: 1165, G: 97, B: 97-1; *Hâkimiyet-i Milliye*, 29 Eylül 1921, n. 307, s. 1; *Tevhid-i Efkâr*, 3 Ekim 1921, n. 114(3142), s. 1; *Vakit*, 3 Ekim 1921, n. 1370, s. 1.

- 1- “Herkesin bir oyu olmalıdır. Yabancılar oy kullanılmasına katılmamalıdır. Yabancılar, Dünya Savaşı’nın başlangıcından sonra Acara’ya gelenlerdir.
- 2- Resmî lisan Türkçe ve Gürcüce olmak şartıyla eğitim her milletin istediği şekilde olabilecektir.
- 3- Ortak kullanılan tren ve liman idareleri ile hasılatı merkezi hükûmete ait olduğu gibi, Acara şoselerinin muhafazası ve tamir masrafı da merkezî hükûmete aittir.
- 4- Müslüman ahalinin hukukî ve dinî işlerinde serbest bulunabilmeleri ve Türk Şer’iye Vekâletiyle münasebette bulunabilme hakkının verilmesi”.

Kâzım Karabekir Paşa, Gürcü heyetine bu teklifleri yapmasının nedenini Gürcistan hükûmetinin Batum Müslümanlarına baskı yapması, fazla vergi koyması ve serbest hareket etmelerine izin vermemesi ihtimali olarak açıklamıştır. Gürcü delege Eliava ise Kâzım Karabekir Paşa’ya cevap olarak zaten Özerk Acaristan Cumhuriyeti’nin ilan edildiğini belirtmiştir. Bu Cumhuriyet, Gürcistan İhtilal Komitesi Başkanı Mdivani ve Adliye Halk Komiseri Kavtaradze’nin imzaları ile 16 Temmuz 1921 tarihinde ilan edilmiştir. Eliava ayrıca bu Cumhuriyet’in ilan beyannamesinin konferansın zabıtlarına geçirilmesini de teklif etmişti. Kâzım Karabekir Paşa, bu teklifi kabul etmesine rağmen, bu beyannamenin tatbikatının halkın dinî, kültürel ve mülkiyetine ait hukukî özerkliğine de kefil olmasını istemiştir. Eliava bunun üzerine eğitim, ziraat, din işleri komiserliklerinin tamamen özerk olduğunu belirtmiştir. Eliava’ya Kâzım Karabekir Paşa’ya ayrıca Gürcistan Cumhuriyeti’nin bu belirtilen komiserliklere zorluk çıkarmayacağını üstelik yardımcı olacağını da söylemiştir.⁴¹¹

Müzakerelerde tartışılan diğer bir mesele ise sınırın nasıl olacağı konusundaydı. Moskova Antlaşması’nda sınırlarda tam olarak belirlenmeyen yerler vardı. Bunun dışında taraflar daha önce belirlenen ancak kendilerince uygun görmedikleri sınırların da değiştirilmesini istemekteydiler. Kars Konferansı tutanaklarına göre Gürcü heyeti Sarp köyünden geçen sınırı gündeme taşımışlardı. Gürcüler bu köyün iktisadi ve coğrafi olarak Batum’dan ayrılmaması gerektiğini iddia etmişler ve sınırın bu köyün güney tarafından geçmesini teklif etmişlerdi. Kâzım Karabekir Paşa ise bu iddiaya karşılık olarak sınırların daha çok doğal ırmaklardan meydana geldiğini söyleyerek Sarp’ın kuzeyinde de böyle bir ırmağın olduğunu vurgulamış ve sınırın bu ırmak olması gerektiğini ifade etmiştir. Kâzım Karabekir Paşa’nın bu karşı cevabı sonrasında Gürcüler geri adım atmışlar ve sonunda taraflar Moskova Antlaşması ile belirlenen sınırda karar kılmışlardır.⁴¹²

Kâzım Karabekir Paşa, 11 Ekim’de gündem dışı olarak Batum Müslümanlarının durumunu görüşmek üzere Gürcü delegesi Eliava’nın ikamet ettiği trene gitmiştir. Bu görüşmede Kâzım Karabekir Paşa, Eliava’ya Kars’tan tuz, Artvin’den hayvan ve meyve ihracının yapılarak transit ticarete hemen başlanılmasını, Acara’da derhal genel affın

⁴¹¹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 945-946.

⁴¹² BCA, 930.01.00.00/ 03.42.01.

ilanı ve on beş günlük geçici pasaportun hemen verilerek uygulanmasına geçilmesini kabul ettirmişti.⁴¹³ Kars Konferansı hususi görüşmelerinde Türk heyeti ile Ermeni heyeti arasında Ani harabeleri ile Kulp tuz işletmelerinin Ermenilere devri ile ilgili görüşmeler de olmuştu. Aslında bu mesele daha konferans toplanmadan önce Kâzım Karabekir Paşa ile Rus heyeti arasında gerçekleşen bir görüşmede gündeme gelmiş, ancak Kâzım Karabekir Paşa her iki yerin de Ermenilere terkinin mümkün olamayacağını Rus heyetine iletmiştir.⁴¹⁴ Müzakereler sırasında da Kulp tuz işletmeleri ile Ani harabelerinin Ermenilere verilmesi Türk heyeti tarafından kabul edilmemişti. Bunun yanında yine bir hususi görüşmede Gürcü heyeti Murgul bakır madenlerini kendilerine verilmesini istemişse de Türk heyeti bu talebi de reddetmiştir.⁴¹⁵

Taraflar arasındaki müzakereler sonuçlandıktan sonra antlaşmanın imzalanma aşamasında Rus delegesi Ganetski, antlaşmanın diğer Kafkas cumhuriyetleriyle birlikte ortak bir metin halinde imzalanmasını talep etmiştir. Ankara hükûmetinden antlaşmanın ayrı ayrı imzalanması konusunda direktif alan Kâzım Karabekir Paşa, bu konuda ısrar etmiş olmasına rağmen Ganetski bunu kabul etmemişti. Sonuçta Kars Antlaşması'nın taraflar arasında ortak metin olarak imzalanmasına karar verilmiştir.⁴¹⁶

Sonunda Türkiye, Sovyet Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan heyetleri arasında Kars Anlaşması 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanmıştı.⁴¹⁷ Kars Antlaşması'nın 6. maddesi Batum limanının statüsü ve Acara'nın muhtariyeti ile alakalıydı. Bu madde Moskova Antlaşması'nın 2. maddesi ile aynı hükümleri içermekteydi.⁴¹⁸ Bunun dışında Batum limanının kullanımı ile alakalı antlaşmanın 6. maddesinin 2. fırcasının nasıl uygulanacağı ve Türk ticarî mallarının transit geçiş suretiyle naklinin nasıl yapılacağı ile alakalı Gürcü heyeti tarafından verilen beyanname de Kars Konferansı tutanaklarına kaydedtirilmişti. Bu beyannamenin önemli maddeleri şu şekildedir: Transit suretiyle nakledilecek Türk ticaret mallarının bütün vergilerden muaf tutulması (1. madde). Bu malların transit geçişinde hiçbir engelle karşılaşılmaması (2. madde). Transit suretiyle geçecek Türk mallarının muhafaza edilmesi (3. madde). Türk transit mallarının naklinin hızlıca yapılmasının sağlanması (7. madde). Transit suretiyle geçecek mallar tabiri içine hayvanların ve malzemelerinde de dâhil edilmesi (9. madde). Türk ticaret malları için Çoruh nehrinin tamamından istifade edilmesinin sağlanması (10. madde).⁴¹⁹

⁴¹³ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 946; Karabekir, *Günlükler*, c. I, s. 755.

⁴¹⁴ ATASE, İSH, K: 1165, G: 98, B: 98-2.

⁴¹⁵ BCA, 930.01.00.00/ 03.42.01; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 946-947.

⁴¹⁶ Bu tartışmaların detayı için bkz: Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 950-951.

⁴¹⁷ ATASE, İSH, K: 1395, G: 100, B: 100-1-17; BCA, 30.18.1.1/ 3.34.7; *Açık Söz*, 17 Ekim 1921, n. 311, s. 1; *İstikbâl*, 17 Ekim 1921, n. 431, s. 1; *Varlık*, 20 Ekim 1921, s. 1; *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Ekim 1921, n. 323, s. 1; *Tevhid-i Efkâr*, 30 Ekim 1921, n. 141(3169), s. 1; *The Times*, 16 Kasım 1921, n. 42879, s. 9; *Kars Muahedenâmesi*, 1923, s. 3-13; Karabekir, *Günlükler*, c. I, s. 755.

⁴¹⁸ *Kars Muahedenâmesi*, 1923, s. 6; ATASE, İSH, K: 1395, G: 100, B: 100-1-17; ATASE, İSH, K: 1263, G: 92, B: 92-9-10; *Hâkimiyet-i Milliye*, 26 Ekim 1921, n. 334, s. 1; *Tevhid-i Efkâr*, 30 Ekim 1921, n. 141(3169), s. 1; *Vakit*, 30 Ekim 1921, n. 1397, s. 2; Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, c. I, s. 43.

⁴¹⁹ *Vakit*, 19 Ekim 1921, n. 1416, s. 2; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 956-957.

Kars Konferansı tutanaklarına Muhtar Acara Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti beyannamesi de geçirilmiştir. Sovyet Sosyalist Gürcistan Cumhuriyeti adına İhtilal Komitesi Başkanı Mdivani ve Adliye Komiseri Kavtaradze tarafından 16 Temmuz 1921 tarihinde imzalanan bu beyanname ile Muhtar Acara Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edilmiştir. 10 madde ve 2 ihtardan oluşan bu beyannamenin önemli maddeleri şu şekildedir: Acara milletinin bugün bulunduğu topraklarda Muhtar Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti oluşturulacak ve bu cumhuriyetin merkezi Batum olacaktır (1. madde). Muhtar Sovyet Acara Cumhuriyeti'nin işlerinin görülmesi için İçişleri, Adliye, Eğitim, Sağlık, Sosyal Yardımlaşma, Ziraat, İaşe, Maliye, Nakliye Yolları-Posta ve Telgraf, Çalışma Köylü-İşçi Müfettişliği Komiserlikleri oluşturulacaktır (2. madde). Muhtar Acara Cumhuriyeti'nin dışişleri ve dış ticaret işlerinden tamamen Sovyet Sosyalist Gürcistan Cumhuriyeti'nin merkezî kurumları sorumlu olacaktır (3. madde). Muhtar Acara Cumhuriyeti'nin İaşe, Maliye, Çalışma, Nakliye Yolları- Posta ve Telgraf ile Köylü-İşçi Müfettişliği Komiserlikleri Sovyet Sosyalist Gürcistan Cumhuriyeti'nin karşılıklı komiserliklerine bağlı kalacaktır (4. madde). Sovyet Acara Cumhuriyeti'nin İçişleri, Adliye, Eğitim, Sağlık, Sosyal Yardımlaşma ve Ziraat Komiserlikleri dâhili işlerde muhtar olacaklar ve Acara Meclisi vasıtasıyla Gürcistan yüksek kurumlarına karşı sorumlu olacaklardır (5. madde). Sovyet Acara Cumhuriyeti'nin ilk Sovyetler kongresinin yapılmasına kadar Acara Cumhuriyeti arazisinde bütün hâkimiyet hakları Acara Meclisi'ne ait olacaktır (8. madde).⁴²⁰

Kars Antlaşması gereğince Batum limanının kullanımı ve Acara'nın muhtariyeti gibi meseleleri görüşmek üzere bir komisyon oluşturulmuştu. Hariciye Vekâleti Müsteşarı Sait Bey başkanlığındaki bu komisyonun diğer üyeleri, Eski Nafia Müsteşarı Muhtar Bey, Maliye Vekâleti Heyet-i Teftişiyeye Müdürü Şefik Bey ve Reji Müfettişlerinden Muvaffak Bey seçilmişler ve 27 Ekim 1921 tarihinde Tiflis'e gönderilmişlerdir.⁴²¹

Kars Antlaşması onaylanmak üzere 22 Ocak 1922'de TBMM'ye sevk edilmiş⁴²² ve TBMM'de 16 Mart 1922 tarihinde yapılan oylamada 3 çekimser, 12 ret oya karşılık 172 oy ile kabul edilmiştir.⁴²³ Kars Antlaşması'nı Ermenistan Hükûmeti 20 Mart 1922'de, Azerbaycan Hükûmeti 30 Mart 1922'de ve Gürcistan Hükûmeti ise 14 Nisan 1922'de tasdik etmiştir.⁴²⁴ Böylece Kars Antlaşması bütün taraflarca onaylanmıştır.

Kars Antlaşması'yla Elviye-i Selâse'nin Kars, Ardahan livaları ile Batum Livası'nın büyük kısmının Türkiye'ye ait olduğu tescil edilmiştir. Ancak Batum şehri ve limanı ile küçük bir toprak parçası artık tamamıyla kaybedilmiştir. Bunun yanında Moskova

⁴²⁰ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 957-958.

⁴²¹ ATASE, İSH, K: 1174, G: 81, B: 81-1; BCA, 30.18.1.1/ 3.34.7; *Vakit*, 19 Ekim 1921, n. 1416, s. 1.

⁴²² BCA, 30.18.1.1/ 4.45.14.

⁴²³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 18, 16 Mart 1922, s. 258.

⁴²⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 20, 15 Mayıs 1922, s. 38.

Antlaşması'ndan farklı olarak Batum limanının Türkler tarafından transit kullanımı ile Muhtar Sovyet Sosyalist Acara Cumhuriyeti'nin beyannameleri Kars Konferansı tutanaklarına girmiştir.

8. Türkiye İdaresinde Elviye-i Selâse

8.1. TBMM'de Elviye-i Selâse Mebusları

TBMM'ye Elviye-i Selâse'den Oltu, Batum, Kars ve Ardahan'dan mebuslar seçilmiştir. Daha önce detaylı bir şekilde anlatıldığı üzere Oltu mebusları Yasin (Haşimoğlu) ve Hamşioğlu Rüstem (Acar) Beylerin, TBMM'nin 17 Mayıs 1920 tarihli oturumunda seçim mazbataları okunarak mebuslukları kabul edilmiştir.⁴²⁵ Batum'dan ise TBMM'ye beş mebus katılmıştır. Bu mebuslar önce Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na seçilmişler, ancak Meclis'e katılmadan İstanbul İtilaf devletleri tarafından işgal edilmesi üzerine Ankara'da açılan TBMM'ye katılmışlardır. Batum mebusları şu kişilerden oluşmaktadır: İmamzâde Mehmet Edip (Dinç) Bey, Hicabizâde Mehmet Akif (Suner) Bey, Hahutzâde Ahmet Nureddin Efendi, Süleyman Ağazâde Ahmet Fevzi (Erdem) Efendi ve Ahmet Fevzi (Erdem) Efendi.

Meclis'te 5 Haziran 1920'de yapılan celsede Batum mebuslarının TBMM'ye katılmaları ile alakalı seçim mazbataları gündeme gelmiştir. İlk önce İmamzâde Mehmet Edip, Hahutzâde Ahmet ve Hicabizâde Akif Efendilerin Batum'dan mebus seçildiğine dair Batum Livası İslam Cemiyeti Reisi Hüseyin Rahmi Bey ve cemiyetin diğer azaları tarafından imzalanan 1 Mayıs 1920 tarihli mazbata Meclis'te okunmuştu. Bu üç mebusun dışında yine 5 Haziran'da Meclis'te Ahmet Fevzi (Erdem) Efendi'ye ait Batum Livası İslâm Cemiyeti Şavşat Kazası Şubesi Reisi Hamşizâde İsa Bey imzalı 20 Şubat 1920 tarihli mazbata ve cemiyetin reisi Bibinzâde Hüseyin Rahmi Bey imzalı 17 Mayıs 1920 tarihli mazbatalar da Meclis'te okunmuştur. Bu dört mebusun TBMM'ye katılmaları oybirliğiyle kabul edildikten sonra bu mebuslar kürsüye çıkarak Reis-i Sani Celalettin Arif Bey'le musafaha etmişlerdi. Sonra da Edip Bey, arkadaşları adına Meclis kürsüsünden bir teşekkür konuşması yapmıştı.⁴²⁶ Batum bölgesinden son milletvekili Ali Rıza (Acar) Bey ise 9 Eylül 1920'de TBMM'ye katılmıştır.⁴²⁷ Böylece Batum bölgesi, TBMM'de beş milletvekili ile temsil edilmeye başlanmıştı.

Kars'ın 30 Ekim 1920 tarihinde Türk ordusu tarafından alınmasından sonra bu bölgeden de TBMM'ye mebus gönderilmesi yönünde Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa Ankara Hükûmeti'ne Aralık 1920 başlarında bir telgraf göndermiştir. Heyet-i Vekile'nin 17 Ocak 1921 tarihindeki toplantısında bu mesele gündeme gelmiş, Kars ve havalisinde

⁴²⁵ Daha önce bu süreç ile alakalı detaylı bilgi verilmişti.

⁴²⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 2, 5 Haziran 1920, s. 90-91.

⁴²⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 5, 9 Eylül 1920, s. 44.

seçimlerin nüfusa göre yapılmasına karar verilmişti.⁴²⁸ Kars'taki seçimler yapılmadan Ardahan 23 Şubat'ta Türk ordusu tarafından alınmıştı. Bu kez Kars'ın yanında Ardahan'dan da mebus seçiminin yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştı. Nitekim Kars Müftüsü Ali Efendi ve rüfekası, Kars ve Ardahan livalarında da diğer emsal livalarda olduğu gibi 5 mebusun seçilmesi için 25 Şubat'ta Türk hükûmetine başvurmuşlardı. Heyet-i Vekile'de bu mesele 20 Mart'ta görüşülmüş ve diğer livalarda olduğu gibi Kars ve Ardahan livalarından da nüfuslarına göre beş mebus seçilmesi karara bağlanmıştı.⁴²⁹

Kars'ta yapılan seçimler sonucunda Cavid (Erdel), Fahrettin (Erdoğan) ve Ali Rıza (Ataman) Beyler mebus olarak seçilmişlerdir. Cavid ve Fahrettin Beylere ait seçim mazbataları 3 Ağustos 1921 tarihinde Meclis'te gündeme alınmıştır. Meclis'te yapılan oylamada Cavid ve Fahrettin Beylerin mebuslukları kabul edildikten sonra Meclis kürsüsünde birer konuşma yapmışlardı. Fahrettin Bey duygu yüklü konuşmasında I. Dünya Savaşı'nda çektikleri sıkıntılara ve özellikle Ermeni mezalimine değinmişti. Fahrettin Bey'in konuşması "... Bundan sonra Elviye-i Selâsenin birtakım ıslah edilecek meseleleri var ki, onu da inşallah Büyük Millet Meclisine arz edeceğim. İlelebet birlikte yaşayacağız ve bir arada çalışacağız." sözleriyle alkışlar eşliğinde sona ermiştir.⁴³⁰ Cavid ve Fahrettin Beylerden sonra diğer bir Kars mebusu Ali Rıza (Ataman) Bey'in mazbatasını ise 15 Ekim 1921'de gündeme alınmış ve Meclis tarafından kabul edilmiştir.⁴³¹

Filibeli Hilmi Bey ile Osman Server (Atabek) Bey Ardahan mebusları olarak TBMM'ye girmişlerdir. TBMM'de 30 Temmuz 1921 tarihli oturumda Hilmi Bey'in Ardahan mebusluğuna seçildiğine dair seçim mazbatasını okunarak ve mebusluğu kabul edilmiştir.⁴³² Ardahan'dan Meclis'e katılan diğer bir mebus olan Osman Server Bey'in seçim mazbatasını 9 Ocak 1922 tarihinde meclis gündemine alınmıştı. Aslında tam bir yıl önce, 5 Ocak 1921 tarihinde mebus seçilen Server Bey'in sağlık problemlerinden dolayı Meclis'e geç katıldığı belirtilmiştir. TBMM'de yapılan oylamada Server Bey'in Ardahan mebusluğu kabul edilmiştir.⁴³³

TBMM'ye I. Dönem'de Batum'dan 5, Oltu'dan 2, Kars'tan 3, Ardahan'dan 2 olmak üzere toplam 12 mebus dâhil olmuştur. Ancak unutulmamalıdır ki, Elviye-i Selâse'den I. Dönem mebus olarak seçilen bu 12 mebusun hiçbiri TBMM II. Dönemi'nde mebus olarak seçilmemişlerdir.

⁴²⁸ BCA, 30-18-1-1/ 2-28-10.

⁴²⁹ BCA, 30-18-1-1/ 2-39-15.

⁴³⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 1, 3 Ağustos 1921, s. 404-407.

⁴³¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 13, 15 Ekim 1921, s. 148.

⁴³² *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: I, C. 11, 30 Temmuz 1921, s. 368.

⁴³³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 16, 9 Ocak 1922, s. 11.

8.2. Elviye-i Selâse'de Mülki Teşkilatın Kurulması

Ermeni harekâtı neticesinde 3 Aralık 1920 tarihinde imzalanan Gümrü Antlaşması ile Kars ve civarı kesin olarak Türkiye'nin elinde kalınca bir takım idarî düzenlemeleri yapılmıştı. Kars ve havalisindeki bu ilk Türk teşkilatının içeriğini Kars Mevkii Müstahdem Komutanı Rüştü Bey'in 8 Aralık 1920'de Ankara Büyük Millet Meclisi'ne gönderdiği bir telgraf ile öğrenmekteyiz. Buna göre Kars ve havalisinde mülki teşkilat Rus hükûmeti zamanındaki Kars'taki mülki teşkilat üzerine inşa edilmişti. Yani Kars'taki mülki yapı 3 sancak, 7 kaza ve 22 nahiyeden meydana gelmekteydi. Bu teşkilata göre Kars'taki sancak ve kazalar şu şekildeydi: Kars Sancağı Zaruşad Kazası, Sarıkamış Kazası Şuregel Kazası ve Akbaba Kazası; Kağızman Sancağı Nahçıvan Kazası, Karakurt Kazası ve Kulp Kazası; Oltu Sancağı.

Rüştü Bey'in telgrafında ifade ettiği üzere Kars merkez liva olarak düşünülmüştü. Dâhiliye ile alakalı işler bir kısmı yerli ahaliden, bir kısmı ise Erzurum Vilayeti'nden gönderilen memurlar vasıtasıyla vekâleten idare edilmekteydi. Adliye teşkilatı ise henüz yapılamamıştır. Polis ve jandarma teşkilatı her kazanın mevki ve ehemmiyetine göre yapılmaktadır. Rüştü Bey daha sonra Kars ve havalisinde tesis edilen maliye teşkilatı hakkında bilgiler vermiştir. Rüştü Bey raporunun sonunda ise Dâhiliye, Adliye ve Maliye memurlarına çok şiddetli ihtiyaç olduğunu belirterek yeni memurların tayin edilmesini istemişti. Böylece livanın eskimiş memur kadrosu da yenilenmiş olacak ve Kars Livası'nda da benzer livalarla aynı idari teşkilat kurulmuş olacaktı.⁴³⁴

Rüştü Bey tarafından ifade edilen Kars ve civarındaki bu ilk idarî taksimat geçici bir durumdu. Nitekim Heyet-i Vekile 12 Aralık 1920'de Kars ve Oltu'un idarî taksimatı ile alakalı şu kararı almıştır:

“Madde 1 - Merkezi Oltu olmak üzere Oltu Tavuskerd, Keskim, Tortum, Namrevan kazalarından mürekkep Oltu ve merkezi Kars olmak üzere Kars, Sarıkamış, Kağızman, Nahçıvan kazalarını muhtevi olarak “Kars” namıyla yeni olarak müstakil iki liva teşkil olunmuştur.

Madde 2 - Bu liva ve kazalar birinci sınıf itibar edilmiştir.

Madde 3 - Kurtarılan mıntikalardan Kulp ve Iğdır kazaları Bayezid Sancağı'na ilhak edilmiştir.⁴³⁵

12 Aralık'ta yapılan bu düzenlemeyle Rüştü Bey'in izah ettiği idari taksimattan oldukça farklı bir görünüm ortaya çıkmıştır. Buna göre sancak sayısı Kars ve Oltu olarak ikiye düşürülmüş, Kağızman kaza yapılmış ve yeni kazalar ortaya çıkmıştır. Ayrıca Kulp ve Iğdır Bayezid Sancağı'na bağlanmıştır.

⁴³⁴ BCA, 30-10-0-0/ 66-439-9. Maliye teşkilatı hakkındaki bilgiler ilgili başlık altında anlatılmıştır.

⁴³⁵ BCA, 30-18-1-1/ 2-23-3.

Kars, Sürmeli ve Oltu bölgelerinin mülki idareleri tartışılırken Şubat 1921’de Elviye-i Selâse’nin diğer kısımları olan Ardahan ve Artvin de Türk ordusu tarafından ele geçirilmiştir. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması’yla da bu durum tasdik edilmiştir. Bu yerlerde de Türk mülki teşkilatının kurulması gerekiyordu. Bu nedenle İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa, Gümrü ve Moskova Antlaşmalarıyla Türkiye’nin eline geçen yerlerle ilgili mülki teşkilatın kurulması için “anavatana iltihak eden arazide uygulanacak mülkiye teşkilâtı hakkında kanun layihası” adıyla 22 Mayıs 1921’de TBMM’ye bir kanun layihası vermişti. Bu kanun layihasında şu hususlar bulunmaktadır:

“Madde 1- Moskova ve Gümrü Antlaşmalarıyla Türkiye’ye bırakılmış olan yerlerde Artvin, Ardahan ve Kars livaları oluşturulmuş, İğdır ve Kulp kazaları ise Bayezid Sancağı’na bağlanmıştır.

Madde 2- Artvin Sancağı: Artvin, Şavşat, Borçka; Kars Sancağı Kars, Kağızman, Zaruşad, Sarıkamış; ve Ardahan Sancağı Ardahan, Oltu, Göle, Posof kazalarından oluşmaktadır;

Madde 3- Artvin Sancağı’nın merkezi Artvin, Kars Sancağı’nın merkezi Kars, Ardahan Sancağı’nın merkezi Ardahan’dır;

Madde 4- Batum teşkilatı hakkındaki 4 Eylül 1334 (1918) tarihli kararname ilga edilmiştir.”⁴³⁶

Bu kanun layihasına göre Elviye-i Selâse’de Kars Livası’nın yanında Artvin ve Ardahan livaları oluşturulmuş, bir önceki kanunda liva olan Oltu, Ardahan Livası’na bağlanmıştı. Ayrıca İğdır ve Kulp kazaları yine Bayezid Sancağı’na bağlı kalmıştı.

Bu kanun layihası Meclis’te 7 Temmuz 1921 tarihinde görüşülmeye başlanmıştır. Görüşmeler sırasında Batum mebusu Edip Bey söz almış, Kars’ın Türkiye’nin eline geçtikten sonra 6 ay geçtiği halde mülki teşkilatın yapılmadığına vurgu yaparak bu konuda geç kalındığını belirtmiştir. Edip Bey daha sonra nahiye müdürlerinin yerli halk arasından seçilmesinin ahalinin memnun edilmesi açısından faydalı olacağını söylemiş ve bu hususun dikkate alınmasını talep etmiştir. Birkaç mebus daha söz alarak layiha ile ilgili görüşlerini aktardıktan sonra layihanın tek tek maddeleri oylamaya sunulmuştur.

Kanun layihasının 1. maddesi oylanırken söz alan Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali Bey maddede yer alan “Moskova ve Gümrü Antlaşmalarıyla” kısmının bu antlaşmaların henüz TBMM’de onaylanmadığı gerekçesiyle maddeden çıkarılmasını önermiştir. Bu öneri üzerine madde “Anavatana iltihak eden mahallerde Artvin, Ardahan Kars livaları teşkil ve İğdır ve Kulp Kazaları Bayezid Sancağı’na raptedilmiştir” şeklinde değiştirilmiştir. Meclis’te 2. ve 3. maddeler olduğu gibi geçerken sıra 4. maddeye geldiğinde, birçok milletvekili 4. maddenin gerek olmadığı için kaldırılmasını talep etmişlerdi. Bunun üzerinde 4. madde Meclis’te oylamaya sunulmuş ve kaldırılmıştır.

⁴³⁶ BCA, 30.18.1.1/ 3.20.15 - 22 Mayıs 1921; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 11, 7 Temmuz 1921 s. 173; *Açıksöz*, 12 Temmuz 1921, n. 232, s. 2; *Vakit*, 23 Temmuz 1921, n. 1301, s. 1.

Batum milletvekilleri Edip, Ahmed Fevzi ve Ahmed Nureddin Beyler ise “Elviye-i Selâse’de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na göre nevahi teşkilatı gerçekleşinceye kadar nahiyelerin müdürleri eskiden olduğu gibi ahali tarafından seçilir” şeklinde bir maddeyi 4. madde olarak teklif etmişlerdi. Meclis’teki tartışmalardan sonra bu madde de kabul edilmiştir.⁴³⁷

Elviye-i Selâse’de mülki teşkilatın kurulmasıyla alakalı bu kanun layihası ile Artvin, Ardahan ve Kars livaları kurulmuş ve kazaları da belirlenmişti. Kars, Sürmeli ve Oltu temsilcilerinin istekleri olan Oltu ve Sürmeli (İğdır ve Kulp) kazalarının bu bölgeden ayrılmaması ise sadece Oltu kısmında olmuş, İğdır ve Kulp ise Bayezid Sancağı’na bağlanmıştır. Ayrıca bu temsilcilerin ısrarla üzerinde durdukları yerel insanların yönetime katılmaları hususu nahiyelerin müdürlerinin yerel halktan seçilmesiyle sağlanmıştır.

Zamanla Elviye-i Selâse’nin idari taksimatında değişiklikler olmuştur. 7 Ekim 1921’de Heyet-i Vekile’nin aldığı kararla Ardahan Sancağı dâhilinde Çıldır adıyla bir kaza kurulmuştur. Bu kazaya 16 köy bağlanmış, kazanın merkezi ise Zurzuna olmuştur.⁴³⁸ Bunun dışında 7 Temmuz 1921 tarihli kanun gereğince Artvin Sancağı’nın Borçka Kazası hududunda bulunan Makaryal, Beglavan ve İçkale köylerinin Artvin ve Lazistan livalarına irtibatları yönüyle yeniden düzenlemeye gidilmiştir. Heyet-i Vekile, 26 Kasım 1921’deki toplantısında Artvin Sancağı’nın, Borçka Kazası sınırındaki Makaryol, Beglavan köylerinin geçici olarak Hopa’ya, İçkale köyünün de Borçka’ya bağlanmasına karar vermiştir.⁴³⁹

Elviye-i Selâse’deki en yüksek makam olan Şark Cephesi Komutanı Ferik Kâzım Karabekir Paşa da bölgenin mülki teşkilatı ile ilgili gözlemlerini 13 Kasım 1921’de Dâhiliye Vekâleti’ne ve Erkân-ı Harbiye Riyaseti’ne bir telgrafla göndermişti. Kâzım Karabekir Paşa bu telgrafında Ardahan’ın kaza haline getirilip Kars’a, Oltu’nun Erzurum’a, Erzurum’a bağlı Yusufeli’nin ise Artvin’e bağlanmasını önermekteydi.⁴⁴⁰ Kâzım Karabekir Paşa’nın bu önerileri yakın zamanda olmasa da 1926’da gerçekleşecektir.⁴⁴¹ Bu değişiklikler ise Kâzım Karabekir Paşa’nın görüşlerinde büyük bir haklılık payının olduğunu ortaya koymaktadır.

Elviye-i Selâse’deki idarî taksimatla alakalı diğer bir öneri ise Kars mebusları Ağaoğlu Ahmet Bey ve Ömer Lütfü Bey tarafından gelmiştir. Bu iki mebus, İğdır ve Kulp kazalarının kurulması düşünülen Kars Vilayeti’ne bağlanmasına dair TBMM’ye bir

⁴³⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 11, 7 Temmuz 1921, s. 172-182.

⁴³⁸ BCA, 30-18-1-1/ 3-33-4.

⁴³⁹ BCA, 30-18-1-1/ 4-38-8.

⁴⁴⁰ TİTE Arşivi, 96/ 29.

⁴⁴¹ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 2. Baskı, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Yayınları, 2017, s. 44, 587, 823.

önerge vermişlerdi.⁴⁴² Bu iki Kars mebusunun önergeleri ise yakın zamanda gerçekleşmeyecekti. Ancak 1934 yılında Iğdır, 1935 yılında ise Kulp (Tuzluca) Kars Vilayeti'ne bağlanacaktır.⁴⁴³

Elviye-i Selâse Türkiye idaresi altına girdikten sonra bölgeye atanan mülki idareciler çeşitli nedenlerle sıklıkla değişmekteydiler. Bazı idareciler kötü yönetimleri ya da başka memurlarla yaşadıkları sorunlar gibi bazı nedenlerle görevlerinden azledilmişlerdi. Nitekim yapılan tahkikat sonucunda kötü idaresi anlaşılan Oltu Mutasarrıfı Ziya Bey, Heyet-i Vekile'nin 24 Nisan 1921 tarihli kararıyla azledilmişti.⁴⁴⁴ Bu karardan sonra Oltu Mutasarrıflığı'na yeni bir mutasarrıf atanmasına gerek kalmamıştı. Çünkü Oltu, 22 Mayıs 1921 tarihinde kazaya çevrilmişti.

22 Mayıs 1921'de Kars mutasarrıfı Asaf Talat ile Ardahan Mutasarrıfı Behçet Beyler aldıkları maaşlarla becayiş edilmişlerdir.⁴⁴⁵ Elviye-i Selâse'nin idarî taksimatıyla alakalı diğer bir karar 23 Haziran 1921'de tarihinde alınmıştır. Buna göre zaten boş olan Oltu Mutasarrıflığı teşkilatının sona erdiği kabul edilmiş ve Artvin Mutasarrıflığı'na Erzincan mutasarrıfı Ali Rıza Bey naklen tayin edilmiştir.⁴⁴⁶ Bu karar ile yeni kurulan Artvin Mutasarrıflığı'na ilk mutasarrıf tayin edilmiştir.

Görevini yerine getiremediği için azledilen diğer mülki idareciler ise Ardahan Mutasarrıfı Asaf Talat Bey ile Kars Mutasarrıfı Behçet Bey'di. Asaf Talat ve Behçet Beyler birbirlerinin yerine becayişle 22 Mayıs 1921'de tayin edilmiş olmalarına rağmen 10 Ağustos 1921 tarihli Heyet-i Vekile kararıyla görevlerinden azledilmişlerdi.⁴⁴⁷ Asaf Talat Bey'in azledilme gerekçesi Jandarma Tabur Komutanı Adil Bey ile kavga etmesiydi.⁴⁴⁸ Behçet Bey'in azledilmesinde ise Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın livanın önemine uygun olarak liyakat ve faaliyet yerine getirememesi yönünde hükûmeti bilgilendirmesi etkili olmuştu.⁴⁴⁹ Heyet-i Vekile 10 Ağustos'ta başka bir karar daha alarak Asaf Talat Bey'in yerine üçüncü sınıf Valilik Maaşıyla Trabzon eski valisi Naci Bey'i, Kars mutasarrıfı Behçet Bey'in yerine ise ikinci sınıf mutasarrıflık maaşıyla Emniyet Genel Müdürü Esat Bey'i tayin etmiştir.⁴⁵⁰

⁴⁴² BCA, 30-10-0-0/ 6-31-31.

⁴⁴³ Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s. 363, 768.

⁴⁴⁴ BCA, 30-18-1-1/ 3-17-13.

⁴⁴⁵ BCA, 30-18-1-1/ 3-20-17.

⁴⁴⁶ BCA, 30-18-1-1/ 3-25-1.

⁴⁴⁷ BCA, 30-18-1-1/ 3-31-8.

⁴⁴⁸ BCA, 30-18-1-1/ 4-40-6.

⁴⁴⁹ BCA, 30-18-1-1/ 4-42-3.

⁴⁵⁰ BCA, 30-18-1-1/ 3-31-8.

Ardahan Mutasarrıfı Asaf Talat ve Kars Mutasarrıfı Behçet Kemal Beyler azledilmiş olmasına rağmen, Asaf Talat Bey 5 Aralık,⁴⁵¹ Behçet Bey 28 Aralık 1921'de Heyet-i Vekile'nin aldığı kararlara göre başka yerlerde yeniden istihdam edilebileceklerdi.⁴⁵²

Yukarıda belirtildiği üzere Ardahan Mutasarrıflığı'na 10 Ağustos'ta Trabzon eski valisi Naci Bey tayin edilmesine rağmen, 31 Ağustos'ta bu kez 4.000 kuruş maaşla eski Mülkiye Müfettişi Hilmi Bey tayin edilmiştir.⁴⁵³ Ancak aradan bir aydan kısa bir süre geçmiş olmasına rağmen, 11 Ekim 1921'de Ardahan Mutasarrıfı Hilmi Bey ile Antalya Mutasarrıfı Fahreddin Beylerin becayişle tayinlerine karar verilmişti.⁴⁵⁴ Bu tayinden sonra aradan bir buçuk ay geçmeden bu kez eski Isparta Mutasarrıfı Talat Bey, 28 Aralık 1921'de Ardahan Mutasarrıflığı'na tayin edilmiştir.⁴⁵⁵

Elviye-i Selâse'deki mülki teşkilat ile alakalı tayinler 1922'de de devam etmiştir. Kars Mutasarrıflığı'na 25 Nisan 1922 tarihinde Artvin Mutasarrıfı Ali Rıza Bey tayin edilirken,⁴⁵⁶ Artvin Mutasarrıflığı'na üçüncü sınıf maaşla Kütahya Mutasarrıfı Rahmi Bey tayin edilmişlerdir.⁴⁵⁷ Görüldüğü üzere Elviye-i Selâse'deki mülki idareciler çok sıklıkla değiştirilmiştir. Bu durumun ise bölgede istikrarın sağlanması açısından oldukça mahzurlu olduğu açıktır.

8.3. Elviye-i Selâse'de Mali Uygulamalar

Elviye-i Selâse'nin tamamı henüz Türkiye'ye katılmadan önce, yani Gürcü harekâtı başlamadan önce Ermeni harekâtından hemen sonra bölgede kurulan ilk Türk teşkilatı, Kars Mevkii Müstahdem Komutanı Rüştü Bey tarafından 8 Aralık 1920'de Ankara Büyük Millet Meclisi'ne gönderilen telgrafta yer almaktadır. İdari teşkilat ile ilgili kısımlar yukarıda anlatılmıştı. Rüştü Bey'in ifadelerine göre Kars ve çevresinde Aralık 1920'de kurulan mali teşkilat şu şekildedir: Maliye teşkilatı yalnız bu seneye mahsus olmak üzere vergilerin maktu (fiyatı biçilmiş, değeri kesin olarak belirlenmiş) olarak alınması usulü kabul edilmiştir. Bu uygulamadaki esas, tahsildarlar yerine imam, muhtar ve azadan oluşan ihtiyar heyetleri vasıtasıyla paranın toplattırılmasıdır. Paraya el sürmemek şartıyla tahsilatı takip etmek üzere muakkip (iş takipçisi) namı altında her kazaya nüfusuna göre bir ya da iki muakkip tayin edilmiştir. Bunların yaya olanlarına 300, atlı olanlarına ise 450 kuruş maaş verilmektedir.⁴⁵⁸

⁴⁵¹ BCA, 30-18-1-1/ 4-40-6.

⁴⁵² BCA, 30-18-1-1/ 4-42-3.

⁴⁵³ BCA, 30-18-1-1/ 3-31-16.

⁴⁵⁴ BCA, 30-18-1-1/ 3-33-11.

⁴⁵⁵ BCA, 30-18-1-1/ 4- 1-20.

⁴⁵⁶ BCA, 30-18-1-1/ 4-54-16.

⁴⁵⁷ BCA, 30-18-1-1 /5-18-5.

⁴⁵⁸ BCA, 30-10-0-0/ 66-439-9.

Rüştü Bey'in izah ettiği yukarıdaki uygulamalar geçiciydi. Zamanla Elviye-i Selâse'nin Ardahan ve Artvin gibi yerleri de alınması nedeniyle bütün Elviye-i Selâse'yi kapsayacak bir vergi sisteminin kurulması gerekiyordu. Nitekim Elviye-i Selâse'deki vergilerin durumu ile bölge milletvekilleri "Elviye-i Selâse'de vergilerin suret-i cibayetine dair kanun" adını taşıyan bir kanun teklifi hazırlamışlardı. Meclisin gündemine 11 Ağustos 1921 tarihli oturumda gelen bu kanun teklifinin önemli ilk üç maddesi şu şekildedir:

"Madde 1 - 1337 senesine mahsus olmak üzere Kars, Ardahan, Artvin livalarıyla Iğdır, Sürmeli kazalarında arazi, aşar vergileriyle köylere ait emlak vergisi yerine kaim olmak üzere Rus idaresi zamanında cari maktu vergi istifa olunur.

Madde 2- Bu usule göre her köyün ruble olarak tahakkuk eden vergisi on ruble altı yüz kuruş hesabıyla Osmanlı nakdi evrakı üzerinden tahsil edilecektir.

Madde 3 - İşbu kanunun neşrinden evvel arazi, aşar, emlak vergileri hakkında yapılan muamelat yok hükmündedir."

Kanun teklifi Meclis'te görüşülürken Sinop mebusu Hakkı Hami Bey, Rus idaresi tabiri yerine "Elviye-i Selâse'de eski cari usule göre" şeklinde başka bir tabirin kullanılmasını teklif etse de Maliye Bakan Hasan Bey, bu meseleyi düşündüklerini ve en uygun tabirin bu olduğunu söylemişti. Bu nedenle kanunun bu maddesi olduğu gibi kabul edilmiştir. Kanunun ikinci maddesi görüşülürken Erzurum Mebusu Durak Bey söz alarak Elviye-i Selâse'deki halkın durumunun çok kötü olduğundan bahsederek rublenin 600 değil, 500 olarak kabul edilmesini teklif etmiştir. Ancak bu teklif de kanundaki teklifin oldukça uygun olması ve Elviye-i Selâse mebuslarının buna itiraz etmemeleri üzerine reddedilmiştir. Bu maddeye yalnız "birinci maddeye tevfikân" kısmı eklenmiştir. Üçüncü madde de olduğu gibi kabul edildikten sonra dördüncü maddeye geçmeden önce Kars milletvekilleri Cavit ve Fahrettin Beyler Elviye-i Selâse'ye muhacir olarak gelenler ile ilgili şu takriri vermişlerdi: "Kars livası ile Ardahan ve Artvin livaları, Iğdır, Sürmeli Çukur kazaları ahalisinden evvelce mezalimden kurtulmak için hicret etmiş olanlar peyderpey sefil ve muhtaç bir vaziyette memleketlerine avdet ediyorlar. Bu biçarelerin esasen vergi vermeye iktidarları olmadığından aşağıdaki maddenin iş bu kanuna ilâvesini teklif ederiz". Mebusların teklif ettikleri 4. madde ise şu şekildeydi: "İşbu livalar ve kazalar halkından olup 1337 senesi zarfında muhaceretten avdet edenler maktu vergiden muaftırlar." Bu madde de Meclis tarafından kabul edilmiştir.⁴⁵⁹

11 Ağustos 1921'de TBMM'de kabul edilen kanun ile sadece 1921 yılına ait olmak üzere Kars, Ardahan ve Artvin livaları ile Iğdır, Sürmeli kazaları ahalisinden Rus idaresi zamanında alınan vergilerin alınmasına karar verilmiştir. Bu kanunda 10 ruble 600 Osmanlı nakdi parası olarak şekilde belirlenmişti. Ayrıca 1921 yılı içerisinde bu belirtilen yerlere muhacir olarak gelenlerden bu verginin de alınmamasına karar verilmiştir.

⁴⁵⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 2, 11 Ağustos 1921, s. 60-63.

Ağustos 1921'de kabul edilen kanun sadece o yıla aitti. 1922 yılına gelindiğinde Elviye-i Selâse'deki vergi durumu yeniden gündeme gelmiş, 30 Nisan 1922 tarihinde Heyet-i Vekile aşağıdaki kararları almıştır:

“Elviye-i Selâse'de vergilerin suret-i cibayetine dair kanun:

Madde 1 - Kars, Ardahan, Artvin livaları ile Iğdır ve Sürmeli kazalarında maktu vergi alınması hakkında 11 Ağustos 337 (1921) tarihli kanunun yürürlükte oluşu 338 (1922) mali senesi nihayetine kadar uzatılmıştır.

Madde 2 - Bu kanunun dördüncü maddesindeki muafiyet 338 (1922) senesi için cari olacağı gibi bu sene zarfında gelecek muhacirin dahi 339 (1923) mali senesi nihayetine kadar işbu muafiyet geçerlidir.

Madde 3 - 1 Mart 1922 tarihinden itibaren geçerli olan bu kanunun icrasına Maliye Vekili memurdur.”⁴⁶⁰

Bu kanun ile 1922 yılında da Elviye-i Selâse'de vergiler maktu olarak alınmasına karar verilmiştir. Ayrıca Elviye-i Selâse'ye 1922 ve 1923 yıllarında muhaceretten gelenlerin bu maktu vergiden muaf olmaları da kararlaştırılmıştır.

Elviye-i Selâse'nin tarihî ve coğrafi faktörlerle özellikle Ahıska, Tiflis ve Batum ile doğrudan ticarî bağlantısı bulunmaktaydı. Buralardan yüklü miktarda zahire Elviye-i Selâse'ye gelmekteydi. Bu zahireden de vergi alınıp alınmaması durumu Heyet-i Vekile'nin gündemine 26 Nisan 1922 tarihinde gelmişti. Bu toplantıda “Artvin, Kars, Ardahan sancaklarına ithal olunacak zahireye dair kanun layihası” kabul edilerek Artvin, Kars, Ardahan sancaklarına hariçten ithal olunacak zahirelerden sadece gümrük vergisi alınması kararlaştırılmıştır.⁴⁶¹

11 Ağustos 1921 tarihli kanun gereğince Elviye-i Selâse'de olduğu gibi Iğdır ve Kulp kazalarında sadece maktu vergi alınmaktaydı. Iğdır ve Kulp kazalarının bağlı olduğu Bayezid Mutasarrıflığı, kendi mutasarrıflığı içerisindeki diğer yerlerde olduğu gibi Iğdır ve Kulp kazalarından da yol nakit bedelinin alınıp alınmayacağını Dâhiliye Nezareti'nden sormuştu. Bunun üzerine Dâhiliye Vekâleti durumu Heyet-i Vekile'ye iletmişti. Heyet-i Vekile de 5 Aralık 1922 tarihindeki toplantıda bu meseleyi görüşmüş ve Kars, Ardahan ve Artvin livalarıyla Iğdır ve Sürmeli (Kulp) kazalarından maktu vergilerden başka yol bedelinin de tahsiline karar vermişti.⁴⁶² Böylece 1921 senesinden itibaren sadece maktu vergiler alınan Kars, Ardahan ve Artvin livalarıyla Iğdır ve Kulp kazalarından bu kez 1922 yılından itibaren de yol vergisi de alınmıştır.

⁴⁶⁰ BCA, 30-18-1-1/ 4-55-14.

⁴⁶¹ BCA, 30-18-1-1/ 4-54-20.

⁴⁶² BCA, 30-18-1-1/ 6-39-16.

8.4. Elviye-i Selâse'nin Nüfusu

Türkiye'nin idaresine geçtikten sonra Elviye-i Selâse'nin nüfusunun belirlenmesi hem askerlik hem vergi hem de diğer açılardan gerekliydi. Bu nedenle 1921 yılında kapsamlı bir nüfus sayımı yapılmıştır. Bu nüfus sayımına göre Elviye-i Selâse'ye ait livaların, kazaların ve nahiyelerin kadın ve erkek nüfusları belirlenmiştir.

Artvin Sancağı 1921 yılı nüfusu şu şekildedir:⁴⁶³

Kaza	Nahiye	Köy Adeti	Nüfus		
			Erkek	Kadın	Toplam
Artvin		16	1.859	1.897	3.756
Artvin	Berta ⁴⁶⁴	7	570	542	1.122
Artvin	Sırya ⁴⁶⁵	10	695	833	1.528
Artvin	Ardanuç	52	4.090	3.719	7.809
Borçka		27	932	806	1.738
Borçka	Murgul	27	794	766	1.560
Borçka	Maradit ⁴⁶⁶	16	709	624	1.333
Borçka	Maçahel ⁴⁶⁷	8	781	699	1.480
Şavşat		25	4.353	4.250	8.603
Şavşat	Mirya ⁴⁶⁸	16	4.855	4.684	9.539
Şavşat	İmerhev ⁴⁶⁹	18	3.603	3.531	7.134
Toplam		224	23.771	21.831	45.602

Artvin Sancağı, Artvin, Borçka ve Şavşat kazalarından oluşmaktadır. Artvin Kazası'nda Berta, Sırya ve Ardanuç nahiyeleri; Borçka Kazası'nda Murgul, Maradit ve Maçahel nahiyeleri; Şavşat Kazası'nda ise Mirya ve İmerhev nahiyeleri bulunmaktadır. Artvin Sancağı'nın toplam köy adedi ise 224'tür. Sancakta 23.771'ü erkek, 21.831'i kadın olmak üzere 45.602 nüfus bulunmaktadır.

⁴⁶³ TİTE Arşivi, 96/ 7, lef: 1.

⁴⁶⁴ Günümüzde Ortaköy.

⁴⁶⁵ Günümüzde Zeytinlik.

⁴⁶⁶ Günümüzde Muratlı.

⁴⁶⁷ Günümüzde Camili.

⁴⁶⁸ Günümüzde Veliköy.

⁴⁶⁹ Günümüzde Meydancık.

Ardahan Sancağı 1921 yılı nüfusu şu şekildedir:⁴⁷⁰

Kaza	Nahiye	Köy Adeti	Nüfus		
			Erkek	Kadın	Toplam
Ardahan		18	2.496	2.378	4.874
Ardahan	Sarzab ⁴⁷¹	20	1.915	1.890	3.805
Ardahan	Hanak	49	5.834	5.040	10.874
Çıldır		18	2.146	2.226	4.372
Çıldır	Kenarbel	13	2.194	2.227	4.422
Çıldır	Cala ⁴⁷²	16	2.371	2.422	4.793
Posof		23	2.927	2.675	5.602
Posof	Sakre ⁴⁷³	16	2.688	2.732	5.420
Posof	Cilvana ⁴⁷⁴	17	2.669	2.451	5.120
Göle		51	4.678	4.587	9.265
Göle	Hoçuvan ⁴⁷⁵	26	2.519	2.230	4.749
Oltu		11	1.245	1.185	2.430
Oltu	Lespik ⁴⁷⁶	41	2.635	2.603	5.238
Oltu	Bardiz ⁴⁷⁷	15	1.432	1.437	2.869
Oltu	Kosor ⁴⁷⁸	34	3.497	2.526	6.023
Oltu	Tavusker ⁴⁷⁹	46	3.576	3.292	6.868
Toplam		383 ⁴⁸⁰	44.822	41.902	86.724

⁴⁷⁰ TİTE Arşivi, 96/ 7, lef: 3.

⁴⁷¹ Günümüzde Sulakyurt.

⁴⁷² Günümüzde Doğruyol.

⁴⁷³ Günümüzde Çambeli.

⁴⁷⁴ Günümüzde Binbaşımınbey.

⁴⁷⁵ Günümüzde Hasköy.

⁴⁷⁶ Günümüzde Dutlu.

⁴⁷⁷ Günümüzde Gaziler.

⁴⁷⁸ Günümüzde Akşar.

⁴⁷⁹ Günümüzde Çataksu.

⁴⁸⁰ Toplam köy sayısı 414 olmalıdır

Ardahan Sancağı, Ardahan, Çıldır, Posof, Göle ve Oltu kazalarından meydana gelir. Ardahan Kazası'nda Sarzab ve Hanak; Çıldır Kazası'nda Kenarbel ve Cala; Posof Kazası'nda Sakre ve Cilvana; Göle Kazası'nda Hoçuvan; Oltu Kazası'nda Lespik, Bardiz, Kosor ve Tavusker nahiyeleri bulunmaktadır. Ardahan Sancağı'nda 44.822'si erkek, 41.902'si kadın olmak üzere toplam 86.724 nüfus vardır.

Kars Sancağı 1921 yılı nüfusu şu şekildedir:⁴⁸¹

Kaza	Nahiye	Köy Adeti	Nüfus		
			Erkek	Kadın	Toplam
Kars		111	6.193	6.502	12.695
Kars	Kızılçakçak (Şüregel) ⁴⁸²		2.111	2.200	4.311
Kars	Başgedikler		2.100	2.151	4.251
Kars	Viladikars ⁴⁸³		1.327	1.213	2.540
Sarıkamış		9	948	995	1.943
Sarıkamış	Karakurt	30	2.157	1.891	4.048
Sarıkamış	Selimköy	48	4.119	3.351	7.470
Kağızman		30	1.980	1.905	3.885
Kağızman	Kötek (Camuşlu)	23	2.478	2.168	4.646
Kağızman	Nahçıvan (Digor) ⁴⁸⁴	38	860	828	1.688
Zaruşad		33	4.691	4.726	9.417
Zaruşad	Susuz (Cilavuz)	36	3.490	4.176	7.666
Toplam		347 ⁴⁸⁵	32.454	34.106	64.560

Kars Sancağı'nda, Kars, Sarıkamış, Kağızman ve Zaruşad kazaları vardır. Kars Kazası'nda Kızılçakçak (Şüregel), Başgedikler ve Mağaracık (Viladikars) nahiyeleri; Sarıkamış Kazası'nda Karakurt ve Selimköy nahiyeleri; Kağızman Kazası'nda ve Zaruşad Kazası'nda Kötek (Camuşlu), Nahçıvan (Digor) ve Susuz (Cilavuz) nahiyeleri bulunmaktadır. Kars Sancağı'nda 32.454'ü erkek 34.106'sı kadın olmak üzere toplam 64.560 nüfus bulunmaktadır.

⁴⁸¹ TİTE Arşivi, 96/ 7, lef: 4.

⁴⁸² Günümüzde Akyaka.

⁴⁸³ Günümüzde Ataköy.

⁴⁸⁴ Günümüzde Kocaköy.

⁴⁸⁵ Köylerin toplamı 358 olmalı.

Anavatan Türkiye'ye yeni iltihak eden yerlerden Iğdır ve Kulp kazalarında da nüfus sayımı yapılmıştı. Buna göre Iğdır Kazası'nda Aralık Nahiyesi; Kulp Kazası'nda ise Perçanis ve Uğruca (Pernavut) nahiyeleri bulunmaktaydı. Bu iki kazada 9.511'i erkek 8.353'ü kadın olmak üzere toplam 17.864 nüfus yer almaktadır.⁴⁸⁶

Genel sonuç olarak, 1921 yılında Elviye-i Selâse ile Iğdır ve Kulp kazalarında toplam 14 kaza, 30 nahiyeye, 1.102 (aslında 1.144 olmalı) köy vardır. Aynı bölgede 110.558'i erkek 106.192'i kadın olmak üzere 214.750 nüfus bulunmaktadır.

8.5. Elviye-i Selâse Ahalisine Yapılan Yardımlar

Elviye-i Selâse'ye gerek ülke içinden gerekse ülke dışından çok sayıda muhacir ve mülteci gelmekteydi. Muhacir ve mültecilere daha çok muhacirin tahsisatından yardımlar yapılmaktaydı. Buna rağmen bunların ihtiyaçları tam olarak karşılanamamaktaydı. Ardahan Mutasarrıflığı da livası dâhilindeki muhacirler için Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin yardımına başvurmuştu. Vekâlet de 25 Aralık 1921 tarihinde verdiği cevapta muhacirler için istenilenlerin yerine getirileceğini belirtmişti.⁴⁸⁷

Elviye-i Selâse'de muhacir ve mültecilerin yoğun olarak geldiği yerlerden biri de Kars'tı. Yukarıda da bahsedildiği gibi buradaki muhacir ve mültecilere de muhacirin tahsisatından yardımlar yapılmaktaydı. Ancak daha sonra Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti, mülteci ve muhacir kabul edilmemesi kararı nedeniyle bu konudaki tahsisatı kesmiştir. Bu durum ise muhacirler ile o ana kadar maaş verilemeyen asker ailelerinin zaruret ve sefalet içinde kalmasına neden olmuştur. Kars Mutasarrıflığı bu yardıma muhtaçların işçileri için ilkbahara kadar acilen 5.000 ve ilkbahar ziraatı için de 30.000 lira tohumluk para gönderilmesini Dâhiliye Nezareti'nden istemişti. Nezaretin de bu yardımı onaylaması üzerine Heyet-i Vekile, 22 Şubat 1922'de 5.000 liranın Sıhhiye ve Muavenet-i İçtima Vekâleti'yle Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nden, tohumluk için gerekli meblağın ise İktisat Vekâleti'nden sağlanmasına karar vermiştir.⁴⁸⁸

Mülteci ve muhacir kabul edilmemesi kararına rağmen, Artvin'e Batum'dan Müslüman mülteciler gelmeye devam etmekteydi. Bunun nedeni, Batum'daki Müslümanların sıklıkla Gürcülerin baskılarına maruz kalmalarıydı. Bu gibi durumlarda bu Müslümanlar sınırı geçerek Türkiye'ye iltica etmekteydiler. Şubat 1922'de Gürcülerin baskısından kaçarak Artvin'e gelen Acara İslam Cemiyeti üyesinden altı zat bulunmaktaydı. Yardıma muhtaç bir halde bulunan bu kişilere Türk hükûmeti tarafından aylık olarak 15'er lira verilmesi 22 Şubat 1922 tarihinde kararlaştırılmıştı.⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ Iğdır ve Kulp kazalarının ayrıntılı nüfus bilgileri için bu cildin "Millî Mücadele'de Iğdır" bölümüne bakınız.

⁴⁸⁷ BCA, 272-0-0-12/ 39-34-3.

⁴⁸⁸ BCA, 30-18-1-1/ 4-50-5.

⁴⁸⁹ BCA, 30-18-1-1/ 4-50-2.

Elviye-i Selâse kasaba ve köylüler ahalisi Rusya idaresindeyken kilosunu beş paraya tedarikine alıştıkları tuzun fiyatının indirilmesini ve 1922 Mart sonuna kadar ödenmesi gereken ağnam vergisinin de da Mayıs sonuna kadar tecil edilmesini talep etmişlerdi.⁴⁹⁰ Heyet-i Vekile 5 Nisan 1922 tarihinde Elviye-i Selâse halkının bu taleplerini müzakere etmiştir. Heyet-i Vekile, tuzun fiyatının indirilmesinin kanunlara aykırı olmasına rağmen, tahsilat için halka baskı yapılmaması kararını vermişti.⁴⁹¹ Böylece Hükûmet, kanuna aykırı davranmadan halkına yardımcı olmaya çalışmıştır.

Kars'taki muhacirlerin durumunu yakından görenlerden biri de özel görevli olarak Van'a gönderilen Van mebusu Haydar (Vaner) Bey'di. Van'a gitmek üzere Nisan 1922 ortalarında Ankara'dan ayrılan Haydar Bey, Erzurum'a kadar gelmişti.⁴⁹² Burada yaptığı tahkikat sonucunda Kars'taki muhacirlerin durumu ile alakalı bilgiler de edinmişti. Haydar Bey, Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın aracılığıyla bu bilgileri 18 Nisan 1922'de bizzat Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya göndermişti. Haydar Bey'in Kars'taki muhacirler hakkında verdiği bilgiler şu şekildedir:

Kars'taki ahali büyük çoğunluğu Karapapak olan yerli ahaliden başka şehir kurtarıldıktan sonra gelmiş Azerbaycanlı, Tiflis'in Borçalı, Nahçıvanlı ve İranlı muhacirlerle Ermenistan'da kalan araziden Kızbelen ve Akbaba'dan gelenlerden oluşmaktadır. Kurtarıldıktan sonra dönen bu ahali bir müddet Ermeni metrukâtıyla geçinmiş, gelecek için de hükûmetten yardım beklediği için yeterli miktarda hububat ekmemişti. Aslında çok sayıda hayvanları, yemelik ve tohumlukları bulunan Akbabalılar geç vakit hububat aldıklarından mahsul alamamışlar, bir müddet hayvanlarını satmak suretiyle geçinmişlerdir. Daha sonra bunlar da diğerleri gibi aç kalmışlardır. Akbabalıların bir kısmı ise Ermenistan'a dönmeye başlamışlardır. Bunun maddi zararından başka manevi bir zararını da söylemeye gerek yoktur. Meclis tarafından verilen 10 bin lira tahsisat henüz ahaliye dağıtılamamış ve bu suretle ziraat mevsimi geçmiştir. Bu zamandan sonra ancak darı ekilebileceğini ifade eden Haydar Bey'in araştırmalarına göre Tercan ve Erzurum'da darı bulunmaktaydı. Bu nedenle Haydar Bey, Hükûmetten Kars'a gönderilecek olan 10.000 liranın Erzurum'a gönderilerek, vilayet tarafından darı satın alınması ve bu darının Kars'a süratle gönderilmesini talep etmiştir.⁴⁹³ Haydar Bey'in bu önerisi Heyet-i Vekile'nin 25 Nisan tarihli toplantısında değerlendirilmiş ve uygun görülmüştür.⁴⁹⁴ Haydar Bey'in dikkati sayesinde Kars'taki muhacirlere yardım edilmiş ve onların Türkiye'ye bağlılıkları sağlanmış olunacaktı.

⁴⁹⁰ BCA, 30-10-0-0/ 136-974-4, lef: 1.

⁴⁹¹ BCA, 30-10-0-0/ 136-974-4, lef: 2.

⁴⁹² Haydar Bey'in bu vazifesinin detayı için bkz. Mustafa Sarı, "Haydar (Vaner) Bey'in I. Meclis'teki Faaliyetleri", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (TBMM'nin 100. Yılı Özel Sayısı) (2020), s. 91-94.

⁴⁹³ BCA, 30-10-0-0/ 80-529-5, lef: 2-3.

⁴⁹⁴ BCA, 30-10-0-0/ 80-529-5, lef: 1.

Bu yardımların dışında Heyet-i Vekile, 30 Nisan 1922'de Kars, Ardahan, Artvin livalarıyla Iğdır ve Kulp kazaları halkının iâşe meseleleriyle alakalı daha kapsamlı bir karar almıştı. Buna göre bölge halkının ihtiyaçlarının giderilmesi için 20.000 liranın acilen gönderilmesine karar verilmişti.⁴⁹⁵ Bu yardım sadece muhacirleri değil, bütün ahaliyi kapsayacaktı.

Elviye-i Selâse'ye geri dönen insanlardan bazıları, 93 Harbi'nden sonra Türkiye'ye göçen Müslüman ahaliydi. Bunlar Elviye-i Selâse'nin geri alınmasıyla memleketlerine dönüş yapmıştı. Ancak Elviye-i Selâse ahali geri döndüklerinde emlak ve arazilerinin Maliye tarafından kiralandıklarını görmüştü. Bunun nedeni ise emval ve arazilerinin emval-i metrukeden sayılmalarıydı. Bu muhacirler mal ve arazilerini mahkeme yoluyla geri almaya çalışmaktaydılar. Fakat mahkemelerin uzaması muhacirleri mağdur edecekti. Bu nedenle Heyet-i Vekile 7 Mayıs 1922 tarihli toplantısında bu muhacirlerin belge ya da şahitlerle hükûmet tarafından kullanılan emval-i metrukelerin sahibi olduklarını ispatlarsa, bunların kendilerine iade edilmesine karar vermişti.⁴⁹⁶

1923'e gelindiğinde Elviye-i Selâse'ye çevre bölgelerden halâ muhacirler gelmekteydi. Ancak Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti 12 Mart 1923 tarihinde vilayetlere ve livalara bir telgraf göndererek artık Vilâyât-ı Şarkıyye ve Garbiyye (Doğu ve Batı Vilayetleri) mültecileri ve muhacirlerinin muamelelerine katiyen nihayet verileceğini bildirmişti. Ardahan Sıhhiye Müdüriyeti ise Rusya ve İran'dan gelmekte olan muhacirlerin de bu kapsama dâhil edilip edilmediği Sıhhiye Vekâletinden 22 Mart 1923'te sormuştu.⁴⁹⁷ Sıhhiye Vekâleti ise Ardahan sıhhiye müdüriyetine bu gelen muhacir ve mülteciler hakkındaki ne yapılacağını daha sonra bildirileceği yönünde cevap vermişti.⁴⁹⁸

Ankara'da kurulan genç Türkiye, topraklarına sonradan katılan ve yıllarca harap yıkık bir vaziyette olan Elviye-i Selâse halkının yaralarını bu suretle sarmaya çalışmıştır. Ancak unutulmamalıdır ki, Doğu Anadolu ve Batı Anadolu'da vilayet, liva, kasaba ve köylerin durumu da Elviye-i Selâse'dekilerden farklı değildir.

9. Sonuç

Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum) 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile Rusya'ya terkedilmişti. Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda çoğunluğu Türk-Müslümanlarla meskûn bu toprakları ele geçirme fırsatını yakalamasına rağmen savaşın ilerleyen yıllarında bu emeli gerçekleştirmek bir tarafa bütün Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu topraklarını kaybetmişti. 1917 yılında

⁴⁹⁵ BCA; 30-18-1-1/ 5-14-3.

⁴⁹⁶ BCA, 30-18-1-1/ 5-14-17.

⁴⁹⁷ BCA, 272-0-0-12/ 40-40-9, lef: 2.

⁴⁹⁸ BCA, 272-0-0-12/ 40-40-9, lef: 1.

gerçekleşen ihtilaller neticesinde Ruslar, Aralık 1917’de imzaladığı Brest-Litovsk ve Erzincan Mütarekeleri ile savaştan çekilmişti. Rusya, bu mütarekeler gereği işgal ettiği yerlerden ordularını çekerken, silah ve mühimmatlarını Ermeni ve Gürcülere bırakmışlardı. Kendi ordularını kuran bu milletler, Elviye-i Selâse ile birlikte Rusların çekildiği diğer yerleri işgal etmişler ve Türk-Müslüman ahaliye zulmetmeye başlamışlardı. Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin, Ruslarla Aralık 1917 sonlarında başladığı Brest-Litovsk barış müzakereleri bir sonuca varamamıştı. Bu arada Türk ordusu 12 Şubat 1918 tarihinde Kafkas Cephesi’nde ileri harekâta başlamıştı. Karşısında artık Maverâ-yı Kafkasya orduları bulunan Türk birlikleri, kısa süre içerisinde önce Trabzon, Erzurum gibi Rusların I. Dünya Savaşı’nda işgal ettiği toprakları geri almıştı. Bu sırada 3 Mart 1918’de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Elviye-i Selâse’deki Türk hakkı tescil edilmiştir.

Osmanlı Hükûmeti, Brest-Litovsk Antlaşması’nın hükümlerini yerine getirmek için bir taraftan Maverâ-yı Kafkasya Hükûmeti ile Trabzon’da 14 Mart 1918’de barış görüşmelerine başlarken diğer taraftan da ileri harekâtı 1877 sınırına doğru genişletmişti. Tam bir ay süren barış görüşmelerinden bir sonuç çıkmazken Türk orduları 3 Nisan’da Ardahan’ı, 14 Nisan’da Batum’u, 25 Nisan’da da Kars’ı almıştır. Bu gelişmeler üzerine Maverâ-yı Kafkasya Hükûmeti ile Türk delegeleri Mayıs 1918’de Batum’da barış görüşmelerine başlamışlardı. Türklerin gerek diplomatik gerek askerî tazyiki sonucunda Mayıs 1918 sonlarında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etmek zorunda kalmışlardı. Batum’da 4 Haziran 1918’de bu yeni kurulan devletlerle imzalanan münferit antlaşmalarla Kars, Ardahan ve Batum’un Osmanlı Devleti’nde olduğu kabul edilmişti.

Osmanlı Hükûmeti, gerçekleştirdiği halkoylaması sonucunda Ağustos 1918’de Elviye-i Selâse’yi anavatana ilhak etmiş, Eylül 1918’de kabul ettiği “Batum Vilayeti” kanunuyla da Osmanlı mülki sistemine bağlamıştı. Ancak I. Dünya Savaşı sonunda imzaladığı Mondros Mütarekesi’nden sonra Osmanlı orduları Elviye-i Selâse’yi tahliye etmek zorunda kalmışlardı. Bunun üzerine bölgede Türk ordusunun da desteğiyle Türk-Müslüman halkın hukukunu korumak adına Şura Hükûmetleri kurulmaya başlanmıştı. Bu şura hükûmetleri birleşerek Ocak 1919’da Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti’ni kurmuşlardı. Hükûmet, Mart 1919’da Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti’ni kurduğunu ve bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak Nisan 1919’da İngilizler bu Cumhuriyeti dağıtmışlar ve hükûmetin üyelerinin birçoğunu tutuklayarak sürgüne göndermişlerdi. Böylece Kars Ermenilerin, Ardahan ise Gürcülerin işgali altına girmişti. Batum ise Aralık 1918’den beri İngilizlerin işgali altında bulunmaktaydı. Bölgede tekrar Şura hükûmetleri kurulmaya başlanmış, bunlardan en etkilisi Oltu Şura Hükûmeti olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa etrafında şekillenen Türk Millî Mücadelesi Erzurum Kongresi’nden itibaren Elviye-i Selâse ile daha yakından alakadar olmuştur. Sivas Kongresi’nde alınan karar gereği Osmanlı Mebuslar Meclisi’nin toplanmasına karar verilmiş, Batum ve Oltu’dan Meclis’e mebuslar gönderilmişti. Bu mebuslar İstanbul’a ulaşmadan Osmanlı

Mebuslar Meclisi'nde Millî Mücadele'nin bir manifestosu niteliğindeki Misâk-ı Millî kabul edilmişti. Misâk-ı Millî sınırları içerisinde Elviye-i Selâse de yer almaktaydı. İstanbul'un 16 Mart 1920 tarihinde İtilaf devletleri tarafından işgal edilmesi ve Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması üzerine Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi'ne İstanbul'a gidemeyen Oltu ve Batum Mebusları da katılmıştı. 17 Mayıs 1920'de TBMM'de alınan karar gereğince Elviye-i Selâse'nin Türkiye'ye katıldığı resmen kabul edilmişti.

TBMM açıldığı sıralarda Elviye-i Selâse'nin tamamı Ermenistan ve Gürcistan sınırları içerisinde bulunmaktaydı. Ankara hükûmeti Elviye-i Selâse topraklarını ele geçirmek için öncelikle Ermenistan üzerine askerî harekât düşünmüştü. Ancak bu harekât Türk-Sovyet ilişkilerinin seyrine doğrudan bağlıydı. Nitekim Moskova'daki görüşmelerden umduğunu bulamayan Türkiye, Ekim 1920'de Ermenistan harekâtına başlamış, kısa sürede Kars, Iğdır ve Kulp'u ele geçirmiş ve Aralık 1920'de imzaladığı Gümrü Antlaşması ile Ermenistan'a bu durumu kabul ettirmişti. Bolşeviklerin saldırısıyla zor durumda kalan Gürcistan üzerine Türk ordusu da Şubat-Mart 1921'de askerî harekât düzenlemiş ve kısa süre içinde Artvin, Ardahan, Batum ve Ahıska'yı almıştı. Ancak bu sırada Moskova'daki Türk-Sovyet barış görüşmeleri sonuçlanmış ve 16 Mart 1921 tarihinde taraflar arasında Moskova Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşma ile Kars ve Ardahan'ın Türkiye'de olduğu kabul edilirken Batum, Sovyet Gürcistanı'na bırakılmıştı. Bu durum Millî Mücadele tarihinde Misâk-ı Millî'den ilk taviz olarak değerlendirilse de bunun karşılığında büyük kazanımlar sağlanmıştır. Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ile de Kafkas Cumhuriyetleri Moskova Antlaşması'nın hükümlerini kabul etmişlerdir.

Elviye-i Selâse ile Iğdır ve Kulp kazalarına yönelik TBMM'de vergilerin toplanmasına birtakım kolaylıklar sağlayan kanunlar çıkarılmış ve buna uygun idari düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Ayrıca uzun yıllar büyük sıkıntılar yaşanan bu yöre insanına Türk hükûmeti tarafından yardımlar yapılmıştır. Böylece "anavatana sonradan katılan yerler" olarak değerlendirilen Elviye-i Selâse'nin Türkiye'ye daha kolay intibakı sağlanmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar / References

Arşiv Kaynakları⁴⁹⁹

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE Arşivi)

Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE)

ATASE, ATA.ZB (Atatürk Özel Koleksiyonu)

ATASE, İSH (İstiklal Harbi)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.AMD.MV (Amedî Kalemi Meclis-i Vükelâ)

BOA, A.VRK (Sadaret Evrak Kalemi Evrakı)

BOA, AFTE (Ali Fuat Türkgeldi Evrakı)

BOA, BEO.NGG (Babîali Evrak Odası Nezaret Gelen Giden)

BOA, DH.EUM.6.Şb (Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube)

BOA, DH.EUM.KLU (Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Umumî Kalemi)

BOA, DH.İ-UM (Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı)

BOA, DH.ŞFR (Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi)

BOA, HR.HMŞ.İŞO (Hariciye Nezareti Bab-ı Alî Hukuk Müşavirliği İstişare Odası)

BOA, HR.SYS (Hariciye Nezareti Siyasî Kalemi)

Deniz Müzesi Arşivi (DMA)

DMA, MB (Mülga Bahriye)

The National Archives of United Kingdom (İngiliz Millî Arşivleri) (NA)

NA, FO (Foreign Office)

NA, WO (War Office)

Resmî ve Süreli Yayınlar⁵⁰⁰

Açıksöz

Albayrak

Ati

Chicago Daily Tribune

Christian Science Monitor

⁴⁹⁹ Belge numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

⁵⁰⁰ Tarih, numara/cilt ve sayfa sayıları dipnotlarda gösterilmiştir.

Hâkimiyet-i Milliye

*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*⁵⁰¹

İleri

İslam Gürcistanı

İstikbâl

Los Angeles Times

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

New York Times

Söz

Tanin

Tasvir-i Efkâr

TBMM Gizli Celse Zabıtları

TBMM Zabıt Ceridesi

Tevhid-i Efkâr

The Georgian Messenger

The Times

The Washington Post

Vakit

Zaman

Basılı Belgeler, Kitap ve Makaleler

Ahmet Cevad, "Kafkasya'da Bir Cevelan-Üçüncü Mektup", *Tasvir-i Efkâr*, 7 Şubat 1920, n. 2980, s. 2.

Allen, William Edward David ve Paul Muratoff. *Kafkas Harekâtı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966.

Arslanoğlu, Cem Ender. *Kars Millî-İslâm Şûrâsı (5.11.1918-17.11.1919) ve Cenubigarbî Kafkas Hükûmeti Muvakkata-ı Milliyesi 18 Ocak-13 Nisan 1919*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1986.

Ashford, Peter T. *British Occupation of Batum Postal History and Postage Stamps*, Ashton: 1989.

Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk (1919-1927)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1989.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (1917-1938), c. IV, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.

⁵⁰¹ Sayı ve belge numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

- Atnur, İbrahim Ethem. *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Belen, Fahri. *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri*, c. V, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1967.
- Bilgili, Ali Sinan. "Türk İstiklal Harbinde Oltu ve Oltu İslam Sûrası", *Geçmişten Geleceğe Oltu ve Çevresi Sempozyumu*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Oltu Meslek Yüksek Okulu, 1998, 631-638.
- Bilgin, Taner. *Anadolu Yükselirken 100'üncü yılında Bilecik Mülakatı 5 Aralık 1920-2020*, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2020.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, c. II/1, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- Borba Za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Adjarii: Dokumentı i Materialı (1917- 1921 gg)*, haz. L.N. Kalandarişvili, T. İ. Nefedova, S. F. Tabakua, Ş. A. Todadze, D. P. Çelidze, Batum: Gosudarstvennoe İzdatelstvo, 1958.
- Caucasian Boundaries: Documents and Maps (1802-1946)*, Ed. Anita L. P. Burdett, Slough, Archive Edition, 1996.
- Cebesoy, Ali Fuat. *Moskova Hatıraları*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Çakmak, Fevzi. *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Ankara: Genelkurmay Matbaası, 1936.
- Çavleyşvili, M. İ. *Velikiy Oktyabr i Pobeda Sotsialistiçesкой Revolyutisi v Adjarii*, Batumi: İzdatelstvo Sabçota Adjara, 1977.
- Dayı, Esin. *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilatlanma*, Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınları (t.y.).
- Dayı, S. Esin, "I. Oltu İslam Terakki Komitesi Kongresi (21 Şubat 1920)", *Geçmişten Geleceğe Oltu ve Çevresi Sempozyumu*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Oltu Meslek Yüksek Okulu, 1998: 62-74.
- Documents on British Foreign Policy (1919-1939)*, Editör. W.N. Medlicott, Douglas Dakin, First Series, V. XVII (1920), London: Her Majesty's Stationery Office, 1970.
- Dokumentı i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii*, Tiflis: Tipografiya Pravitelstva Gruzinskoy Respubliki, 1919.
- Dokumentı Vneşney Politiki SSSR*, c. I, Moskva: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, 1957.
- Dokumentı Vneşney Politiki SSSR*, c. II, Moskva: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, 1958.
- Dokumentı Vneşney Politiki SSSR*, c. III, Moskva: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, 1959.
- Erdoğan, Fahrettin. *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Yeni Matbaa, 1954.
- Erim, Nihat. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.

- Gökdemir, Ahmet Ender. "Millî Mücadele'de Elviye-i Selâse", *Atatürk Araştırma Merkezi*, 7/19 (1990): 151-158.
- Gökdemir, Ahmet Ender. *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1989.
- Hovannisian, Richard G. *Armenia on the Road to Independence 1918*, Los Angeles: University of California Press, Berkeley, 1967.
- Hovannisian, Richard G. *The Republic of Armenia: The First Year (1918-1919)*, c. I, Los Angeles, London: University of California Press, 1971.
- İncesu, Cevdet Kerim. *Türk İstiklal Mücahedeşi Konferansları*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1927.
- Karabekir, Kâzım. *Ermeni Dosyası*, yay. haz. Faruk Özerengin, İstanbul: Emre Yayınları, 1994.
- Karabekir, Kâzım. *Ermeni Mezalimi 1917-20 Arasında Erzincan'dan Erivan'a*, yay. haz. Ömer Hakan Özalp, İstanbul: Emre Yayınları, 2003.
- Karabekir, Kâzım. *Günlükler (1906-1948)*, c. I, yay. haz. Yücel Demirel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Karabekir, Kâzım. *İstiklal Harbimiz*, 2. Baskı, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1969.
- Kars Muahedenâmesi: Türkiye - Ermenistan - Azerbaycan ve Gürcistan Hükûmetleri Arasında*, İstanbul: Hariciye Vekâleti Neşriyatı, 1923.
- Kılıç, Selami. "Oltu'nun İşgali, Kurtuluşu ve Anavatan'a Katılımı (1878-1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 32/94 (2017): 29-48.
- Kılıç, Selami. *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)*, İstanbul: Ülke Yayınları, 1998.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. "Anadolu'da İlk Türk Cumhuriyeti Cenubu-Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Millî-Şûrâ Hükümeti)", *Türk Kültürü*, 6/72 (1968): 948-968.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Millî-Mücâdele'de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler", *Bellekten*, 48/189-190 (1984): 109-165.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. "Y. Mühendis Osman Server Atabek (1986-1962)", *Kars İli*, 1 (Özel Sayı) (1966): 56.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. *Millî Mücâdele'de Kars*, c. I, İstanbul: Hamle Matbaası, 1960.
- Kurat, Akdes Nimet. "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)", *Bellekten*, 31/123 (1967): 375-413.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Meray, Seha L. ve Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1977.
- Oltu Şûra Hükûmetinin Ermeni Mücadelesi Oltu Şûrâ Hükûmeti Mebusu Yasin Haşimoğlu'nun Hatıraları*, yay. haz. Erdal Aydoğan, Ankara: Salkım Söğüt Yayınları, 2005.

- Önal, Sami. "Oltu Şûra Hükûmeti ve Oltu'nun Anavatanla Birleşmesi", *Türk Kültürü*, 72 (1968): 969-983.
- Önal, Sami. "Oltu'nun 50. Kurtuluş Yıldönümü", *Türk Kültürü Dergisi*, 65 (1968): 311-315.
- Önal, Sami. "Oltulu Yusuf Ziya Bey", *Türk Kültürü Dergisi*, 70 (1968): 733-736.
- Önal, Sami. *Millî Mücadele'de Oltu*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1968.
- Özder, M. Adil. *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Ankara: Ay Matbaası, 1971.
- Rawlinson, Alfred Frederick. *Adventures in the Near East 1918-1922*, London: Jonathan Cape, 1934.
- Resûlzâde, Mehmed Emin. "Kafkasya Cumhuriyetlerinin 35'inci İstiklâl Yıldönümleri", *Birleşik Kafkasya (Vereinigtes Kaukasien)*, 5/22 (1953): 5-7.
- Rıza Nur. *Hayat ve Hatıratım*, c. III, İstanbul: Altındağ Yayınevi, 1968.
- Rose, John Donald. *British Foreign Policy in Relation to Transcaucasia 1918-1921*, University of Toronto, 1985.
- Sarı, Mustafa. "Haydar (Vaner) Bey'in I. Meclis'teki Faaliyetleri", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (TBMM'nin 100. Yılı Özel Sayısı) (2020): 74-106.
- Sarı, Mustafa. *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Selvi, Haluk. *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*, 2. Baskı, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Yayınları, 2017.
- Sonyel, Salâhi R. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika: Büyük Millet Meclisi'nin Açılışından Lozan Antlaşmasına Kadar*, c. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.
- Soviet Documents on Foreign Policy*, Editör: Jane Degras, V. I (1917-1924), London: Oxford University Press, 1951.
- Soysal, İsmail. *Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Süleyman İzzet. *Büyük Harpte (1334-1918) 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimalî Kafkasyadaki Hareket ve Muharebeleri*, İstanbul: Askerî Matbaa, 1936.
- Sürmeli, Serpil. *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2001.
- Şahin, Enis. "Türkiye Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği İlişkilerinin Başlaması ve Erzincan Mütarekesi", *Kafkas Araştırmaları*, 4 (1998): 51-173.
- Şahin, Enis. "Türkiye-Maverâ-yı Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı (14 Mart-14 Nisan 1918)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, 6-8 Kasım 1998, Trabzon: 1999, 489-524.
- Şahin, Enis. *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.

- Tanör, Bülent. *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, 3. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Tansel, Salâhattin. *Mondros'tan Mudanya'ya*, c. III, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1973.
- Tansel, Salâhattin. *Mondros'tan Mudanya'ya*, c. IV, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1973.
- TDV İslam Ansiklopedisi. Mahir Aydın. C. 11. İstanbul, 1995.
- Tengirşenk, Yusuf Kemal. *Vatan Hizmetinde*, İstanbul: Bahar Matbaası, 1967.
- Türk İstiklâl Harbi: Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995.
- Türk İstiklâl Harbi: Mondros Mütarekesi Tatbikatı*, 3. Baskı, c. I, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1999.
- Türkgeldi, Âli. *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1948.
- Ural, Selçuk. Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Akın Bingöl ve Cem Tüysüz, *Geçmişten Cumhuriyete Kars Tarihi*, Kars: Kafkas Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Uran, Hilmi. *Hatıralarım*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1959.
- Wheeler-Bennet, John W. *Brest-Litovsk The Forgotten Peace March 1918*, London: Macmillan&Co. Ltd., 1963.
- Yel, Selma. "Mondros Mütarekesi ve Evliye-i Selâsenin Tahliye Edilmesi", *Turkish Studies*, 3/4(2) (2008): 922-948.
- Yel, Selma. *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2002.
- Yerasimos, Stefanos. *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul: Boyut Kitapları, 2000.
- Yerasimos, Stefanos. *Milliyetler ve Sınırlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Yılmaz, İskender. *Gümrü Antlaşması*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2001.
- Zaimoğlu, Sabit Akın. *Oltu Şura Hükûmeti*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007.

EK 1. Millî Mücadele Döneminde Sovyet Heyetinin Türkiye'ye gelişinde Türk Heyetiyle

Yazar Hakkında / About Author

Doç.Dr. Mustafa SARI,| Sakarya Üniversitesi |
msari[at]sakarya.edu.tr | ORCID: 0000-0003-0883-1995

Doç.Dr. Mustafa SARI, 1978 yılında Tokat'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da tamamladı. 1996 Güz yarıyılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde hazırlık sınıfına başladı. 1997 Güz yarıyılından itibaren aynı üniversitede Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'ne devam etti. 2001 yılında "Tarihçi" unvanıyla mezun oldu. Aynı yıl başladığı Milli Eğitim Bakanlığı Çağlayan Lisesi'nde "İngilizce Öğretmenliği" görevini 2002 sonuna kadar devam ettirdi. 2002 Güz yarıyılında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2002 sonunda aynı üniversitenin, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nde "Araştırma Görevlisi" oldu. 2005 Ocak ayında "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey" adlı tez ile Yüksek Lisansı tamamladı ve 2005 Şubat ayında aynı enstitüde Doktora başladı. 2010 Mart ayında "Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (197-1921)" başlıklı tez ile doktorasını tamamladı. 2011 yılında Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Yrd.Doç.Dr. olarak göreve başladı. 2017 yılında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Doçenti oldu ve halen aynı bölümünde Doç.Dr. olarak görev yapmaktadır. Başta Kafkasya, Adapazarı ve Hilâl-i Ahmer konularında olmak üzere bilimsel 3 kitap, 13 makale, 9 kitap bölümü, 18 basılı bildirisi bulunmaktadır.

Assoc. Prof. Dr. Mustafa SARI | Sakarya University |
msari[at]sakarya.edu.tr | ORCID: 0000-0003-0883-1995

Assoc. Prof. Mustafa SARI was born in Tokat in 1978. He completed primary and secondary education in Istanbul. In the fall semester of 1996, he started the preparatory class at the Middle East Technical University (METU). From the fall semester of 1997, he continued undergraduate at the Department of History, Faculty of Arts and Sciences, at the same university, and graduated with a degree in History in 2001. In the fall semester of 2002, he began his graduate studies in at Sakarya University, Institute of Social Sciences, Department of History, History of the Republic of Türkiye. The Department of Turkish Republic History, Faculty of Arts and Sciences, at Sakarya University. At the end of 2002, he became a "Research Assistant" at the same university, Faculty of Arts and Sciences, Department of History. In January 2005, he completed his Master's Degree with his thesis entitled "A Statesman from the Ottoman Empire to the Republic: Haydar (Vaner) Beg" and started his doctoral studies at the same university in February 2005. He completed his Ph.D. with his dissertation entitled "Batum in Türkiye-Caucasus Relations (1917-1921)" in March 2010. In 2011, he became as an Assistant Professor in the Department of History at Sakarya University. In 2017, he became an Associate Professor of Turkish Republic History and currently works as an associate professor in the same department. He has published 3 scientific books, 13 articles, 9 book-chapters, and 18 printed papers, primarily on topics related to the Caucasus, Adapazarı, and the Red-Crescent.